

Зміст

Філософсько-світоглядні засади буття людини

Карась Анатолій. Соціальний капітал як умова і міра громадянського поступу: європейські національні зразки й українські варіанти.....	7
Рижак Людмила. Гуманізація вищої освіти України в контексті Бонського процесу	14
Семенюк Едуард. Людина у фокусі глобальних проблем сучасності.....	23
Скринник Зоя. Культурний феномен грошей у світлі комунікативної філософії.....	32
Сичивиця Олег. Авторство і псевдоавторство в науці. Стаття друга. Плагіат і плагіатори	39
Гапон Надія. Дослідження статі у другій половині ХХ сторіччя: корективи соціально-гуманітарного знання	48
Добропас Ірина. Проблема біологічного та соціального в людині: ґендерний аспект.....	55

Гуманітарні аспекти соціально-економічних процесів

Шевчук Любов. Ресакралізація символів людини як фактор соціально-економічного зростання.....	65
Семів Любов, Семів Роман. Університетська освіта в умовах переходу до економіки знань.....	72
Жеребило Ірина. Меценатство як прагнення до суспільної користі в Україні.....	82
Яремчук Роман. Вплив конвергенційних процесів на розвиток соціокультурного середовища в Україні	91
Луцків Олена. Інтелектуальна складова інноваційної моделі економічного зростання.....	97

Політичні виміри свободи людини

Світа Анна. Політичні потреби як першопричина політичної дії....	104
Шведа Юрій. Референдуми як стратегії політичних партій.....	111

Психологічне здоров'я особи і суспільства

Галина Михальчишин. Соціально-психологічні особливості таємниць подружніх пар.....	121
Шамлян Каріна. Професійна ідентичність особистості	137

Захарко Оксана. Внутрішня мотивація як психологічний феномен **143**

Рецензії

Рижак Людмила. Людиновимірність науки і техніки в техногенно-му суспільстві**151**

Кашуба Марія. Національна ідентичність крізь наративи доби Романтизму**156**

Contents

Philosophical and World-View Bases of a Person's Existence

Karas' Anatoliy. Social Capital as a Condition and Measure of a Civil Progress: European National Patterns and Ukrainian Variants.....	7
Ryzhak Liudmyla. Humanizing of Higher Education of Ukraine in the Context of the Bologna Process.....	14
Semeniuk Eduard. A Person in a Focus of the Contemporary Global Problems.....	23
Skrynnyk Zoya. The Cultural Phenomenon of Money as a Subject of a Communicative Philosophy.....	32
Sichivitsa Oleh. The Authorship and Pseudoauthorship in Science. The second article. Plagiarism and plagiarists	39
Hapon Nadiya. Gender Research in the Second Half of the XX -th century: Corrections in Social and Humanitarian Knowledge.....	48
Dobropas Irene. Biological and Social Aspects of a Personality: a Gender Aspect	55

Humanitarian Aspects of Social-and-Economic Processes

Liubov Shevchuk. Resacralization of Symbols of a Person as a Factor of Socio-economic Growth.....	65
Liubov Semiv, Roman Semiv. University Education in the Conditions of Passing to the Economy of Knowledge.....	72
Zherebylo Iryna. Patronage as an Aspiration for Public Benefit in Ukraine "A Good on Order is not Good" I.Turgenev.....	82
Yaremchuk Roman. Influence of Convergence Processes on Development of Socio-Cultural Environment in Ukraine	91
Lutskiv Olena. Intellectual Component of Innovational Model of Economic Growth.....	97

Political Dimensions of Freedom of a Personality

Svita Anna. Political Needs as a Primary Reason of Political Action ...	104
Shveda Yuriy. A Referendum as a Political Institution and Strategy of Political Parties in Modern Representative Democracy.....	111

Psychological Health of a Person and Society

Mykhal'chyshyn Halyna. Social and Psychological Peculiarities of Secrets of the Matrimonial Couples	121
--	-----

<i>Shamlia Karina.</i> A Professional Identity of a Personality.....	137
<i>Zakharko Oksana.</i> Intrinsic Motivation as a Psychological Phenomenon.....	143

Reviews

<i>Ryzhak Liudmyla.</i> Manmeasuring of Science and Engineering in a Technological Society.....	151
<i>Kashuba Mariya.</i> National Identity in Terms of Romanticism Age Narratives	156

Філософсько-світоглядні засади буття людини

УДК 130.2+316.32+342.7

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК УМОВА І МІРА ГРОМАДЯНСЬКОГО ПОСТУПУ: ЄВРОПЕЙСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ ЗРАЗКИ Й УКРАЇНСЬКІ ВАРІАНТИ

Анатолій Карась

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна, anatolijkaras@yahoo.com

Запропоновано поняття громадянського поступу на означення еволюції соціального процесу в аспекті формування громадянського суспільства як умови забезпечення вільного самоздійснення людини. На переконання автора, термін “громадянський поступ” є конгруентним до поняття “соціальний капітал” і може застосовуватися для аналізу тенденцій суспільного розвитку, зокрема у новітній українській історії. Громадянський поступ визначається превалюванням у суспільних взаємодіях між людьми горизонтальних відносин, що утворюються докола домагання вартостей свободи й автентичності особи та норм, які складаються у процесі їх дотримання.

Ключові слова: самоздійснення особи, громадянське суспільство, соціальний капітал, громадянський поступ, свобода-автентичність, патерналізм-клієнталізм.

Процес формування громадянського суспільства в Західній Європі складався невідривно від змін у всіх сферах життєвого світу і не може бути зведений лише до економічних інтересів. Утворювалися нові форми соціальності, в яких людина передовсім поглиблювала значення індивідуальної свободи і переміщалася з ієрархічних зв'язків вертикального ґатунку до рівних горизонтальних суспільних стосунків, що суперечило “статусу-кво” абсолютистської й авторитарної політичної влади. Відтак громадянське суспільство складалося там, де воно усувало абсолютизм і деспотію влади монархічного та імперського типу і витворювало легальні форми гуманітарного дискурсу, орієнтованого на поширення духу свободи і автентичності особи в контексті політичної інтенції до формування національної республіки. “Вже після занепаду імперії Каролінгів стало формуватися й перетворюватися на потужну соціальну силу нове почуття колективної ідентичності — національна свідомість,... і це мало фундаментальне значення для процесу формування територіальних держав” [4, с. 82–83].

Загалом, розвиток громадянського суспільства в Європі супроводжувався: а) новим типом суспільної ідентичності — національною свідомістю, поєднаною із громадянською свідомістю в контексті спільної недеспотичної національної держави-республіки; б) вимогою кожного народу-нації на право власного представницького демократичного врядування; в) вимогою суспільства до держави конституційно ґарантувати свободу і права людини; г) новим типом господарсько-економічних відносин, базованих на конкуренції і вільному ринку; д) формуванням партійних політичних відносин та поділом гілок влади; е) формуванням релігійного та асоціативного плюралізму за умов визнання єдиного державного правового поля; ж) формуванням єдиної національної (взамін латинської) мови на всіх рівнях публічного спілкування — освіти, науки та запровадження її як державної у сферу

політичної й економічної комунікації. Не можна відмовити в історичній правді відомому єврейському вченому Ш. Гойтейнові: „Як і в давній період, вперед виходили народи, які сформували національну самосвідомість, самоврядування і автономію... Відродження Ізраїлю — це заново створене національне життя” [2, с. 8, 13].

Поняття *громадянського поступу*, як воно тут застосоване, стосується маркування історичного процесу еволюційного визрівання гуманітарних, соціальних та економічних норм громадянського суспільства в аспекті перспективи вільного самоздійснення людини. Такий процес взаємопов'язаний з кількома головними чинниками (що є водночас складовими елементами громадянського поступу): а) спроможністю людей добровільно (поза втручанням держави) самоорганізовуватися в групи, братства, товариства, кооперативи, організації, громади задля господарської взаємодопомогової та культурно-освітньої співпраці; б) індивідуальною громадською активністю, яка залучає до відданості суспільним справам, громадянської порядності, солідарності; в) громадянською свідомістю, яка підтримується самодисципліною і самоконтролем особи, співробітництвом, патріотизмом, довірою, здатністю її до жертвовності задля громадського добра. Загалом три названі складові громадянського поступу Р. Патнем характеризує поняттям *“соціальний капітал”*, “значення якого (гальмувати корисливість, перешкоджаючи шахрайству та обдурюванню) зростає разом з економічним розвитком” [5, с. 217].

Поняття соціального капіталу за останнє десятиліття стає дедалі популярнішим у соціологічних дослідженнях. Його значення пов'язується з соціально-культурними цінностями і нормами, що лежать в основі суспільних взаємодій і характеризують волю громад до самоорганізації та відповідного визначення соціального порядку. З іншого боку, процес позитивної еволюції соціального порядку, що пов'язаний з побільшенням міри індивідуальної свободи людини, демократичними можливостями суспільства та зростанням рівня і якості життя населення, характеризуємо поняттям соціального поступу, який є конгруентним з поняттям соціального капіталу. Громадянський поступ визначається тенденцією до посилення соціальних зв'язків, які формуються на основі спонтанних взаємодій і *добровільно* створюваних суспільних вартостей та моральних норм. Людина як соціальна істота за своєю природою прагне до спільного життя і здатна продукувати чи відтворювати норми соціального капіталу. Її природний стан — «це не війна всіх проти всіх, як вважав Т. Гобс, а радше громадянське суспільство, яке впорядковується за допомогою великої кількості моральних норм», — вважає американський соціолог Френсис Фукуяма [6, с. 13] і наголошує, що «належне функціонування ліберальної демократії завжди залежало від певних культурних вартостей, спільних для всіх. Найчіткіше це видно у відмінностях між Сполученими Штатами та країнами Латинської Америки» [6, с. 18]. Серед різного роду причин Фукуяма відважується визнати, що основою демократичного, економічного і соціального успіху США є “культурна причина”, а “проблемою більшості сучасних ліберальних демократій є те, що вони не враховують свої культурні традиції” [6, с. 18–19].

Культурні традиції для нас цікаві передусім тими їхніми внутрішніми нормами, які складаються: (а) довкола вагомості “центру” і відповідних навичок ієрархічності та субординації, що закладають стійку основу “вертикальних” взаємодій; та нормами, що виникають (б) довкола вивершення індивідуальної свободи і незалежності особи і формують умови динамічної співпраці, толерантності і плюралізму на рівні “горизонтальних” взаємодій. Властиво останні є підґрунтям для функціонування соціального капіталу і покликані пом'якшувати і трансформувати традиційні мора-

льні вартості, які стають на заваді громадянського поступу як міри взаємодії між політичними й економічними інституціями.

Таким чином, важливо взяти до уваги, що моральні вартості і суспільні норми є передумовами будь-якої суспільної дії, а сума певних суспільних вартостей віднедавна визнана соціальним капіталом. У цитованій новій книжці Ф. Фукуяма визначає соціальний капітал “як набір неофіційних вартостей чи норм, які є спільними для членів групи і дозволяють їм взаємодіяти. Якщо члени групи починають очікувати, що інші поводитимуться чесно і надійно, то вони починають *довіряти* один одному” [6, с. 23–24].

Ф. Фукуяма присвячує дослідженню природи соціального капіталу цілий розділ, вважаючи його зміст ключовим для підтримування демократичного соціального порядку, а у нашому випадку — громадянського поступу. Він прагне відшукати історичні витоки поняття і пише, що “наскільки відомо, вперше термін “соціальний капітал” був вжитий Лайдою Джадсон Ганіфан у 1916 році для опису шкільних центрів сільських громад”. Вона застосувала його для пояснення можливостей громадської безпеки, пов’язуючи підтримку останньої за рахунок густих соціальних мереж, які існували у старих міських дільницях і були формою “соціального капіталу” [6, с. 26–27].

У зв’язку з цим варто звернути увагу, що цілком усвідомлене застосування поняття “соціальний капітал” спостерігаємо ще у праці про громадянське суспільство Антоніо Росміні в 1836 р. У книжці А. Росміні не знаходимо окремого визначення названого поняття, однак, судячи з ідейного настрою його праці, застосовується воно не випадково. Гадаю, що зміст поняття “соціальний капітал” у Росміні може бути переданий такою його сентенцією: “Єдиною твердою основою здоров’я громадянського суспільства є невідчужуваність і моральна доброчесність індивідів, які його утворюють. З цього робимо висновок, що найзначніша і найбільш добродійна мета суспільства полягає в тому, щоб вчасно прищеплювати духові тих, хто його утворює, знання, вартість і любов правди, справедливості і релігії” [8, с. 232].

Термін “соціальний капітал” вперше використаний як аналітичне поняття для означення позитивної ролі соціальних чинників взаємопідтримки людей одне одного у суспільстві на протигагу дії винятково чинників сеньйоральних, що походять зі сфери *власності і володіння*. Звичайно, поняття соціального капіталу А. Росміні не цілком збігається за значенням із його сучасною інтерпретацією, проте італійський релігійний філософ також асоціював його з мірою суспільної довіри і солідарності, що формуються у контексті всього життєвого світу суспільства, а не лише його міщанської чи індустріальної верстви. Водночас сеньйоральні чинники, коли вони історично починають визначатися соціальними, також зберігають свою відносну конструктивну дію як норми суспільного життя, обумовлені потребами батьківства, домашнього господарства та відповідними *набутими* правами [3, с. 301–313]. Видається, що міркування А. Росміні щодо природи соціального капіталу не позбавлені евристичного потенціалу для сучасності і можуть пропонувати підказку, яким чином уникнути пастки ментального маніхейства чи “жорен діалектичного Розуму” (М. Гайдеґер) і вийти поза дихотомічний розгляд двох типів соціальних взаємодій.

Отже, основним джерелом соціального капіталу щодо людських взаємин і суспільних стосунків є норми горизонтальних взаємодій замість ієрархізованих, вертикальних, властивих для васальних відносин залежності. Проте поряд з горизонтальними зв’язками у кожному суспільстві існують зв’язки вертикальні. Вони також необхідні суспільству, хоча безпосередньо не пов’язані з продукуванням соціальної довіри. Навпаки, коли вони перетворюються на тип стосунків за схемою “*патрон – клієнт*”, їхньою суттю стає не взаємність, а залежність і корисливість. Це будуть

стосунки, в яких люди взаємодіють не добровільно, а під тиском і примусом інтересів власності і володіння та викликаних ними обставин. Вертикальні стосунки особливо ненадійні, коли виникають завдання спільної соціальної дії, спрямованої на підтримку демократичних ініціатив. Таким чином, два типи взаємозв'язку — вертикальний і горизонтальний, у контексті яких існують певні норми, звичаї, вартості, форми солідарності і самоздійснення людини, під аксіологічним кутом зору виступатимуть двома різними формами етичності. Лише у контексті однієї з них, як розуміємо, оновлюється чи утворюється соціальний капітал.

Якщо громадянський поступ будемо розглядати під призмою норм соціального капіталу як його найважливішого чинника, то напрошується корекція усталеної інтерпретації громадянського суспільства лише як явища винятково міського, міщанського. Адже соціальна співпраця у формі довіри людей між собою складалася не лише в місті. Вона притаманна і для сільської громади. Кажучи по-іншому, скрізь, де люди організовувалися добровільно задля громадської співпраці, потребувалася і довіра, і вдячність. Скажімо, такі форми самоорганізації людей, як сільська толока, досвідки і навіть весілля в Україні набували ознак самоврядності з метою взаємодопомоги. Інша справа, що подібне кооперування інтересів не стосувалося політичної сфери, а члени селянських громад не набували статусу громадянства. Це зайвий раз засвідчує те, що виникнення повноцінного громадянського суспільства пов'язане з *наявністю національної ідентичності* в контексті немонархічної держави. Поза гуманітарною і політичною сферами національної ідентичності республіканського ґатунку, відносини між людьми будуть блоковані від демократичних процедур вибору центральної влади і не зможуть засвідчувати високу міру соціального капіталу в суспільстві з авторитарним (монархічним, імперським, тоталітарним) політичним режимом.

Пояснення громадянського поступу (конгруентного з соціальним капіталом) винятково інтересами вільного ринку, приватної власності і міського середовища хвибує редукціоністичною методологією зведення сенсу людського життя до економічного детермінізму і насолоди споживання, що врешті призводить до грандіозної підозри людини в її вроджених поганих намірах. Класичний зразок метафізичної інтерпретації лихих припущень щодо життєвої інтенції людини свого часу подали легісти-законники в Давньому Китаї. Марксизм став запізним західним варіантом інтерпретації недовіри до людини та її свободи волі в суто соціально-політичному аспекті несприйняття нігілістичного метафізичного проекту людської перспективи.

Оскільки громадянське суспільство в Західному світі не породжене абсолютистською державою, а, навпаки, складається як іманентний процес здійснення громадянських свобод у контексті становлення національної ідентичності, то важливою складовою еволюційного процесу було і є формування інституцій “селянського громадянського суспільства” чи принаймні його протогромадянських форм. Класичне американське громадянське суспільство поширювалося у містах лише завдяки тому, що на них перетворювалися фактично сільські поселення. Американський соціолог Е. Шілз стверджує, що “національність — необхідний інгредієнт, можливо, навіть передумова існування громадянського суспільства” [7, с. 221].

Аналіз селянського виміру громадянського поступу в історичних умовах існування на Заході вже розвиненої індустріальної цивілізації надає нові можливості поміркувати над природою соціального капіталу та джерелами його походження. Адже селянство утворювало соціальні структури на основі власного світосприйняття, зумовленого не лише потребами агрогосподарства, але також потребами кращого життя, свободи, естетики довкілля, врешті, культури. Селянські поселення, здійснювані для володіння землею і зумовлені широкими господарськи-

ми і культурними потребами всієї сільської громади, не були ідентичними з міськими. Останні часто сприймалися як виразники влади і примусу над селянством, яке було вимушене знаходити важелі протидії на рівні створення самоврядних сільських структур.

З огляду на нагромадження соціального капіталу, сільська громада мала ресурси, які допомагали не лише виживати, але й розвиватися. Селянське суспільство залишається на півдорозі до повноцінного громадянського доти, доки воно не стає частиною єдиної територіальної соціальності, ідентифікованої з національною свідомістю в контурах національної держави. Громадська активність селянської громади є природним чинником громадянської свідомості в межах всього громадянського суспільства, що в контексті суверенної національної держави сприяє консолідації людей як громадян, а не підлеглих. Звичайно, автономізація особистого життя людини в селянській культурі відбувалася значно повільніше, ніж у міській і дуже нерівномірно в сенсі приналежності до різних типів держав і цивілізацій. Частіше селянське суспільство було глибоко інертним і неподатливим для соціальних перетворень і в цілому залишалося на рівні домінування вертикальних зв'язків патерналістичного ґатунку. Отже, історична дійсність розгортається таким чином, що, за словами Едварда Шилза, "нація є необхідною для громадянського суспільства. Вона є однією з його головних підпор..." [7, с. 221]. Додамо, що йдеться про такий процес розгортання громадянського поступу, який може бути цілком співмірним лише з поширенням горизонтальних взаємодій довкола визнання цінностей свободи й автентичності особи. Наявні вертикальні суспільні взаємодії могли призводити або до антагонізму між перспективами свободи людини та нормами і цінностями її традиційного вкорінення, або ж вони ставали підпорядкованими до горизонтальних відносин і тоді формувалися перспективи нарощення соціального капіталу і громадянського поступу. У такому разі йшлося також про історично новий тип суспільної свідомості і політичної держави – національний. Тому громадянський поступ неминуче входить у конфлікт з монархічно-імперіальним соціально-політичним режимом і, перемагаючи, здобуває свою подальшу опору у творенні національного типу громадянського суспільства.

Гадаю, раціональний вихід з теоретичних закутків можна знайти, враховуючи особливості історичного досвіду кожного регіону і кожної культури. Природно, що перед європейськими країнами, які вступили в історичну фазу конструювання нової соціальної дійсності у вигляді Євроунії, стоять інтелектуальні і політичні завдання, зміст яких не є однаковим для країн з посткомуністичним минулим і для країн з колоніальною спадщиною. В останньому аспекті Україна і Росія розрізняються також як спільнота з актуальним творенням національних передумов консолідації і спільнота з актуальним перетворенням імперських інтенцій в національну державу.

Ю. Габермас пробував заперечити ефективність та легітимність націй і національності для громадянського суспільства. Натомість він запропонував "конституційний патріотизм" як достатню основу політичної культури німецького суспільства і підставу соціальної відповідальності. Очевидно, для такої корекції патріотизму сучасного німецького суспільства є досить підстав з огляду на його вже давно ідентифіковану національно-державну єдність та недавнє політичне самоощуканство. Проте навіть "конституційний патріотизм" не є і не може бути патріотизмом абстрактної уяви, бо конституція завжди тісно пов'язана з визначенням територіальної і народної референції. Це означає, що не може бути "конституційного патріотизму" без ідентичності німецького суспільства. Це зауважує Е. Шілз і підкреслює: "Якби сучасні німці не мали відчуття того, що теперішнє і минулі покоління є однаковими членами німецького суспільства, то 12 років націонал-соціалістичної тиранії та Голокост не були б для них моральною пробле-

мою... Якби все те, що називається "бути німцем", стосувалося б лише Конституції ФРН, то все минуле могло б бути стертим" [7, с. 222]. У відносно недавно надрукованій статті Юрген Габермас так само наголошує: "...свого часу демократична держава і нація взаємно витворили одна одну" чим, схоже, дещо пом'якшує свої попередні акценти. Міркуючи над завданнями європейської інтеграції, він не покладається винятково на економічні рушійні сили. "Економічні переваги європейського єднання можуть слугувати аргументом на користь подальшої розбудови ЄС лише в контексті культурної привабливості, що значно перевищує суто господарчі інтереси", — заявляє Ю. Габермас і риторично запитує: "Але чи зможуть наші малі й середні національні держави, орієнтуючись самі на себе, зберегти досить сили для опору прихованій асиміляції, пристосуванню до суспільної моделі, пропонованої пануючим нині світовим економічним устроєм?" [1, с. 63]. Доречно згадати, що гасло "Viva la Nation" було гаслом тих, хто творив Французьку революцію і хто надавав йому юридично-правового втілення в "Декларації прав людини і громадянина".

Таким чином, українська перспектива громадянського поступу, що мав би призвести до утворення повноцінного громадянського суспільства, є можливою лише на основі використання того соціального капіталу, який утворювався у контексті виборювання людиною своєї свободи й автономії щодо соціальної, політичної і культурної активності. Це перспектива підкріплення громадянського поступу українською демократичною державою, у якій соціальний порядок забезпечуватиметься передусім спонтанійним волевиявленням громадян, підпертим культурними і соціальними традиціями боротьби за національну свободу. Така перспектива є цілком конгруентною з розвитком тих народів і країн, які добровільно конструюють соціальний порядок сучасної Європейської Унії.

Інший варіант розвитку, пов'язаний з патерналістсько-клієнтальним типом вертикальних суспільних взаємодій, також, на жаль, має свою перспективу, але протилежного спрямування щодо свободи людини та її громадянських прав. Через причини тривалого викорінення українських демократичних прагнень та культурного знецінювання людини під пресом імперського й тоталітарного політичного тиску ще не усунені колоніальні традиції і чинники перетворення українського соціуму на "культурно-креольський" регіональний домішок "Великої Євразії". Очевидно, що такий варіант самоздійснення особи лише викликатиме наростання недовіри між людьми в українському суспільстві і не може виступати основою побільшення соціального капіталу; він суперечитиме громадянському поступу України і вестиме у напрямку, протилежному до демократичного розвитку Європейської Унії

Література

1. Габермас Ю. Для чого Європі Конституція? // Deutschland, 2001. — №6. (укр. мова). — С.62–65.
2. Гойтейн Ш. Евреи и арабы. — М.: Б.М.В., 2001. — 227 с.
3. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. — Київ–Львів, ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — 520 с.
4. Кін Дж. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення. — К.: "K.I.C.", 2000. — 187 с.
5. Патнем Роберт Д. Разом з Робертом Леонарді та Рафаеллою Й. Нанетті. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії. — К.: Основи, 2001. — 302 с.
6. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку. — Львів: Кальварія, 2005. — 380 с.

7. Shills Edward. The Virtue of Civility. Selected Essays on Liberalism, Tradition, and Civil Society. – Indianapolis: Liberty Fund, 1997. – 365 p.
8. Rosmini Antonio. The Philosophy of Right. Volume 6. Rights in Civil Society. Rosmini House. Durham, 1996. – 487 p.

SOCIAL CAPITAL AS A CONDITION AND MEASURE OF A CIVIL PROGRESS; EUROPEAN NATIONAL PATTERNS AND UKRAINIAN VARIANTS

Anatoliy Karas'

*L'viv Ivan Franko National University,
Universytets'ka Street, 1, L'viv, 79000, Ukraine, anolijkaras@yahoo.com*

A notion of civil progress for determination of evolution of social process in the aspect of formation of a civic society as the condition of ensuring of free self-realization of a person is given in the article. To the author's mind, a term "civic progress" is congruent to the notion "social capital" and can be used, in particular, for the analysis of tendencies of social development in modern Ukrainian history. A civic progress is characterized by prevailing of social interactions among the people of horizontal relationships that happen around striving for values of freedom and authenticity of a person and norms in the process of keeping to them.

Key words: self-realization of a person, civil society, social capital, civil progress, freedom-authenticity, paternalism-clientalism.

УДК 1:37(4+477)

ГУМАНІЗАЦІЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ

Людмила Рижак

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна, l_ryzhak@franko.lviv.ua

Розглянуто тенденції гуманізації вищої освіти України в умовах євроінтеграції на засадах Болонської угоди. З'ясовано, що процес "університетизації" та комерціалізації вищої освіти в рамках інформаційного суспільства розширює доступ до якісної освіти. Доведено, що гуманістичними вимірами освіти є її демократичність, відкритість і варіативність, у межах яких відбувається становлення компетентно творчої особистості.

Ключові слова: гуманізація освіти, свобода, відкритість, доступність, якість.

Загальновідомо, що Україна підписала Болонську декларацію (2005), визнавши тим самим необхідність здійснення на практиці спільних вимог, критеріїв і стандартів у системі вищої освіти. Болонський процес передбачає, з одного боку, формування співдружності провідних європейських університетів відповідно до принципів, викладених у Великій хартії університетів, а з іншого, – об'єднання національних систем освіти і науки в єдиний європейський простір.

Співпраця університетів спрямована на консолідацію зусиль науковців та освітян для істотного підвищення конкурентноспроможності європейської науки й вищої освіти, а відтак їхньої ролі в розвитку та зміцненні стабільних, успішних і демократичних суспільств. У Болонській декларації зазначено, що "Європа знань" сьогодні є загальновизнаним пріоритетним чинником соціального та людського розвитку. Вона – запорука зміцнення й інтелектуального збагачення європейців, оскільки саме така Європа може надати їм необхідні знання, щоб адекватно реагувати на виклики нового тисячоліття, усвідомлюючи спільні цінності й належність до єдиного соціально-культурного кола [6].

Євроінтеграційні процеси актуалізують потребу в теоретичному осмисленні можливостей і перспектив входження вищої освіти України в європростір. Він, з одного боку, вимагає цивілізаційної модернізації освіти, відповідно до вимог інформаційного суспільства, а з іншого, – розбудови національної системи освіти на гуманістичних принципах західної цивілізації, зберігаючи національні духовні традиції.

Реформування освіти в умовах Болонського процесу плідно досліджують українські філософи: В. Андрущенко, В. Кремень, М. Култаєва, М. Михальченко, В. Огнев'юк, В. Шевченко, В. Ярошовець та ін. Їхні теоретичні напрацювання презентують нову парадигму освіти, яка "розвивається як відповідь на виклики цивілізації і одночасно як відповідь на потреби людини знайти своє місце і можливості самореалізації у новому глобальному просторі" [1, с. 6].

Незважаючи на широкий спектр досліджень у царині філософії освіти, зростає потреба в осмисленні гуманістичних цінностей освіти та їхнього практичного втілення. **Мета статті** – проаналізувати трансформаційні тенденції в освіті та їхній гуманістичний вимір як прагматику соціально-освітніх вартостей.

В умовах інформаційного суспільства лише пріоритетний розвиток освіти може гарантувати конкурентноспроможність країни у світовому співтоваристві. Власне, Болонська угода стала відповіддю європейських країн на виклики глобалізації у сфері вищої освіти. За її лаштунками проглядається прагнення Європи повернути

собі лідерство в цивілізаційних процесах. Адже Болонська декларація репрезентує постмодерний проект вищої освіти, її цивілізаційну модернізацію та гуманістичні вектори трансформації європейських університетів. Одним із таких векторів є забезпечення **якісної освіти** в умовах європейської співпраці.

Першочергове завдання нової моделі освіти, на думку американського філософа Е. Тофлера, – розвинути здібності індивіда швидко й економно адаптуватися до умов, що безперервно змінюються. Високотехнологічному суспільству, яким є інформаційне, не потрібні мільйони малограмотних людей, які погоджуються трудитися над виконанням нескінченно монотонної роботи, йому не потрібні люди, які покірно виконують накази керівництва. Навпаки, йому потрібні ті, хто здатні критично міркувати, хто може зорієнтуватися в нових умовах, хто швидко визначає нові зв'язки в стрімко змінному довкіллі [7, с. 437].

Людям, які будуть жити в інформаційному суспільстві, наголошує Е. Тофлер, потрібні будуть нові вміння й навички. По-перше, – **вміння вчитися**. Річ у тім, що подальше прискорення розвитку перетворює знання на продукт, який дуже швидко втрачає свою істинність і значущість. Оскільки людина у високорозвиненому суспільстві є мобільною, тобто постійно змінює роботу, місце проживання, соціальні зв'язки тощо, вона витрачає значні кошти на професійну освіту. Тож, цілком закономірно, що людині інформаційного суспільства, яке є супердинамічним, потрібна не сума знань, а вміння оперувати знаннями, поповнювати свої знання та оновлювати їх. По-друге, – **вміння спілкуватися**. Темп життя буде зростати, а тому цілком передбачуваним є те, що зростатимуть труднощі стосовно встановлення і підтримки корисних контактів між людьми. По-третє, – **вміння вибирати**. Перехід до інформаційного суспільства збільшить можливість вибору і складність завдань, тому освіта повинна розв'язувати проблеми надмірно великого вибору. Адаптація передбачає, що людина повинна зробити правильний вибір. Серед чисельних альтернатив індивід вибирає ту єдину, яка збігається з його системою цінностей [7, с. 450–452].

Визначені Е. Тофлером в останній чверті XX ст. освітні пріоритети зумовили престижність американської освіти, яка, за оцінками експертів, випереджає європейську більш як на двадцять років. Забезпечуючи конкурентноспроможність фахівців, вона успішно інтегрує індивіда в соціум, забезпечуючи йому комфортне життя та добробут. Тому цілком закономірно, що, сформульовані Е. Тофлером, завдання освіти в інформаційному суспільстві набули значущості в стратегії людства в XXI ст. Її викладено в доповіді ЮНЕСКО (1996) "Освіта для XXI сторіччя". Мета цієї стратегії – через якісну освіту дати людству перспективу втілення ідеалів рівності, свободи і соціальної справедливості.

Реалізація гуманістичної стратегії вищої освіти ставить низку не лише теоретичних, а й практичних запитань. Оскільки реформування освіти здійснюється до вимог євростандартів, то важливо з'ясувати, як практично втілюється в університетській освіті принцип Болонської декларації – свобода освіти й особи.

Особливістю трансформаційних тенденцій в Україні є триваючий процес "університетизації" вищої освіти, який експерти, науковці та держслужбовці оцінюють неоднозначно. На сьогодні в освітньому просторі України функціонує приблизно сотня університетів. За останнє десятиріччя поряд з існуючими класичними університетами, що мають історичну тяглість традицій у розвитку науки та збереження національно-культурних вартостей, на базі державних інститутів постала шерега педагогічних, медичних і технічних університетів. На противагу класичним університетам, які гуманітаризують освіту, новостворені університети, зазвичай, – інструменталізують її. Таку ж місію реалізує більшість приватних вузів, які є відповіддю на виклики ринкових перетворень: задовольнити зростаючі потреби громадян в освітніх послугах.

Незважаючи на процес університетизації освіти в Україні, існує невідповідність між запитами інформаційного суспільства та наявною системою вищої освіти. Інформаційне суспільство зацікавлене в безперервній та якісній освіті. Попри це, вона має бути **інноваційною**: генерувати наукові знання та технології, які відіграватимуть провідну роль у XXI ст., забезпечуючи суспільний поступ. Лише інноваційна освіта може забезпечити конкурентноспроможність фахівців на ринку праці.

Натомість більшість вузів реалізують взірець **адаптаційної** освіти, яка сформувалася в індустріальному суспільстві як соціальний інститут, що акумулює наукові знання та досвід, засвоєнням якого слугує соціалізація індивіда. Тож, освіта продовжує підготовку людей, які стануть споживачами технологій, а не тих, хто долучиться до їхнього винайдення та створення. Тому десятирічний процес “університетизації” вищої освіти в Україні, як зазначають експерти, продемонстрував більше недоліків, ніж позитивних здобутків. Ріст чисельності студентів на 10 тис. населення чи не єдине загальноновизнане досягнення. Незважаючи на це, згідно з Болонською угодою, реформована національна освіта до 2010 року має відповідати стандартам європейської якості. Лише за такої умови можливе входження національної системи освіти в європростір.

Важливим чинником, що забезпечує якість університетської освіти, є високий кваліфікаційний рівень викладачів, які, навчаючи студентів, одночасно беруть участь у науково-дослідницьких програмах і безпосередньо причетні до наукових новацій. Успішне поєднання наукової і педагогічної діяльності – найістотніша вимога Болонської угоди.

Річ у тім, що в умовах інформатизації та інтернетизації освіти навчання перетворюється на персональну науково-пошукову творчість і викладачів, і студентів. Адже сучасні техногенні суспільства, які постали на ґрунті науково-технологічного знання, – надзвичайно динамічні. Вони не можуть задовольнятися передачею готових до використання знань, оскільки знання дуже швидко оновлюються. Сьогодні значно більше важать інтелектуальна гнучкість та винахідливість, а не усталені знання.

Зрозуміло, що лише ті університети можуть запропонувати інноваційну освіту, які мають наукові школи. Вони формуються не за рік чи два. Це тривалий процес конститування парадигми, переконань і ціннісних орієнтацій, на засадах яких дослідницька спільнота перетворюється на наукову школу.

Зокрема, престижність американської освіти зумовлена саме тим, що в ній культивують **концепцію освіти як дослідження**; наголошують як на процесі, так і на його результаті – на мисленні у такій же мірі, як і на знанні, та на дослідженні у такій же мірі, як і на істині [4, с. 33]. Лише у такий спосіб формується інтелектуальна самостійність та відповідальність за навчання та використання власного наукового потенціалу. Йдеться не лише про засвоєння знань, а й про критичне ставлення до власної освіченості та її соціальної значущості. На думку американського професора М. Ліпмана, критичне мислення є продовженням того напрямку традиційної освіти, що зосереджує увагу на культивуванні мудрості та її застосуванні у практиці, житті [4, с. 34].

В інформаційному суспільстві не бракує інформації, а бракує мудрості, як її використати. Суспільство зацікавлене в тому, щоб кожен громадянин був інтелектуально самостійним, тобто не довіряв іншим думати за нього та робити вибір. Як справедливо наголошує М. Ліпман, ми повинні вчитися міркувати самостійно. Ніхто нас не навчить цього, хіба що *помістить у дослідницьку спільноту, де досягти таку мету відносно легко* (курсив – Л.Р.). “Суть полягає в тому, продовжує М. Ліпман, що студентів слід заохочувати ставати раціональними задля їх власної

користі (це є крок до їх незалежності), а зовсім не задля *нашої* користі – користі суспільства” [4, с. 37].

Стосовно українських реалій, то науково-дослідницька діяльність, як запорука якості освіти, стає дедалі проблематичнішою в університетах. На перший погляд, Україна робить реальні кроки в інтеграції освіти і науки. Цьому мало би сприяти і Міністерство освіти і науки України. Однак пріоритетність у розвитку наукових напрямів поки що належить Академії наук та її інституціям. Відтепер Академія наук є ще й експертом у доцільності та ефективності університетських наукових напрямків. Не заперечуючи вагомості внеску Академії наук у розвиток фундаментальних і прикладних досліджень, однак, вважаємо, що вона лише опосередковано пов'язана з освітою. Очевидно, назріла потреба в об'єднанні наукового потенціалу університетів і Академії та перетворення університетів у потужні наукові центри за взірцем західноєвропейських.

У контексті європейської співпраці потрібно переглянути структуру педагогічного навантаження. Чи може викладач плідно займатися наукою, коли його педагогічне навантаження складає 800–1000 годин на рік? Окрім того, долучення до Болонської угоди зумовило приховане зростання педагогічного навантаження. Це пов'язано з підготовкою тестових завдань, проведенням тестування та його перевіркою. На ці та інші види педагогічної роботи витрачається час, який не враховується.

Не менш актуальним питанням для збереження наукового потенціалу вищої школи є оплата праці. Зазвичай, молоді та перспективні науковці виїжджають за кордон або залишають викладацьку роботу і переходять у бізнесові структури, де оплата праці на порядок вища. Вихованці українських університетів працюють у найпрестижніших наукових центрах США, Канади, Швеції, Німеччини тощо. По суті, національне поле науки й освіти втрачає генераторів нових ідей.

Очевидно, що якість освіти визначається за багатьма критеріями і не зводиться лише до фахової кваліфікації викладачів. Зокрема, до таких критеріїв зараховують **компетентність**, яку розвиває університетська освіта. Компетентність характеризує здатність людини до самоствердження та самореалізації у різних сферах: від освітньо-культурної до соціальної й фахової. Компетентність визначає не лише міру прагматичності особи, а й мобілізаційну спрямованість до самовдосконалення.

Інформатизація суспільства вимагає від спеціаліста не тільки фахової, а й інформаційної компетентності. Якщо фахова компетентність є основою успішної адаптації спеціаліста до умов діяльності в обраній сфері, то інформаційна передбачає засвоєння нових комп'ютерних технологій та вміння їх застосовувати. Без комп'ютерної компетентності неможливо бути конкурентноспроможним на ринку праці.

Сьогодні конкурентноспроможність фахівця визначає екологічна компетентність, яка передбачає знання про стан довкілля та рівень антропогенного тиску на нього, що створює професійна діяльність. Вона включає не лише опанування еко-ефективними технологіями господарювання, а й узгодження професійних дій з імперативом екологічної сталості, який орієнтує на збереження, відтворення та облагородження довкілля.

В умовах ринкових відносин, на думку експертів, освіта має формувати соціальну компетентність. Вона конче необхідна, щоб не втрачати оптимізму, щоб чітко й, головне, реально уявляти: як саме реалізувати свій професійний та гуманітарний потенціал на практиці. Освіта визначає розвиток особистості як члена соціуму: опанування нею технологій соціального успіху та суспільної співпраці на основі ідеї соціальної справедливості та відповідальності як особистої, так і колективної.

Соціальна компетентність є запорукою формування соціального капіталу, зокрема довіри й консенсусу як найважливіших форм існування солідарності.

За допомогою моніторингового контролю західноєвропейські країни відстежують якість освіти: не лише обсяг отриманих знань, а що важливіше – відповідні компетенції. За його результатами вони беруть участь у міжнародних порівняльних рейтингах освітніх систем, які проводить Європейський Союз.

Академік В. Андрущенко наголошує на важливості моніторингових процедур для України, незважаючи на їхню високу витратність. “Моніторинг необхідний як для отримання об’єктивного зрізу стану національної системи освіти, так і її місця у світовому рейтингу. Його дані використовуються для розробки освітньої політики держави; дають змогу здійснити оцінку стану системи освіти у порівнянні з іншими країнами; узгодити параметри освітньої політики зі світовими тенденціям” [1, с. 9]. На жаль, зазначає вчений, поки що система моніторингу в Україні відсутня, що не дає змоги справедливо оцінити рівень якості національної освіти.

Безперечно, зовнішній незалежний контроль якості освіти потрібний. Зокрема, цьому слугує запроваджена Міністерством освіти і науки України в середині 90-х років акредитація вищих навчальних закладів. З’ясувалося, що впродовж більш як десятиріччя, вона була недостатньо ефективна через відсутність механізмів закриття тих університетів та академій, які не забезпечують якість освіти. Позитивним є те, що в 2007 році, за результатами акредитації, припинено діяльність 130 вузів та філіалів через порушення ліцензійних умов надання освітніх послуг.

До внутрішніх критеріїв якості освіти належить свобода університетського життя. Вона має різні виміри від особистісних до інституційних, які взаємопов’язані, позаяк міжвузівське співробітництво відкриває можливості для взаємообміну студентами та викладачами; використання зарубіжних програм, підручників, літератури та комп’ютерно-мережових технологій.

Принцип свободи освіти передбачає широку автономію університетів та демократизацію їхнього життя. Проте, як зазначають експерти з освітніх систем, університети зіткнулися з проблемами функціонування в умовах ринкового фундаменталізму. Річ у тім, що в останньому десятиріччі XX ст. сформувалася глобальна капіталістична система, яка настирливо запроваджує принципи “вільного ринку” в освіту та негативно впливає на якість освіти.

Наразі освіту на всіх рівнях і в цілому світі швидко комерціалізують. А це означає, що головною освітньою метою визнають задоволення споживачів. Аналізуючи ринкові тенденції в освіті, М. Квек пише: “Немилосердна логіка споживацтва породила ідею, яку захоплено вітали найкращі американські університети. Йдеться про ідею “блискучої освіти”, побудовану на ідеалі найефективніших, ходових знань-бестселерів, які можна здобути у найкоротші строки. Як пишуть численні коментатори цього феномена, Університет ось-ось перетвориться на зорієнтовану на споживача-клієнта корпорацію” [3, с. 282]. Розмірковуючи над майбутнім університету, дослідник ставить слушне запитання: “Чи вистійть він перед спокусою “корпоратизації” та переходу на радше бізнесові, а не освітні засади функціонування під тиском глобалізації та її соціальних практик?” [3, с. 269].

В освітньому просторі України сьогодні функціонує понад тисячу вищих навчальних закладів, з яких приблизно двохсот – приватні. Тож, в Україні відбувається непомітна, але поступова трансформація вищої освіти на засадах ринкових вартостей. Загальний напрям реформ в освіті, до якого долучилася й Україна – “це запровадження позиттєвої освіти для кожного, якнайширший доступ до знань за помірну плату, інтенсивне навчання у закладах, що фінансово незалежні та постійно зорієнтовані на ринок” [3, с. 278]. Така тенденція розвитку очевидна повсюдно, позаяк ринок потребує конкурентноспроможних фахівців. Тому високорозвинені держави,

визнаючи принцип свободи освіти, активно підтримують студентів як споживачів освітніх послуг. Україна – не виняток. Однак держава, декларуючи право на освіту та свободу освіти, не опікується належно вищою освітою. Державне кредитування є надто мізерним, що не відповідає потребам ні ринку, ні суспільного розвитку.

На думку М. Квека, функціонування університету набуває парадоксальності. На сьогодні вища школа вважається важливішою, ніж будь-коли в історії, для економічної конкуренції між народами. Незважаючи на те, що в інформаційних суспільствах знання є вагоміші, ніж коли-небудь раніше, під натиском реформування суспільних систем добробуту національні держави щоразу менше фінансують вищу школу та наукові дослідження, ніж будь-коли у попередні десятиріччя. А в майбутньому фінансування буде ще меншим. Національна держава в новій глобальній економіці має незвично малу роль маневру, коли призначає частину свого бюджету на розвиток сектора публічного життя [10, с. 47].

З одного боку, ріст конкуренції та відносно скорочення бюджетного фінансування мотивують активність вузів розширювати доступ до освіти, використовуючи різні форми. Це спонукає університети переходити до гнучких індивідуальних програм навчання. Запровадження кредитно-модульної системи дає змогу навчатися у різних вузах і за різними програмами. Тож, перед студентом відкривається перспектива самому приймати рішення: що і в яких обсягах і задля чого вивчати. З іншого боку, університети, втративши підтримку держави, опинилися віч-на-віч із ринком. "Університет, зазначає польський експерт М. Квек, вже не є партнером держави, він радше став прохачем, отже, держава і ставиться до нього як до прохача" [3, с. 290]. Тож, якщо університет йтиме за логікою ринкових відносин, то з плином часу він перетвориться на зорієнтовану на споживача-клієнта корпорацію, переконаний М. Квек.

Процес комерціалізації освіти вважають найефективнішим шляхом її демократизації. Однак оцінка ринкових зрушень в освіті неоднозначна. Наприклад, в останньому десятиріччі ХХ ст. в американському суспільстві зросла увага до вибору освіти як розширення можливостей в умовах лібералізації ринкової економіки. Запровадження принципів "вільного ринку" до функціонування державних шкіл полягає у зміні фінансування: кошти виділятимуть не освітнім закладам, а студентам (або батькам) у формі ваучерів. Це дасть змогу студенту вибрати "найкращу" школу. Відповідно школи конкуруватимуть за ваучери, а відтак будуть вдосконалювати свої освітні програми.

Погляди філософів і соціологів на такий шлях демократизації освіти в умовах глобалізації виявилися кардинально протилежними. Зокрема, директор Інституту розвитку вищої школи Каліфорнійського університету, професор А. Остін, слушно ставить запитання: "чи зможе школа функціонувати за зразком бізнесових кампаній?" Річ у тім, що конкурентна боротьба кампаній за споживачів зумовлює те, що найуспішніші кампанії зміцнюють свої позиції на ринку, а неуспішні – виходять із гри. Однак такий ринковий сценарій не гарантує покращання якості товару. В сфері освіти він не спрацьовує.

Справді, якщо успішна школа користується попитом на студентському ринку, то чи буде вона розростатися, щоб задовольнити збільшений попит? Звичайно, ні, тому що школа не є прибутковою організацією. До того ж успішні школи існують за принципом відбору. Отож, розміри успішних шкіл не зростатимуть, а менш успішні – не зникатимуть з освітнього простору. Адже студенти повинні десь-таки навчатися [8, с. 255].

На думку А. Остіна, ваучеризація середньої освіти не покращить її стан, натомість ризики щодо функціонування державних шкіл значно зростуть. Справді, процес відбору значно впливає на шкільну систему, позаяк концентрує найкращих

студентів у декількох успішних школах. Вони відбирають найталановитіших студентів, з найвищими балами та найбільш мотивованих. Зазвичай такі студенти походять із найбагатших та освічених сімей. Отже, відбір диференціює школи відповідно до здібностей та соціально-економічного статусу студентів, збільшуючи соціальну розшарованість як державних, так і приватних шкіл. Тому концепція вільноринкового “вибору”, зауважує А. Остін, може виявитися руйнівною для багатьох державних шкіл. Натомість приватні школи, беручи участь в інтенсивній ринковій кампанії, будуть множитись, не покращуючи якості навчання [8, с. 259].

Як зазначає А. Остін, у вищій американській освіті панує “вільніший” ринок, ніж у середніх школах, зумовлюючи ще істотніше розшарування. Тут функціонує декілька престижних університетів для еліти й величезна кількість державних і приватних закладів не найвищої якості. До речі, Гарвардський університет міг би збільшитись вдесятеро, якби слідував ринковим принципам. Проте він залишається упродовж десятиріч стабільним, із високим конкурсним відбором, гарантуючи студентам найвищу якість освіти.

Якщо А. Остін є опонентом “вільного вибору” в середній школі, то Дж. Колмен, професор Чиказького університету, є його прибічником. На думку Дж. Колмена, вибір стимулює освіту. На жаль, зазначає він, досить часто і для шкіл, і для учнів, і для їхніх батьків вільний вибір практично неможливий. Річ у тім, що успішна школа не може набирати більше учнів і не може виключати тих, які не відповідають її стандартам. А відтак учні не мають стимулу покращувати свої результати, щоб навчатися в школі [9, с. 260].

На противагу А. Остіну, Дж. Колмен вважає, що не “вільний вибір”, а, навпаки, його відсутність позначається на розшаруванні шкіл, яке залежить цілком від доходів батьків і расової належності. Вільний вибір потрібно замінити на розшарування, яке б ґрунтувалося на досягненнях і поведінці учнів у школі. Отож, “вільний вибір” змінює засади змагань між школами й учнями, зменшуючи розшарування за доходами і расовою належністю. Розшарування, що ґрунтується на досягненнях і заслугах учня є тим критерієм, за яким американські коледжі й університети здійснюють відбір учнів.

Вільноринкові принципи щоразу активніше захоплюють університети. Польський експерт з освітніх проєктів М. Квек ставить надзвичайно слушне запитання: “Чи Університет справді мусить рухатися до моделі щораз ефективнішої корпорації, такої собі бюрократичної структури, що боротиметься за своє місце на ринку з іншими, подібними, ізольованими бюрократичними системами, шукаючи клієнтів для своїх освітніх послуг?” [3, с. 284].

Університет, що погодився працювати в межах, продиктованих лише логікою економічного світу з плином часу, продовжує автор, очевидно, перетвориться на справжнісіньку корпорацію (і не відчуватиме ані найменшого жалю з приводу того, що він “освітня корпорація.” Її завдання “полягатиме у вишколі спеціалістів – швидко, дешево та ефективно – бажано, звичайно, дуже швидко, дуже дешево і дуже ефективно” [3, с. 290].

Розмірковуючи про якість університетської освіти в Україні, ректор Києво-Могилянської академії В. Брюховецький зазначає, що людину можна навчити всього, доклавши певних зусиль, але її не можна навчити двох речей: по-перше, – таланту, а по-друге, – любити свободу. На його думку, університети теж не можуть цього навчити. Однак лише “в університетах можна створити такі умови, в яких людина розкриє свій талант, зрозуміє, в чому він полягає. І можна створити такі умови, коли людина відчує смак свободи: як брунька розкривається, так і вона вибухне і раптом зрозуміє, яке це велике благо – бути вільною. Говорити і діяти так, як ти хочеш, в межах, очевидно, суспільних норм і правил, але так, як ти хочеш, а не так, як тобі

вказують. Ці дві речі може зробити тільки справжній університет” [2, с. 20]. Отже, найнагальніше завдання університету полягає у формуванні такого рівня свободи, за якого особа здійснює власний життєвий проект у формі суспільного внеску.

Свободу не можна передати студентам у формі готових знань, які треба запам'ятати. Студенти мають вчувати її упродовж свого навчання. Власне, тоді свобода вчитися й відповідати за результати свого навчання, свобода спілкуватися, приймати самостійно рішення стане істотною рисою освіченої людини. Свобода університетського життя, переконаний В. Брюховецький, через його випускників буде непомітно, але послідовно завойовувати життєвий світ суспільства.

Визначені Е. Тофлером освітні пріоритети – актуальні для XXI ст. Однак якість освіти поки що лише декларується. Наприклад, утвердженню якісної університетської освіти, згідно з Болонською угодою, має слугувати кредитно-модульна система навчання. Більшість університетів України запровадили модульно-рейтингову систему, яка, на наш погляд, примітивізує процес навчання. Річ у тім, що вона акцентує увагу на засвоєнні аудиторних знань. Їхній контроль здійснюється в тестовій формі, з наступною комп'ютерною обробкою результатів. Тоді як кредитно-модульна система зорієнтована на індивідуальну роботу, самостійне опрацювання тем модуля та відповідної літератури.

На жаль, поки що в Україні конкурентноспроможність у багатьох асоціюється з отриманням диплому престижних спеціальностей. Знання втратили свою самоцінність, а натомість зросла цінність диплому. Сьогодні ефективність освіти пов'язують не із самореалізацією фахівця, а з отриманням диплому найпрестижніших спеціальностей. Такими вважають економічні та юридичні спеціальності, оскільки саме вони репрезентують соціально-організаційні ноу-гау. Підтвердженням тому є постійно високий конкурс на ці спеціальності, незважаючи на те, що з 2003 р. їхнє державне фінансування значно скоротили.

До того ж те, що сьогодні відбувається в освітньому просторі вищої освіти в Україні, – це гонитва за дипломами. Про яку якість можна говорити при одночасному навчанні на двох факультетах, або в двох вузах? Наразі в Україні не бракує дипломованих людей, а бракує – освічених. А відтак немає критичної маси високоосвічених людей, яка спроможна забезпечити гуманізаційний поступ суспільства, його євроінтеграцію на засадах демократичної злагоди та соціальної справедливості.

Література

1. Андрущенко В. Філософія освіти XXI століття: пошук пріоритетів // Філософія освіти. – К.: МАЙСТЕР-КЛАС, 2005. – № 1. – С. 5–17.
2. Брюховецький В. Києво-Могилянська академія: десять років відновлення // Вища школа, 2001. – №2–3. – С. 3–21.
3. Квек М. Національна держава, глобалізація та Університет як модерний заклад // Ідея Університету: Антологія. – Львів: Літопис, 2002. – С. 269–294.
4. Ліпман М. Критичне мислення: чим воно може бути? // Постметодика, 2005. – №2 (60). – С. 33–41.
5. Пазенок В. Гуманістичний принцип сучасної філософії освіти // Філософія освіти. – К.: МАЙСТЕР-КЛАС, 2005. – № 1. – С. 52–73.
6. Спільна заява європейських міністрів освіти // www.instevro.iatp.org.ua/Bologna_process/boldect.htm
7. Тофлер Э. Шок будущего. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2003. – 557 с.
8. Astin A. Educational “Choice”: Its Appeal May Be Illusory // Sociology of Education, 1992. – №4. – Vol.65. – P. 255–260.

9. Coleman J. Some Points on Choice in Education // Sociology of Education, 1992. – №4. – Vol.65. – P. 260–262.
10. Kwiek M. Uniwersytet a panstwo w epoce globalnej // PRINCIPIA. – Krakow, 2005–2006. – Nr. XLIII–XLIV. – S. 43–79.

HUMANIZING OF HIGHER EDUCATION OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE BOLOGNA PROCESS

Liudmyla Ryzhak

*L'viv Ivan Franko National University,
Universytets'ka Str., 1, L'viv, 79000, Ukraine, l_ryzhak@franko.lviv.ua*

Tendencies of humanizing of Higher education of Ukraine in the conditions of Eurointegration in terms of the Bologna agreement are considered. It is found out that the process of "universatization and commercialization of Higher education in terms of informational society enlarges the access to a qualified education. It is proved that democratization, openness and variation in the limits of which the becoming of a competence-creative personality occurs, are humanizing measurements of education.

Key words: humanizing of education, freedom, openness, accessibility, quality.

ЛЮДИНА У ФОКУСІ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОСТІ

Едуард Семенюк

Національний лісотехнічний університет України,
вул. Генерала Чупринки, 103, Львів, 79057, Україна, nv@forest.lviv.ua

Сучасна людина живе у вирі подій і проблем. Друга половина XX сторіччя характеризується глибокими соціально-економічними зрушеннями і початком науково-технічної революції, внаслідок чого вона стає часом формування проблем, яких раніше історія людства не знала. Річ не в тому, що до цього у світі не було труднощів та суперечностей екологічного, ресурсного, демографічного характеру тощо, – вони були й раніше. Але їхній масштаб та сутність зазнали серйозної якісної зміни – вони стали глобальними. Саме проблема людини є джерелом та фокусом усіх глобальних проблем сучасності, а також – ідеї сталого розвитку.

Ключові слова: людство, глобальна проблема, екологічна криза, системний підхід, сталий розвиток, ноосфера.

Вже не одне покоління людей живе в умовах поглиблення та загострення глобальних проблем. Не перебільшуючи можна сказати, що поняття “глобальні проблеми” стало невід’ємною частиною суспільної свідомості нашого часу. Воно ввійшло в обіг ще в 70-х роках минулого сторіччя під впливом досліджень піонерів Римського клубу. Саме тоді стало зрозуміло, що в результаті дії низки факторів науково-технічної революції та соціокультурних змін доби людство ввійшло у смугу якісно нових проблем, масштаб яких визначається вимірами планети. Почали активно вивчати різноманіття проблем – екологічних, ресурсно-економічних, демографічних, політичних, соціокультурних [3]. На самому початку цього процесу було очевидним: крім глобального характеру всі проблеми принципово об’єднують одне – їхнім джерелом є людина.

Ауреліо Печеї, перший президент Римського клубу, вчений, що дуже багато зробив для формування та самоусвідомлення глобалістики, визначив докорінну причину глобальних змін гранично чітко – зміна становища людини у світі. “Якщо раніше вона була не більш ніж однією з багатьох живих істот, що мешкають на планеті, то тепер людина перетворила її у свою неподільну імперію” [9, с. 63]. Один із підрозділів своєї відомої праці він так і назвав – “Глобальна імперія людини”. А. Печеї глибоко усвідомлював усю небезпечність такого становища: “Тепер, уперше в історії, з’явився новий потужний фактор, який необхідно брати до уваги, розмірковуючи про долю людства. Цей фактор – *величезна та постійно зростаюча матеріальна могутність самої людини*. Ця могутність зростає по експоненті, рік за роком акумулюючи сили для подальшого росту. Однак розвиток цей вищою мірою сумнівний та неоднозначний, тому що він може послужити на благо людини лише при розумному та стриманому до нього ставленні, при нерозсудливому ж його використанні людині загрожує непоправна катастрофа” [9, с. 63–64]. Звернімо увагу: це було опубліковано 30 років тому, коли загроза навислої катастрофи була далеко не такою очевидною, як нині. Не перебільшуючи можна сказати, що і загроза ця зростає по експоненті разом із могутністю людства.

Історично першою проблемою глобального характеру, як тепер розуміємо, для народів планети було постійне відновлення та поширення вогнищ збройних конфліктів, які найчастіше перетворювалися у війни. Понад 200 років тому (ще 1795

року) І. Кант написав трактат “Вічний мир”, в якому наголошував на принциповій необхідності для людства ліквідувати війни як засіб розв’язання будь-яких конфліктів у світовій політиці. Досі війна була супутником майже всієї історії людства. Протягом останніх 5,5 тисяч років, коли відомі вже конкретні свідчення перебігу подій у суспільстві, на скрижалях історії було зафіксовано більше 14,5 тисяч воєн, великих чи малих [17, с. 88]. Звичайно, історія довела і те, що війни бувають якісно різними (не можна, наприклад, порівнювати нетривалий локальний конфлікт зі світовою війною). Тепер уже немає сумніву в тому, що можуть бути війни, які без перебільшення несуть людству фатальну загрозу самознищення.

У другій половині XX ст., коли засоби озброєння (а отже, знищення людей) набули небачено жорстокого, жадливого характеру, реальною стала загроза ядерної, хімічної або бактеріологічної війни, яка неминуче стала би глобальною катастрофою. У певний історичний період (коли горезвісна “холодна війна” між двома наймогутнішими соціальними системами Землі сягнула свого апогею) відвернення небезпеки світової ядерної війни було фактично найважливішою загальнолюдською проблемою [3, с. 54–75]. Втім, і сьогодні, беручи до уваги войовничу безрозсудність певних екстремістських сил із глобально небезпечним потенціалом, загрозу подібної війни на планеті все ще не можна віднести лише до минулого.

Розглядаючи глобальну проблему війни і миру ширше, в усьому її обсязі, потрібно зазначити як очевидну і незаперечну істину: об’єктивно будь-які збройні конфлікти між народами, державами, навіть окремими політичними силами завжди боляче б’ють по життєвих долях безлічі конкретних людей, можна сказати — по людині загалом, по людському началу в ній. Нормою життя, тобто природним для людини, психологічно комфортним станом є поєднання миру в суспільстві (в широкому та близькому оточенні) з внутрішнім душевним спокоєм.

Проблема війни і миру, безперечно, є такою ж давньою, як і саме людство. Проте усвідомлення цієї проблеми як глобальної відбулося порівняно недавно, в контексті поглиблення *глобалізації* та формування *глобалізму* як особливої світоглядно-філософської та соціально-психологічної парадигми сучасності [8]. Така парадигма зародилася у лоні західної цивілізації, насамперед у США та економічно потужних країнах Європи. Природно, що на самому початку глобалістична парадигма несе на собі відчутний відбиток світобачення тієї частини населення світу, яку називають “золотим мільярдом”. Із позицій лідерів світового економічного та технологічного розвитку головними труднощами глобального масштабу, які найгостріше відчуває зараз світова спільнота, є екологічні, ресурсно-економічні та демографічні проблеми. Саме ці три аспекти й домінують, як правило, у дослідженнях глобалістів Заходу. Цілком виправдано наголошувати на першорядному значенні цих сторін сучасного розвитку людства. Неправомірно, однак, всю сукупність глобальних проблем зводити лише до цих трьох аспектів [11, с. 4–5]. Не можна, наприклад, не помічати глобальність проблем диктату в міжнародних відносинах на світовій арені, збройних конфліктів, воєн, терору або ж дуже актуальної проблеми щоразу більше поглиблюваної прірви між лідерами та аутсайдерами соціокультурного розвитку на планеті.

Існують й інші проблеми, які світова спільнота сьогодні осмислює як глобальні, зокрема якісні зрушення у характері освіти і прогресу культури народів, утворення планетарного інформаційного простору (і все, що пов’язане з еволюцією інформаційної сфери та її ролі у житті людини, коротко – проблема інформації). Інакше кажучи, глобальними є (або можуть стати у майбутньому) будь-які за змістом принципові проблеми загальнолюдського, планетарного масштабу. Вони стосуються всіх народів Землі й саме тому не можуть розв’язуватися сепаратними зусиллями окремих народів, держав або навіть потужних міжнародних блоків.

Ефективне розв'язання глобальних проблем вимагає неперервної та наполегливої взаємодії всіх народів планети.

Поряд із глобальним масштабом такі проблеми органічно об'єднують між собою їхній іманентний зв'язок із людиною, її життям та розвитком, сьогоденням і майбуттям. Як уже наголошувалося, саме людина є *джерелом* усіх цих проблем. Але це лише один аспект їхнього зв'язку. Другий полягає в тому, що людина водночас є і *фокусом* усіх проблем цього класу, тобто точкою перетину всіх можливих променів глобальної проблематики: всі вони так чи так замикаються на людині. Той факт, що внаслідок цього саме проблема людини найповніше репрезентує всю сукупність глобальних проблем (оскільки перебуває у фокусі їх всіх), має особливе методологічне значення для філософії: адже відомо, що специфіка філософського знання великою мірою визначається відношенням "людина – світ" [20]. У цьому контексті варто згадати, яку роль проблема людини відігравала завжди у розвитку філософії, починаючи з античності й буквально до наших днів. Двадцяте сторіччя як доба формування глобалістики характеризується помітним внеском у скарбницю філософських праць, присвячених цій вічній проблемі, – досить назвати хоча б працю П. Тейяра де Шардена "Феномен людини" [12].

Водночас прикметною особливістю сьогодення стало те, що проблема людини є вже не лише філософською і, як бачимо, глобальною, але й у методологічному плані – **загальнонауковою**, оскільки у повному обсязі зміст дослідження забезпечується множиною галузей науки в їхньому органічному зв'язку та взаємодії [4, с. 159–167]. До речі, згадана книга П. Тейяра де Шардена є наочним підтвердженням загальнонауковості проблеми людини: добре видно, наскільки органічно філософський аспект дослідження людини тут поєднується зі спеціальнонауковими – антропологічним, палеонтологічним, геологічним, біологічним, екологічним, історичним тощо.

Однак повернімося до питання про різні площини, зрізи зв'язку двох понять, аналізу якого присвячено цю статтю, – понять "глобальна проблема" і "людина". До наведених раніше двох аспектів сутнісного зв'язку між ними цілком очевидно додається і третій: людина (людство) – це *єдино можливий суб'єкт діяльності*, спроможної успішно розв'язувати глобальні проблеми – і кожен зокрема, і всіх сукупно. Точніше, всі глобальні проблеми настільки взаємопов'язані, що розв'язання кожної з них іманентно залежить від усіх інших. Втім, людський розум все ж таки у певний спосіб диференціює їх (об'єктивною основою цього є діалектична єдність диференціації та інтеграції в усіх проявах дійсності загалом).

Глобальні проблеми, як уже зазначалося, дуже різні за своїм змістом, за реальним онтологічним наповненням. Найвідоміший критерій їхнього поділу в цьому аспекті належить І. Фролову, який розглядає три головні види глобальних проблем: *природно-соціальні, антропосоціальні та інтерсоціальні* [18, с. 97–98]. Перший вид об'єднує ресурсні та екологічні проблеми, вони відображають взаємодію людини (суспільства) з природою як універсальним середовищем людства. В антропосоціальних проблемах щоразу специфічно заломлюються відносини людини та соціуму (це, наприклад, проблеми демографії, охорони здоров'я, науково-технічного прогресу, інформації, освіти, культури, біосоціальної адаптації людини). Інтерсоціальні проблеми виражають взаємодію різних соціальних спільнот усередині людства як світової цивілізації – етносів і націй, держав та їхніх блоків, соціально-економічних та соціокультурних систем, релігійних спільнот, політичних сил. До інтерсоціальних, за цією класифікацією, зараховують проблеми війни і миру, збройних конфліктів та роззброєння, характеру світового соціально-економічного розвитку та його глобалізації, подолання хронічної відсталості певних країн і регіонів, міжнародного тероризму тощо.

Як бачимо, в той чи той спосіб людина присутня у назві кожного з трьох видів глобальних проблем, – якщо не безпосередньо, то опосередковано, через суспільство і соціальні характеристики. Втім, це цілком природно, інакше не могло й бути: адже саме людина є і джерелом усіх проблем цього класу, і фокусом їхньої сукупності. З наведеної класифікації стає очевидним і те, що існує досить розгалужена **система** глобальних проблем, яка має свої більш-менш визначені підсистеми. Цей момент дуже важливий із методологічного погляду, оскільки означає можливість і водночас необхідність використання при дослідженні таких проблем *системного підходу* з усіма його пізнавальними засобами, які подекуди мають вельми специфічний характер і забезпечують високу ефективність аналізу.

Найвідомішими зараз у всьому різноманітті глобальних проблем є екологічні труднощі та випробування людства. Власне кажучи, формування глобалістики як особливого напрямку наукових досліджень, а з іншого боку, – громадської думки, значною мірою було пов'язане саме з усвідомленням сучасної *екологічної кризи*. Найважливішими ознаками екологічної кризи є: невпинно зростаюче забруднення природного довкілля антропогенними та техногенними відходами (зокрема радіоактивними та хімічними), внаслідок чого руйнуються природні біогеоценози, коли природа не встигає самовідновлюватись; зростаюче отруєння повітря, води, ґрунтів, усього живого, включаючи й саму людину; скорочення біорізноманіття Землі, зникнення цілих видів рослин і тварин; виснаження природних ресурсів – сировинних, енергетичних, продовольчих тощо; скорочення площі родючих земель; перенаселеність планети, її нездатність задовольняти потреби людства в умовах демографічного вибуху; скорочення площі лісів, погіршення їхнього біологічного стану; забруднення чи зникнення природних водоймищ; виснаження озонового шару атмосфери (а отже, зростання радіаційної небезпеки для всього живого); нагромадження несприятливих генетичних змін в організмі людини та у генофонді соціуму; порушення енергетичного балансу планети; несприятлива та незворотна зміна клімату Землі (глобальне потепління внаслідок накопичення в атмосфері вуглекислого газу та “парникового ефекту”); почастищення деструктивних стихійних процесів на поверхні Землі та в її надрах – землетрусів, цунамі, повеней, обвалів, зсувів ґрунту, розширення ярів та карстових пустот, лісових пожеж, смерчів тощо. Справді, вражаюча картина глобальної кризи! І цілком зрозуміло, як це впливає на життя людини, на перспективи майбуття світової спільноти.

Особливий аспект природно-соціальних проблем – дуже помітне останнім часом виснаження природних ресурсів світової економіки, темпи якого невпинно зростають. “Так, з 1970 р. по 1995 р. було спожито майже 35% усіх природних ресурсів планети, а в 90-х роках швидкість їхнього виснаження збільшилася до 3% на рік” [7, с. 265]. Ці темпи, безперечно, зростають і у XXI ст., коли глобалізація стала загальноновизнаним фактором світового розвитку. Достатньо відомі марнотратство і хижацький характер сучасної міжнародної економіки, насамперед тієї її вагомій частини, яку становлять транснаціональні корпорації. Об'єктивно ефективним регулятором розвитку світової економіки має стати *екологічний імператив сучасності* [14], але насправді до цього дуже далеко.

Нищівну дію наведених ресурсно-екологічних чинників помітно посилює несприятлива демографічна ситуація. В нашу добу, як відомо, збіглися в часі дві протилежні тенденції в демографічній динаміці різних регіонів планети. З одного боку, – це справжній вибух зростання народонаселення (переважно у слаборозвинутих країнах Азії, Африки і Латинської Америки), що і визначає загальносвітовий ефект: у жовтні 1999 р. людство перейшло рубіж у 6 мільярдів, і 4,5 з них – це приріст одного лише XX сторіччя. Нині щорічний приріст населення світу перевищує 75 мільйонів людей. З іншого ж боку, в той самий час чимало країн,

подібно до України, переживають депопуляцію, їхнє населення швидко скорочується. Обидва ці процеси, певна річ, змушують глибоко замислитися щодо соціогуманітарних наслідків.

Природні ресурси вже й сьогодні не можуть забезпечити повністю задоволення потреб людства, до того ж ресурси катастрофічно швидко вичерпуються, а потреби зростають (це відомий закон соціології), та ще й невпинно зростає саме людство. Що ж буде в майбутньому, навіть не дуже далекому?.. А з іншого боку, якою є історична доля України і багатьох інших країн із зони депопуляції? Адже заселити землі народів, які вимирають, буде кому, – динаміка темпів зростання народонаселення планети не залишає сумнівів у цьому... Вже й сьогодні ми є свідками вельми тривожних тенденцій у сучасному глобалізованому світі (досить згадати ситуацію з албанцями у Косовому або турками у Німеччині). Подібні колізії дедалі частіше змушують філософів (і не лише їх, звичайно) задумуватися над трагічним питанням: “чи є вихід у людства?” [10].

Пошуки оптимального виходу з системи глобальних суперечностей доби призвели до зародження ідеї *сталого розвитку*. В результаті багаторічної праці багатьох вчених і громадсько-політичних діячів ця ідея поступово переросла у відповідну концепцію, семантичним центром якої є забезпечення надійного майбутнього невизначено довгої низки людських поколінь [15; 16]. Як оптимізувати всі сфери діяльності людства, щоб це стало можливим? Принципово важливий аспект розв'язання проблеми сучасна філософія бачить у творчому використанні вчення академіка В. Вернадського про ноосферу [1]: розбудова суспільства сталого розвитку має стати водночас реалізацією справжньої сфери розуму, головною рушійною силою якої буде світова наука як уособлення інтегрального інтелекту людства. Виснаження природних ресурсів значною мірою має компенсуватися тим, що особливо важливим ресурсом суспільства сталого розвитку має стати інформація, у зв'язку з чим розроблено концепцію інформаційного суспільства (інформаційної цивілізації). Головним же ресурсом суспільного розвитку, здатним приводити в дію всі інші види ресурсів, завжди буде залишатися людина [11, с. 46]. Невипадково і витоки глобальних проблем, і перспективи їхнього розв'язання суспільством А. Печеї пов'язував в основному з людиною та її якостями.

Як зазначено у проекті концепції сталого розвитку України, “основою сталого розвитку є паритетність відносин у тріаді людина – господарство – природа. Сталий розвиток узагальнює в собі процес виживання і відтворення генофонду нації, активізацію ролі кожної окремої людини в суспільстві, забезпечення її прав і свобод, збереження навколишнього природного середовища, формування умов для відновлення біосфери та її локальних екосистем, орієнтацію на зниження рівня антропогенного впливу на природне середовище й гармонізацію розвитку людини в природі” [6, с. 3]. Дуже характерний момент концепції сталого розвитку полягає в тому, що найвищим критерієм ефективності суспільних відносин є якість життя людини.

Реальним кроком до втілення принципів сталого розвитку могло би стати прийняття світовою спільнотою та поступове впровадження в життя Екологічної Конституції Землі. Цю ідею впродовж багатьох років обґрунтовує та розвиває академік Ю. Туниця [13]. Зараз вона доведена вже до рівня наукової концепції і має чимало прихильників, але водночас на шляху до схвалення її міжнародним співтовариством все ще багато перешкод – як об'єктивного характеру, так і суб'єктивного. Затвердження та послідовне виконання такого конституційного акту всіма державами-членами ООН уперше в історії дали б змогу у світовому масштабі забезпечити кожній людині здорове довкілля, нормальні природні умови для

повноцінного життя і розвитку. Адже право на життя – перше природне право людини.

Безперечно, сьогодні дуже далеко до реалізації на планеті засад сталого розвитку. Міжнародне життя постійно “підкидає” нові й нові труднощі. Так, майже через десять років після того, як у Ріо-де-Жанейро світовим співтовариством було схвалено “Порядок денний на XXI століття” та інші важливі документи концепції сталого розвитку, трагічні події 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку та Вашингтоні засвідчили всьому світові серйозність ще однієї, порівняно “молодої”, глобальної проблеми – міжнародного тероризму. Вона, звичайно, тісно переплетена з усіма іншими, а насамперед – із проблемою хронічного відставання колишніх колоній та напівколоній: адже саме масове безробіття, голод і злидні у відсталих країнах “третього світу” є тим живильним середовищем, яке дуже легко рекрутує поповнення лав смертників із “поясами шахідів”. Як зазначав у 2000 році тогочасний Генеральний секретар ООН Кофі Аннан, “майже половина населення світу змушена жити менш ніж на 2 дол. на добу, приблизно 1,2 млрд. осіб існують менш ніж на 1 дол. на день; із загальної чисельності світової робочої сили приблизно у 3 млрд. осіб 140 мільйонів взагалі не мають роботи, а від однієї чверті до однієї третьої зайняті неповний робочий день” [8, с. 43].

Особлива небезпека міжнародного тероризму пояснюється не лише цим живильним середовищем та силою ураження, притаманною сучасним засобам терору. Потрібно пам’ятати також про високу вибухонебезпечність суміші фанатичних релігійно-націоналістичних поглядів (особливо на базі ісламського фундаменталізму) та наявності великих грошей на оплату екстремістських акцій терористичної природи під прапором войовничого антиглобалізму. При цьому, до речі, активно використовують низку чинників, які можна зарахувати до здобутків глобалізації, – комп’ютерна техніка, новітні інформаційні та інші сучасні технології, Інтернет, міжнародні банківські мережі, найдосконаліші засоби транспорту тощо.

Ідейним виправданням антиглобалізму і навіть міжнародного тероризму часто стає протиставлення Заходу та Сходу, християнської та мусульманської цивілізацій як нібито споконвічно протилежних та непримиренних. Наприклад, ваххабіти (послідовники найвойовничішої течії ісламу) відкрито проголошують ворогами всіх християн та іудеїв. Звичайно, це суперечить як принципам гуманізму, так і засадам сталого розвитку. Цілком зрозуміло, що практика розпалювання ворожнечі між народами і цивілізаціями планети є абсолютно неприпустимою. Але певні ускладнення чи навіть суперечності міжцивілізаційних відносин необхідно сприймати та оцінювати тверезо. Відомий американський політолог Семюел Хантингтон вважає, що саме протистояння цивілізацій є головним фактором змін у сучасному світовому порядку [2]. При цьому він цілком слушно зазначає, що віра Заходу в універсальність його культури є небезпечною для світу, оскільки може призвести до великої міжцивілізаційної війни (і як тут не згадати про останні роки політики США щодо Іраку!). Тривожною констатацією певних сучасних реалій є слова про те, що “глобальна війна за участю стрижневих держав найбільших цивілізацій світу великою мірою є немислимою, але й не є неможливою” [2, с. 403]. Така війна, якщо б колись спалахнула, поховала б не лише надії світової спільноти на сталий розвиток, але й саме майбутнє людства. Хочеться вірити в те, що світ ніколи не матиме ще однієї глобальної проблеми – масштабного конфлікту цивілізацій із використанням потужних арсеналів найсучаснішої зброї.

Особливий вид проблем, детермінованих добою глобалізації, лежить у площині духовної культури народів. Друга половина XX ст. була часом помітного зростання національної самосвідомості у багатьох регіонах світу, насамперед там, де раніше народи не мали власної державності. На різних континентах наприкінці XX– початку

XXI ст. одна за одною виникали нові, молоді держави (або відновлювалися ті, що раніше існували, але, звичайно, вже в новій якості). Цей процес, природно, викликав підвищений інтерес до мов, історії та духовної культури багатьох націй. Такі аспекти соціокультурного розвитку в усі часи неминуче сприяють посиленню етнічної диференційованості людства, виокремленню певних спільнот. З іншого ж боку, владно зближуючи між собою народи та країни, глобалізація дедалі більше диктує необхідність багатоаспектної інтеграції і у сфері духовного життя людей.

Один із перших природних бар'єрів на шляху взаєморозуміння різних народів та країн (і навіть, більше того, на шляху просто нормального спілкування їхніх представників) є мова. Породжуючи відому ситуацію будівництва Вавилонської вежі, лінгвістична диференціація людства об'єктивно створює значні перешкоди в галузі міжнаціонального спілкування. А далі це стосується єдності дій різних народів і навіть цивілізацій (широких соціокультурних комплексів), що є необхідним для реалізації принципів сталого розвитку людства.

Говорячи про лінгвістичний аспект життя світової спільноти, необхідно наголосити на інтегративній ролі робочих мов ООН. Протягом останніх десятиріч особливо важливе місце серед них, як відомо, посіла англійська мова. Нині вона стала у світовій науці тим, чим у добу Середньовіччя була латина. Більше того, сфера активного використання цього інструмента міжнаціонального спілкування, безумовно, аж ніяк не обмежена лише наукою, – вона охоплює практично всі сторони життя суспільства. Але чому саме англійська? Це пов'язано насамперед із роллю США (а в другу чергу – Англії, Канади, Австралії) у сучасному глобалізованому світі. Отже, широке використання англійської мови в різних країнах викликає інколи далеко не найкращі емоції, оскільки асоціюється з американським диктатом у політиці, економіці, культурі. Загалом же, англійська мова на міжнародній арені об'єктивно відіграє, без сумніву, позитивну роль.

Потрібно розуміти, що прояви і впливи глобалізації у площині соціогуманітарних проблем людства є різноманітними, неоднорядковими, подекуди суперечливими. Часто цей процес пов'язують, наприклад, з уніфікацією неповторної своєрідності культур багатьох націй, зі свідомим прагненням звести їх усіх до єдиного шаблону американського (або західного) зразка. Саме таким шаблоном є горезвісна "масова культура", насаджувана в усьому світі пануванням американізованих засобів інформації, що використовують новітні технології. Ідеалом же гуманітарної політики суспільства сталого розвитку має стати прагнення зберегти всю поліфонію культурної скарбниці людства. Не викликає сумніву, що людина в такому суспільстві має не лише жити в гармонії з природою і бути соціально захищеною, але й водночас бути духовно багатою [5], лише тоді вона залишиться справді людиною.

Ще одну глобальну проблему сучасної світової спільноти (принаймні в межах розвинутих суспільств) відомий американський футуролог Френсис Фукуяма гучно окреслив як "Великий Крах" – крах традиційних соціальних інститутів і факторів (такіх, як сім'я, родинні зв'язки, авторитет старших, особлива роль жінок) і моральних чеснот у постіндустріальному, інформатизованому соціумі [19]. Справді, ці зміни певним чином відчуваємо й ми в Україні, яка не належить до зазначених суспільств. На думку Ф. Фукуяма, лише ефективне відновлення низки цих феноменів, іманентно пов'язаних із *людською природою*, може детермінувати *відновлення соціального порядку*. Не поділяючи повністю його висновки (як надмірно категоричні й подекуди навіть провокативні), мабуть, треба погодитися із Ф. Фукуямою в головному: останнім часом еволюція моральних засад людської природи та традиційних інститутів соціальності, справді, є помітною, і не зважати на неї не можна.

Як бачимо, проекція людини у фокусі глобальних проблем сучасності має досить непростий вигляд – неодноримий та неоднозначний. Теперішній стан проблеми, безперечно, вимагає активних зусиль дослідників різних профілів, серед яких філософам має належати аж ніяк не останнє місце.

Література:

1. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. – М.: Наука, 1989. – 258 с.
2. Гантінгтон С. П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Львів: Кальварія, 2006. – 474 с.
3. Глобальные проблемы современности. – М.: Мысль, 1981. – 285 с.
4. Готт В. С., Семенюк Э. П., Урсул А. Д. Категории современной науки (становление и развитие). – М.: Мысль, 1984. – 268 с.
5. Духовне відродження – основа стратегії сталого розвитку України / Матеріали Міжнар. наук. конф. 13–14 грудня 1999 року. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2001. – 423 с.
6. Концепція сталого розвитку України. Проект. – Б.м.: Б.в., 2000. – 22 с.
7. Мочерний С. В. Глобальні проблеми людства // Економічна енциклопедія: У 3 т. – К.: Видавн. центр “Академія”, 2000. – Т. 1. – С. 265–267.
8. Мунтян М. А., Урсул А. Д. Глобализация и устойчивое развитие. – М.: Ступени, 2003. – 304 с.
9. Печчеи А. Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1985. – 312 с.
10. Сагатовский В. Н. Есть ли выход у человечества? (Критика образа жизни). – СПб.: Петрополис, 2000. – 148 с.
11. Семенюк Е. П. Філософські засади сталого розвитку. – Львів: Афіша, 2002. – 200 с.
12. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М.: Наука, 1987. – 240 с.
13. Туниця Ю. Ю. Екологічна Конституція Землі. Ідея. Концепція. Проблеми. – Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – Ч. 1. – 298 с.
14. Туниця Ю. Ю. Екоекономіка і ринок: подолання суперечностей. – К.: Знання, 2006. – 314 с.
15. Урсул А. Д. Путь в ноосферу. (Концепция выживания и устойчивого развития цивилизации). – М.: Луч, 1993. – 275 с.
16. Урсул А. Д. Переход России к устойчивому развитию. Ноосферная стратегия. – М.: Издат. дом “Ноосфера”, 1998. – 500 с.
17. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1993. – 840 с.
18. Фролов И. Т. Перспективы человека. Опыт комплексной постановки проблемы, дискуссии, обобщения. – М.: Политиздат, 1983. – 350 с.
19. Фукуяма Ф. Великий Крах. Людська природа і відновлення соціального порядку. – Львів: Кальварія, 2005. – 380 с.
20. Человек и мир человека. (Категории “человек” и “мир” в системе научного мировоззрения). – К.: Наук. думка, 1977. – 344 с.

A PERSON IN A FOCUS OF THE CONTEMPORARY GLOBAL PROBLEMS

Eduard Semeniuk

*National Forestry University of Ukraine,
Gen. Tshuprynka Str., 103, L'viv, 79057, Ukraine, nv@forest.lviv.ua*

Modern man lives in a whirlpool of events and problems. The second half of the 20th century was characterized by far-reaching social and economic shifts and the start of scientific and technological revolution, and consequently was a time when problems arose that had been previously unknown in human history. The point is not

that before this the world had not seen difficulties and conflicts of ecological, resource, demographic, and the similar character, and these were present before. Instead, their scale and essence have undergone major qualitative changes, as the phenomena have become global. Just a man problem is a source and a focus of all the contemporary global problems, a source and a focus of sustainable development idea as well.

Key words: humanity, global problem, ecological crisis, system's approach, sustainable(constant) development, neosphere.

УДК: 1:336.74: 316.28: 124.5

Культурний феномен грошей у світлі комунікативної філософії**Зоя Скринник***Львівський банківський інститут Національного банку України,
проспект Т. Шевченка, 9, Львів, 79005, Україна, kgd@lbi.wubn.net**Застосовано методологію теорії комунікації, щоб проаналізувати умови та виявити загальні моделі комунікативних практик, медіумом яких виступають гроші. Розглянуто гроші як знакову форму кодування людських взаємин, змістом яких є конвенційно прийняті правила економічної поведінки людей. Роль та місце грошових відносин у структурах комунікативних практик визначено через введений Ю. Габермасом концепт комунікативної дії, який виражає активну практичну позицію людини в контекстах соціуму, спрямовану на зустріч з іншою людиною.**Ключові слова: гроші, соціальна природа грошей, комунікація, комунікативна дія, раціоналізація, інструментальна раціональність.*

Весь соціальний досвід пострадянських років українців пронизаний гострими проблемами, пов'язаними зі зміною ролі грошей у їхньому життєвому світі: втрата заощаджень, катастрофічна інфляція першої половини дев'яностих років, масове зубожіння, фантастичне розбухання тіньових та кримінальних капіталів, шахрайство “фінансових пірамід”, які й тепер ще не відійшли в минуле. Щоб не втратити себе у розбурханому морі ринкових відносин, які проходять болісний етап становлення, треба, щоб люди усвідомлювали як небезпеки, породжені грошима, так і свої можливості протистояти їм. Це актуально завжди, але в Україні сьогодні потреба в усвідомленому і, сказати б, тверезому ставленні до грошей – особлива. У філософських виданнях останніх років у пострадянських країнах з'являються праці, присвячені проблемам формування адекватних соціальним реаліям морально-етичних засад для людини в її господарській діяльності. Зокрема варто відзначити такі з них: І. Панкевич “Мораль як обмежувач здійснення права людини і громадянина” [10], Л. Тутов “Праця як основоположний феномен життя у філософії господарства” [15] та “Проблема пізнання у філософії господарства” [14], С. Корнієнко та Т. Корнієнко “Філософські проблеми економічної парадигми XXI століття” [6], А. Гарник “Право і мораль у світлі дискурсивної етики: передумови формування нової філософсько-правової парадигми” [4], Л. Ситніченко “Суспільна угода”: метафора чи методологічний принцип сучасної політичної філософії” [13], Б. Братаніч “Проблемне поле дослідження філософських основ маркетингу” [2], Л. Никифорова “Ідентичність особистості в умовах ринкового суспільства” [9], О. Сердюк “Перспективи ареотологічної етики як однієї з концепцій етики бізнесу” [11], Д. Мос “Пропущена ланка між теорією доброчесності та етикою бізнесу” [8], Т. Сидорина “Соціальна політика – спроба філософської інтерпретації” [12], Р. Богачов “Принципи побудови та аналізу взаємовідносин у соціально-економічних системах” [1].

Водночас опубліковано дуже мало праць, у яких розглядалася б сутність грошей як феномена культури та їх вплив на життєвий світ людини поза економічними відносинами, хоч наявність такого впливу очевидна. Цікавою і за змістом, і за оригінальністю вибору предмета дослідження є монографія А. Мазаракі та В. Ільїна “Філософія грошей” [7].

Новизна підходу, запропонованого у цій статті, полягає в тому, що ми застосуємо методологію теорії комунікації, щоб здійснити аналіз умов та виявити зага-

льні моделі комунікативних практик, медіумом яких виступають гроші. Важливим є те, що комунікативна філософія зорієнтована на осмислення практичних вимірів людського буття – повсякденного спілкування та життєвого світу людини, в якому синтез емпіричного досвіду відбувається не “в надрах” трансцендентальної самосвідомості, а в міжособистісному просторі універсальної комунікації.

Гроші виникли і розвинулися внаслідок потреби людей узгоджувати свої позиції та інтереси у господарській діяльності. Тому для розуміння соціальної природи грошей важливо побачити їх як медіум соціальних комунікацій. Їх виникнення детермінувало вироблення і кодування у знаковій формі нових вербальних, поведінкових, ситуативно-речових кодів, змістом яких стали конвенційно прийняті правила, що регулювали нові, до того часу не чинні, форми поведінки людей.

Роль та місце грошових відносин у структурах комунікативних практик ми визначаємо через уведений Ю. Габермасом концепт комунікативної дії, який виражає активну практичну позицію людини в контекстах соціуму, спрямовану на зустріч з іншою людиною. Для розуміння грошових відносин як комунікативної дії головним є той її аспект, у якому вчений застосовує це поняття як ключ для розуміння загроз життєвому світові людини з боку господарських та бюрократичних механізмів – загроз перетворення особистісних стосунків на об’єкт управління або ж на товар.

Історичне буття грошей можна розглянути як еволюцію їхньої знакової природи, процес абстрагування та ідеалізації, перехід від тотожності знакової форми та смислового наповнення в натуральних грошах до перетворення сучасних грошей у віртуальну реальність. При цьому в усе більш адекватній формі виявлялася соціальна природа грошей як феномена культури. У процесі еволюції грошей можна виділити такі етапи:

- Виникнення та розвиток ненасильницьких форм обміну матеріальними цінностями між людьми: 1) дарування; 2) перетворення одностороннього акту дарування на двосторонній (виникає новий смисл людських стосунків, заснованих не на кровній спорідненості або насильстві, а на господарському партнерстві); 3) виділення конкретних пар продуктів, які обмінюють (осмислення еквівалентного характеру обміну); 4) поява місцевих натуральних грошей (єдиного для даної культури символу-еквівалента, з яким співміряється значущість будь-якого товару).

- Поява монетних грошей як граничного рівня репрезентації організованої суспільної волі у сфері обміну товарів: завершується процес “розходження” значення окремого товару та значення універсального еквіваленту всіх товарів, утвердження самостійного буття соціального символу, який не має (як правило) іншого застосування, ніж представництво соціальних значень інших речей.

- Виникнення банкнот, зроблених з паперу, але розмінних на золото – фізичне відділення у просторі і часі знаку – паперу, засвідченого певним законним чином – від його значення, тобто золотого забезпечення.

- Кінець світової валютної системи, заснованої на золоті, відмова від золотого забезпечення паперових грошей і перехід до забезпечення соціального – довіри до здатності держави контролювати стихію ринкових процесів.

- Поява електронних грошей та кредитних карток. Гроші втрачають предметно-чуттєву форму, перетворюються в інформацію в чистому вигляді, як упорядкована знакова система, призначення якої – задавати алгоритм, порядок, матрицю функціонування метасистеми економічного життя. Інформація перетворюється у субстанційну основу сучасної економічної реальності.

Комунікативна природа грошей дає змогу бачити в них варіант спрощеної спеціалізованої мови. Відповідно культурну функцію грошей можна інтерпретувати з

позицій теорії лінгвального кодування: мова створює матрицю сприйняття людиною її життєвого світу. В якості медіуму ринкових відносин гроші стали “замінником” природної мови у функціонально стандартизованих діях обміну товарів та послуг. Часткове заміщення повсякденної мови збіднілим та стандартизованим аналогом, по-перше, призводить до розвантаження власне експресивно-комунікативних практик від невластивих їм функцій, і, по-друге, забезпечує у господарських комунікаціях дотримання таких необхідних вимог, як еквівалентність обміну, однозначність смислу, співмірність соціальних дій учасників господарських процесів.

Вихідним принципом філософії комунікації є положення про те, що мова – це субстанція, яка скріплює суспільство в певне органічне ціле. Гроші, за своєю суттю, є “спільним знаменником”, механізмом повсякчасного, повсюдного, універсального отождолення смислів речей у спілкуванні людей. У такій якості вони постають як засіб для досягнення порозуміння, причому в незрівнянно ширших масштабах, ніж це було у безгрошовому соціумі. У сучасному суспільстві простежується тенденція до перетворення грошей у метамову універсального спілкування необмеженої комунікативної спільноти, що ми розглядаємо як загрозу для процесу справжнього соціального порозуміння.

“Мова грошей” вносить корективи в усі процеси соціальної комунікації та інтерпретацію усіх інших смислів. Саморегуляцію і начебто “власний” вибір людиною смислів, якими вона керується, можна визнати реальністю хіба лише як власний вибір мови спілкування. Людина, яка орієнтується здебільшого на грошові коди, сприймає і реалізує в усіх сферах життя (а не лише в економічній) ринкові моделі, а саме інструментальної, цілераціональної поведінки.

“Мова грошей”, після того, як люди її винайшли й опанували, змінила їх світосприйняття, створила нову культуру, докорінно відмінну від культури “безгрошового” соціуму. Поява монетних грошей співпадає з історичною добою, означеною К. Ясперсом як “осьовий час”, починаючи з якого людина почала ставати такою, якою вона є до нині. Правомірно стверджувати, що існує певний причиново-наслідковий зв'язок між ринковим устроєм грецької держави, що розвинувся завдяки винайденню монетних грошей, і світоглядним поворотом, який утвердив раціональність як основу ставлення людини до світу. Огляд історичних подій, якими було позначене й економічне, й духовне життя Європи, дає змогу побачити кореляцію між розвитком товарно-грошового обігу та утвердженням раціоналістичних засад у європейській культурі. Періоди спаду і стагнації ринкової активності співпадають у часі з домінуванням ірраціоналістичних течій у духовній культурі, тоді як активізація процесів у товарно-грошовій сфері – зі зростанням інтересу до можливостей розуму та наукового пізнання.

Доба модерну, типовою ознакою якої є прагматично-діловий підхід до світу, протиставила *ірраціональному* прагненню до збагачення, яке було притаманне людям в усі епохи, механізм, що раціонально регламентує це ірраціональне прагнення – точний розрахунок. Гроші стають головною умовою та інструментом досягнення раціональності. Внаслідок проаналізованого М. Вебером історичного процесу утвердився сучасний нам тип цілераціональної підприємницької діяльності, в якій гроші стали втіленням *формальної раціональності*, замкненої на цілях, що не виходять за межі економічної вигоди.

У філософських дослідженнях, як правило, в якості джерела інструментальної раціональності розглядають сциєнтистське мислення. Проведений аналіз та історичний огляд мають привернути увагу до другого (за рахунком, але не за значенням) джерела цілераціонального, “вільного” від моральних засад, заснованого лише на прагматичному розрахункові ставлення людини до світу – соціальної реальності грошових відносин.

Комунікативна природа грошей в онтологічному вимірі – це роль, яку вони відіграють у структурах та процесах життєвого світу. Провідний напрям утвердження грошових кодів у людських стосунках – це роз'єднання суспільства на життєвий світ та систему. Виникнувши у комунікативних контекстах життєвого світу, гроші поступово відділилися від них і разом з політичною владою утворили самостійні коди, які стали інструментами системної колонізації життєвого світу. У модерну добу система тоталізується, а контексти життєвого світу відходять на задній план і маргіналізуються.

Чим вища складність суспільства, тим інтенсивніше іде процес відсторонення системи від життєвого світу, внаслідок чого відбувається вивільнення політичної та економічної сфер від нормативних приписів, підпорядкування їх виключно прагматичному розрахункові. Зрештою система починає дезінтегруючим чином впливати на життєвий світ, витісняючи його на периферію соціального життя, він стає “провінційним”, “уречевленим”. Паралельно відбувається поляризація соціуму на державну владу і громадянське суспільство.

У цьому процесі місце економічної діяльності у життєвому світі докорінно трансформується, внаслідок чого виникла економічна система, яка регулює свій внутрішній рух та обміни з її неекономічним оточенням (приватним господарюванням та державою) через монетарні канали – влада прирівнюється до грошей. Розмежованість держави і суспільства остаточно долається, економіка та державний апарат виступають як єдина системна сутність, що протистоїть комунікативній природі життєвого світу. Відповідно керована монетарними кодами економічна та керована владою адміністративна системи однаково стають загрозами для суспільної цілісності.

На місце традиційних чинників інтеграції життєвого світу, які є цінностями та традиціями культури, монетарні коди приводять свої схеми інтеграції соціуму. Це реально існуючі й діючі структури взаємин між людьми, опосередковані медіумом грошей. Обмін грошей та товарів – специфічна форма соціальних зв'язків, у якому гроші постають як реальне предметне втілення зв'язку між людьми – об'єктивовані соціальні відносини.

Ще за часів Золотого стандарту, який сформував основу міжнародної валютної системи, людство було вперше об'єднане конкретно-чуттєвою реальністю спільних грошей. У постіндустріальну добу, пройшовши тривалий період існування в конкретно-національних формах, вони готові знову стати світовими у новому вигляді – як електронні гроші, що стають одним з провідних чинників глобалізації.

Загальну спрямованість і зміст трансформації, якої зазнало соціальне життя внаслідок експансії грошових відносин, можна визначити як системну раціоналізацію. Водночас, на противагу комунікативній раціональності, гроші репрезентують інструментальну та стратегічну раціональність. Усі успіхи людського розуму – результат утвердження раціональності, проте платою за ці успіхи стає загроза втрати смисложиттєвих вартостей людини через домінування її інструментальної моделі. Раціоналізація – закономірний процес, що триває та набирає все більших масштабів. Зазвичай, його головним чинником вважають сциєнтистське мислення. Ми прагнемо показати, що опорою наступу раціональності також є прагматична життєва позиція “економічної людини”, яка будує свої стосунки зі світом на основі калькуляції прибутків і збитків, здебільшого у грошовому вимірі. “Криза сучасного європейського розуму” виявляється в тому, що утверджувана ним раціональність підриває основи традиційного життєвого світу, витісняючи його нормативні контексти.

“Колонізація” життєвого світу раціональністю елімінує із повсякденного життя морально-практичні елементи, їх замінюють функції та імперативи систем госпо-

дарства і влади, економічна та адміністративна раціональність проникає у ті сфери життя, в яких соціальна інтеграція та ідентичність споконвічно опиралися на культурні цінності та виховання, на нормативні зразки поведінки, освячені культурною та релігійною традицією. Внаслідок цього формується “одновимірність думки та поведінки” людини – новий, найбільш небезпечний вид тоталітаризму: тоталітарним стає сам виробничий механізм. У цьому новому тоталітаризмі гроші постають як чуттєво-наочне вираження “одновимірності”, універсальний посередник, що пов’язує людину з усіма формами споживання, які є, по суті, формами соціального контролю над нею. По-друге, раціоналізація життєвого світу виявляється в економіко-культурному явищі “комодифікації” – перетворенні матеріальних культурних об’єктів на товар, що зводить все багатство життєвого світу людини до грошей. Культура, залучена до процесу комодифікації, перетворюється на галузь економіки. “Примирення” цінностей культури та цінностей ринку відбулося парадоксальним чином – культура сама опиняється серед учасників ринку.

Проект повернення до життєвого світу, який пропонує комунікативна філософія, ґрунтується на ідеї, що ідеал розуму не вичерпується цілераціональністю, яку виплекала модерна доба. Необхідно віднаходити нові, досі не відкриті, ресурси у самій раціоналізованій всім попереднім розвитком людині. На противагу постмодерному запереченню ідеалу раціональності Ю. Габермас висловив потребу подолати надмірні претензії цілераціональності, яка намагається зайняти місце розуму. В комунікативному підході відбувається своєрідне подвоєння раціональності: всередині змістового поля раціональності розрізняються *цілераціональність*, яка визначається когнітивно-інструменталістським змістом, та *процедуральна раціональність*, яка містить морально-практичний та експресивний виміри. Якщо в традиційному розумінні раціоналізація означає акумуляцію істинного емпіричного та аналітичного знання, то комунікативна раціональність означає усунення вимушених стосунків між людьми. Відтак, життя, скеровуване традицією, змінюється життям, що керується комунікативним розумом.

У “силовому полі” двох типів раціональності, перебуваючи в кожен момент свого життя у ситуації вибору, людина знаходить у репрезентованих їй моделях поведінки два протилежні варіанти *логічно правильних* (кожна у рамках своєї системи значень) відповідей на одні й ті самі питання: цілераціональну систему смислів, квітесенцією якої постають гроші, та комунікативну раціональність, яка орієнтує на консолідацію колективного “Ми”. Відповідаючи на фундаментальне нормативне запитання: “Що я повинен робити? Що справді належить до сповненого смислу життя?” – неможливо підміняти моральні імперативи категоріями інструментальної раціональності, не наражаючи цілераціональну діяльність на поразку. Якщо така підміна відбувається, це – наслідок не раціональності самої собою, а “зсувом” у ціннісних орієнтаціях соціуму. Тому без переорієнтації ціннісних вимірів нашого життя не можна досягти практичних змін, які потрібні, аби гроші, так само, як, наприклад, наукове знання і техніка, справді слугували людині, а не приносила їй в жертву власному розвитку. До розуміння ролі інструментальної раціональності грошей, на нашу думку, цілковито застосовні міркування В. Гьосле щодо інструментальної раціональності техніки: “Можна перейматися тим, що доводиться жити за часів, коли незворушність недоречна, та покладений на наше покоління тягар відповідальності, мабуть, повинен бути адекватним відчуттю причетності до епохи, в якій вирішується питання, залишатиметься людина господарем створеної нею техніки, чи техніка потягне її в безодню” [5, с. 119]. Також доводиться визнати, що нам випало жити і чинити власний вибір у таку добу, коли вирішується питання, чи зможе людина підпорядкувати розумній та відповідальній волі загрозливу стихію інструментальної раціональності грошей. Як зауважує В. Гьосле, для цього й потрібна філософія.

Література:

1. Богачов Р. Принципи побудови та аналізу взаємовідносин у соціально-економічних системах // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Філософія, психологія, педагогіка, 2004. – №10. – С. 7–15.
2. Братаніч Б. Проблемне поле дослідження філософських основ маркетингу // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАН України, 2005. – Вип.47. – С. 200–207.
3. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. – Львів: Літопис, 2000. – 318 с.
4. Гарник А. Право и мораль в свете дискурсивной этики: предпосылки формирования новой философско-правовой парадигмы // Філософія. Культура. Життя. Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2002. – Вип. 21. – С.192–202.
5. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі. – К.: Лібра, 2003. – 247 с.
6. Корнієнко С., Корнієнко Т. Філософські проблеми економічної парадигми ХХІ століття // Філософія. Культура. Життя. Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2004. – Вип. 24. – С. 273–287.
7. Мазараки А., Ильин В. Философия денег. – К.: Киевский национальный торгово-экономический университет, 2004. – 718 с.
8. Мос Д. Пропущена ланка між теорією доброчесності та етикою бізнесу // Філософ. думка. – 2005. – № 5. – С. 61–79.
9. Никифорова Л. Ідентичність особистості в умовах ринкового суспільства // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАН України, 2005. – Вип. 48. – С. 200–208.
10. Панкевич І. Мораль як обмежувач здійснення прав людини і громадянина // Філософські пошуки. Пізнання: епістемологічний, онтологічний та соціальний виміри. – Львів; Одеса: "Центр Європи", 1997. – Вип. ХІХ. ІФЛІС–ЛФС – "Cogito". – С. 270–273.
11. Сердюк О. Перспективи ареотологічної етики як однієї з концепцій етики бізнесу // Філософська думка, 2005. – № 5. – С. 49–60.
12. Сидорина Т. Социальная политика – попытка философской интерпретации // Вопр. философии, 2005. – №12. – С. 20–30.
13. Ситніченко Л. А. "Суспільна угода": метафора чи методологічний принцип сучасної політичної філософії (Дж. Ролз) // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАН України, 2005. – Вип. 46. – С. 3–12.
14. Тутов Л. Проблема познання в філософії хозяйства // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия, 2003. – №6. – С. 91–102.
15. Тутов Л. Труд как основополагающий феномен жизни в философии хозяйства // Вестник Московского университета. – Серия 7. Философия, 2005. – №2. – С. 38–56.

THE CULTURAL PHENOMENON OF MONEY AS A SUBJECT OF A COMMUNICATIVE PHILOSOPHY

Zoya Skrynnyk

*L'viv Banking Institute of the National Bank of Ukraine,
Shevchenko Ave., 9, L'viv, 79005, Ukraine, kgd@lbi.wubn.net*

The methodology of theory of communication was applied, to carry out the analysis of terms and expose the general models of communicative practices, in which money comes forward as a medium. Money is examined as the form of a

code of human mutual relations, maintenance of which there are the conventionally accepted rules of economic activity of the people. Role and place of the money relations in the structures of communicative practices we define by virtue of inculcated by U. Habermas concept of "a communicative action", which expresses the active practical position of a man in the context of society life, aimed at the meeting with other man.

Key words: money, social nature of money, communication, communicative action, rationalization, instrumental rationality.

АВТОРСТВО І ПСЕВДОАВТОРСТВО В НАУЦІ

Стаття друга. Плагіат і плагіатори

Олег Сичивиця

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна, k_filos@franko.lviv.ua

Розглянуто плагіат в науці, об'єктивні й суб'єктивні його фактори, основні види, а також спонуки до плагіаторства, які зумовлені різноплановими залежностями дійсного автора. Аналізується зв'язок плагіату з проблемою пріоритету в науці, зі створенням компілятивних праць різного характеру та навчальних посібників.

Ключові слова: авторство, псевдоавторство, плагіат, пріоритет, примус, компіляція, шахрайство.

Індивідуальне і колективне авторство є, як сказав би математик, за інших рівних умов, свідченням професійних успіхів і творчого росту вченого, а тому воно викликає повагу з боку колег, сприяє службовому росту науковця, зміцнює його авторитет у колективі та науковій спільноті загалом, відкриває додаткові публікаційні можливості і т. ін., що спонукає переважну більшість людей науки сумлінно і самовіддано працювати. Але, на жаль, інколи трапляється і так, що на осіб, які не дуже „обтяжені” талантами, працелюбством та совістю, все це діє прямо протилежним чином, заохочує їх шукати легкої поживи в науці, вдаючись до різних видів шахрайства і махінацій. Серед широкого розмаїття способів неогої поведінки, здатних задовольнити такі амбіції та прямо і безпосередньо пов'язаних з безпідставними претензіями на авторство, мабуть, найпоширенішим і сумно популярним є плагіат.

Плагіатом називається навмисне привласнення авторства на чужий твір науки, літератури чи мистецтва в цілому або частково. У цивілізованих правових державах плагіат цілком справедливо розцінює юриспруденція як кримінальний злочин, а людина, що постраждала від крадіжки своєї інтелектуальної власності, має право на відшкодування в судовому порядку завданих їй матеріальних і моральних збитків. При цьому слід мати на увазі, що плагіатом не вважається запозичення теми або сюжету твору, а також ідей, які складають зміст наукової праці, якщо не була одночасно запозичена і форма їх вираження. Це правильно і справедливо хоча б з огляду на те, що однакові або дуже схожі теми, сюжети та ідеї інколи незалежно виникають у головах різних людей, а тому звинувачення кого-небудь у плагіаті можуть виявитися в подібних випадках безпідставними та незаслужено образливими. Якщо б навіть й існували такі запозичення чиїх-небудь творчих здобутків, то на цьому рівні співставленням результатів інтелектуальної праці факт плагіату не можна ні довести, ні спростувати переконливим чином. Важливим є і те, що від ідеї чи сюжету до завершеного твору веде дуже довгий і важкий шлях, сповнений творчих пошуків, прикрих помилок і дійсно вагомим здобутків.

Докорінним щодо плагіату є питання про його причини, обумовленість, стимули і т.п., тобто все широке розмаїття факторів цього ганебного феномена. У першому наближенні вони можуть бути поділені на дві великі групи – **суб'єктивні** та **об'єктивні** за своєю природою чи сутністю чинники плагіаторства. Слід зауважити, що суб'єктивні, внутрішньо-особистісні спонуки до плагіату повинні розглядатися першими. Як лише злодійкувата людина здатна поцупити те, що „погано лежить”,

так і спокуситися плагіатом може лише особистість, у закапелках духовного світу якої приховується моральна гнилизна.

Першорядна роль серед суб'єктивних факторів плагіату належить, поза всяким сумнівом, марнославству, хворобливій амбітності, прагненню визнання, шани та самоствердження за будь-яку ціну, навіть з реальним ризиком бути звинуваченим в аморальності та шахрайстві. У науці це посилюється тим, що публікаційна активність має, як правило, своїм прямим чи опосередкованим наслідком здобуття вчених ступенів і звань, успішне просування в ієрархії посад, пов'язане з усім цим розширення адміністративно-владних повноважень та впливу на колег, неухильне підвищення добробуту тощо. Зростання масовості науки тягне за собою насичення її посередностями¹, а це, у свою чергу, посилює спроби наукових аутсайдерів зміцнювати свої позиції різними негожими засобами, зокрема й плагіатом.

Серед об'єктивних передумов плагіату значну роль відіграє відносно погана обізнаність наукової спільноти (а тим більше – широкої громадськості) щодо творчості окремих вчених, головних ідей та змісту їх праць. Це спонукає наукову посередність, нездар та ледарів вдаватися до плагіату, неначебто провокує їх на крадіжку чужої інтелектуальної власності. Саме цим, наприклад, пояснював К. Маркс (1818–1883) той факт, що численні шанувальники англійського економіста і до того ж пастора Т. Мальтуса (1766–1834) навіть не підозрювали, що перше видання його книги „Про народонаселення” (якщо залишити поза увагою чисто декларативну її частину) було майже повністю списане у англійського економіста Дж. Стюарта (1712–1780), а також у двох священнослужителів – Уоллеса і Таунсенда [7, с. 365].

Зовсім не випадково, треба думати, ми час від часу дізнаємося про плагіат у **дисертаціях**, – і кандидатських, і докторських. Прикрий парадокс полягає в тому, що якраз у цих працях, які мають вирішальне кваліфікаційне значення і є надзвичайно важливими для кожного науковця, оскільки прямим чином впливають на його місце в науці й подальшу долю, саме в дисертаціях існують найбільш сприятливі умови для плагіату, бо коло їх читачів (не лише до, а й після захисту) є дуже обмеженим. Через це схопити за руку злодійкуватого дисертанта досить складно, але пильність та широка обізнаність багатьох вчених допомагають це зробити. Свого часу Вища атестаційна комісія при Раді міністрів СРСР досить регулярно повідомляла про факти плагіату в дисертаціях різного наукового профілю. Так, наприклад, кандидат філософських наук В.Є. Руденко був позбавлений вченого ступеня за те, що „припустився значних текстуальних запозичень з двох кандидатських дисертацій без посилань на них” [3, с.15]. До речі, тема його дисертації – „Творчий характер праці в умовах НТР”. Великі за своїм обсягом запозичення (близько 50 сторінок тексту) були виявлені також у дисертації Г. Рахімової на здобуття вченого ступеня доктора медичних наук [2, с. 23].

Подібний же „режим найбільшого сприяння” стосується і **міжнародного** плагіату, коли результати оригінальних досліджень неправомірно використовуються і привласнюються вченими інших країн. Сприятливі умови для такого плагіату спричиняються двома важливими обставинами – інтернаціональним характером наукової істини та наявністю досить серйозних міжнаціональних мовних бар'єрів у світовій науці. Якщо до цього ще додати прискорене зростання кількості наукової інформації, то стає зрозумілим, що плагіатор-міжнародник фактично опиняється поза межами дійового контролю (в цьому відношенні) з боку наукової спільноти. І напевно чи варто дивуватися тому, що американський професор Х. Чен із

¹ За даними Д. Прайса, кожна спроба збільшити кількість наукової еліти в n разів супроводжується ростом кількості інтелектуальних нездар пропорційно до n^2 .

університету штату Огайо ризикував у своїй книзі „Теорії електромагнітних хвиль” переписати не якісь невеличкі фрагменти, а повністю чотири глави з монографії радянського фізика Ф. Федорова „Оптика анізотропних середовищ” [1].

У міру того, як розвивалася і ускладнювалася наука, не марнували часу і плагіатори. Вони поступово винайшли і успішно застосовували, поряд з **ординарним** плагіатом, більш витончені і „респектабельні” способи привласнення результатів чужої розумової праці. Досить розповсюдженим став, наприклад, плагіат, який можемо називати **сором’язливим**. Сутність його полягає в тому, що результати чужих наукових пошуків, які оформлені як наукові праці (вже опублікованих чи ще ні), плагіатор викладає іншими словами і в іншому порядку, – зрозуміло, без посилань на дійсне джерело цієї інформації та його автора. Застосування відомої ще зі школи форми переказу свідчить про те, що плагіатор неначе б соромиться своїх намірів і дій, не наважується грубо і відверто поцупити чуже. Разом з тим використання цього літературного прийому має на меті застрахувати шахрая від можливих звинувачень у „науковому злочинстві”, а в разі порушення кримінальної справи – утруднити слідству та суду доведення його вини.

Іноколи зустрічається по-своєму „респектабельний” плагіат іншого ґатунку, який можна визначити як **„джентльменський”**, оскільки плагіатор не забуває згадати про дійсного автора, час від часу присмачуючи значні запозичення з чужого твору посиланнями на ті чи інші його фрагменти. Нехитромудрий замисел такого поводження з оригінальною науковою працею полягає в тому, що не лише важко стає вичленити з писанини плагіатора прямі запозичення, диференціювати авторські думки від крадених, а й усуваються формальні підстави для звинувачень у плагіаті, бо відповідних посилань досить багато і незаконно привласнювати чужі авторські права неначебто ніхто й не збирався. Та насправді це зовсім не так, бо в такому разі плагіатор фактично пхається у співавтори без жодних підстав, прагне, якщо не викрасти, то хоча б переполовинити істинне авторство.

Прямою протилежністю „джентльменського” плагіату (лише за формою реалізації та зухвалою надмірністю амбіцій) є плагіат, що, мабуть, краще всього позначити як **критиканський**. Якщо плагіатор-джентельмен прагне стати на один рівень з дійсним автором і погоджується практично з усіма його думками, концепціями, теоретичними схемами, аргументами тощо, то плагіатор-критикан діє зовсім інакше. Це не просто злодійкувата, а ще й дуже амбітна, занадто претензійна особистість, яка прагне стати (принаймні в очах читачів і публіки) вище дійсного автора. Тому чужу інтелектуальну власність такий плагіатор краде під безперервний акомпанемент її більш чи менш нищівної критики.

Дякуючи енгельсівському „Анти-Дюрингу”, ми знаємо, який своєрідний метод маскування численних запозичень з творів Гегеля обрав свого часу німецький філософ Є. Дюринг (1833–1921). Безперервно, наполегливо і дошкульно звинувачуючи „якогось Гегеля” в тому, що він на „гегелівському жаргоні” розповсюджував „гегелівську заразу”, всілякі „нерозумні ідеї” та „гарячкові нісенітницї”, Є. Дюринг у той же час шляхом використання іншої термінології старанно протягав контрабандою ідеї Гегеля в свої твори, перш за все – в „Курс філософії”, виданий в 1875 р., часто-густо перекручуючи та вульгаризуючи їх зміст. „Куди ми не поглянемо, – писав Ф.Енгельс, – усюди наштовхуємося на яку-небудь гегелівську „незрозумілу ідею”, яку він без найменшого сорому видає за свою власну, до коренів проникаючу науку” [6, с.67]. За димовою завісою брутальної лайки на адресу Гегеля цей автор „шляхом простої анексії”, як іронізує Ф.Енгельс, нічтоже сумняшеса зводив гегелівські „гарячкові нісенітницї” на високий п’єдестал своїх власних „істин в останній інстанції”. До сказаного тут слід додати, що методологічні знахідки Є. Дюринга в галузі плагіату не були знецінені подальшим прогресом науки. Так, скажімо,

в колишньому Радянському Союзі за ширмою критики оригінальних концепцій і наукових праць зарубіжних авторів дехто з послідовників Є. Дюринга (щодо критиканського плагіату) займалися досить успішними крадіжками чужої інтелектуальної власності та убогою писаниною з претензіями стати десь навіть вище тих, кого вони критикували і всіляко паплюжили.

Одним із видів добре завуальованого плагіату є зазіхання на чужу інтелектуальну власність, що кваліфікується як **примус до співавторства**. Сутність цього аморального явища, нерозривно пов'язаного з прогресуючою інституалізацією і бюрократизацією науки, полягає в тому, що до дійсного автора „прилипають” і його співавтори, і ті, хто насправді підготовкою відповідного наукового твору не займався. Якщо вдатися тут до юридичних аналогій, то просто плагіат у різних його формах можна уподібнити крадіжці, тоді як примус до співавторства з його силовим тиском скоріше нагадує грабунок або розбій. Зовсім не випадково змушення до співавторства переслідується в кримінальному порядку і кваліфікується як форма плагіату.

Можливість приневолювання до співавторства в різних ситуаціях зумовлюється різними конкретними причинами, але попри всі відмінності і специфічність цих причин є у них також вельми істотний „загальний знаменник”: залежність автора від інших осіб у хащах організаційно-управлінських структур науки. Найчастіше примушення до співавторства виступає як зловживання службовим становищем керівника стосовно підлеглого. Так, наприклад, В. Залесов, будучи проректором Пермського фармацевтичного інституту з наукової роботи, міг активно впливати на планування та матеріальне забезпечення досліджень в усіх підрозділах зазначеного навчального закладу. У той час, коли завідувач кафедри фармакології, співробітники якої перевіряли майже всі синтезовані в інституті клінічні сполуки на предмет їх токсичності, біологічної активності і т.п., він теж міг впливати на подальшу долю проведених іншими особами наукових пошуків. У кінцевому результаті В. Залесов, хоч і облишив роботу над докторською дисертацією, виявився власником вельми вражаючого списку наукових публікацій, який налічував більше трьох сотень позицій. З 1972 р. по 1985 р. його ім'я 157 разів було вписане в заявки на авторські свідоцтва. А в окремі роки зібраний ним на інститутській ниві „урожай” сягав 22–24 заявок [4]. І все це – при загальновідомій великій завантаженості кожного проректора адміністративно-управлінськими справами. Не важко уявити собі, яка відстань насправді існувала між особистим внеском цього керівника в наукові дослідження і всім тим, що виявилось зафіксованим у наведених фактах.

Продовжуючи та розвиваючи далі цей сюжет, хотілося б підкреслити, що наукові „причепи” діляться на два основні типи. До першого з них належать **„сило-вики”**, про яких йшлося вище. Вони не гребують відвертим примусом до співавторства, охоче використовуючи з цією метою своє власне службове положення. Другий тип „причеп” – це **„спритники”**, що прагнуть домогтися формального авторства через певні послуги та сприяння дійсному автору. Вони не беруть участі в науковому дослідженні і підготовці рукопису або роблять у ці справи неістотний, чисто символічний внесок. Єдина їх «зброя», за допомогою якої вони спонукують дійсного автора поділитися своїми правами, – це різні види допомоги, підтримки та сприяння здійсненню певного наукового пошуку і публікації його результатів. Тут свою роль можуть відігравати гроші, зв'язки у видавничих колах або навіть відоме ім'я. Зрозуміло, що й у цьому випадку не все гаразд із етикою науки та вимогами моралі, але фактом залишається і те, що у причепи-спритника є, так би мовити, пом'якшуючі його моральну провину аргументи, бо він по-своєму сприяв реалізації певного наукового проекту. До того ж і сам дійсний автор у такій

ситуації навряд чи заслуговує на похвалу, оскільки він цілком добровільно і не без корисливих міркувань бере участь у створенні чи підтримці дутих авторитетів.

Зовсім інакше виглядає і оцінюється з морально-етичних позицій постать причепи-силовика. Він грубо і цинічно паразитує в науці за рахунок творчих зусиль залежних від нього людей, а тому заслуговує лише беззастережного морального осуду, ганьби та осміяння. Мабуть, зовсім не випадково героєм одного з популярних свого часу анекдотів став якийсь великий начальник, який під час захисту власної дисертації не витримав критичних зауважень з боку офіційних та неофіційних опонентів і з обуренням заявив, що він просто здивований їхньою зухвалістю, оскільки сам особисто прочитав дисертацію від початку до кінця, до того ж не один раз, а двічі, і не знайшов у ній жодних вад та недоліків.

Правда, мова тут іде про силовика, а не половинчатого причепу, так би мовити, повноцінного **узурпатора** чужих прав на плоди інтелектуальної праці в повному їх обсязі. За радянських часів, коли з'явився цей анекдот, відповідна практика була досить поширеною, а в період так званих “застою” та “перебудови” почала все частіше заявляти про себе узурпація авторських прав у інший спосіб, на основі відносин купівлі-продажу, коли дисертації, книги, статті та інші наукові праці готувалися за гроші. З переходом до ринкової економіки остання тенденція помітно посилювалася, бо совість людини, не виключаючи і деяких науковців, почала часом перетворюватися в товар з його споживчою та міною вартістю. На жаль, це ганебне, шахрайське за своєю сутністю явище не привернуло ще належної уваги широких суспільних кіл. Воно якщо й обговорюється, то переважно у келійно-кулуарному ключі. Думається, що першим рішучим кроком на шляху боротьби з таким продукуванням псевдавторів має стати, як зараз кажуть, озвучення порушеної тут проблеми, чітка її артикуляція, цілком однозначний і беззастережний публічний осуд і тих, хто купує авторські права, і тих, хто погоджується ними торгувати.

У зв'язку з аналізом різних форм плагіату на особливо пильну увагу заслуговує проблема оцінки наукових праць **компілятивного** характеру, що є, як переконуємося далі, досить складною, непозбавленою істотних тонкощів. Груба, примітивна компіляція, яка зводиться до конгломеративного об'єднання результатів чужих досліджень і думок без належної їх обробки, знаходиться не дуже далеко від звичайного плагіату і може розглядатися як прояв несумлінності в науково-дослідній діяльності або нездатності кваліфіковано її здійснювати. У першу чергу це стосується тих праць, де є певні претензії на **новизну** висунутих ідей та концепцій, хоч на ділі з'ясовується, що нічого, окрім еkleктичного поєднання, скажімо, десяти яких-небудь точок зору в додаткову одинадцять, там немає.

Зовсім інша річ – наукові праці узагальнюючого характеру, навчальні посібники і підручники, саме призначення і методика підготовки яких передбачають використання елементів компіляції. Хоча автори таких творів йдуть слідами чужих попередніх досягнень, та разом з тим вони самі неначебто роблять своєрідні відкриття, оскільки створюють цілісну і завершену картину, яка стосується стану справ та існуючих проблем у відносно масштабних сферах чи напрямках науково-пізнавальної діяльності. Високо оцінюючи праці саме такого характеру, К. Херінг, один із зарубіжних наукознавців, підкреслював, що “жоден інформаційний засіб не здатен надати вченому повну інформацію щодо питання, яке його цікавить, якщо він не передбачає які-небудь способи класифікації, оцінки і перш за все концентрації розкиданого там і тут цінного матеріалу в послідовному вигляді” [10, с.374–375]. Подібні праці він вважав дуже важливими і звертав увагу на те, що їх створення вимагає великих інтелектуальних зусиль, і до того ж зусиль не рутинних, а творчих. Важливі функції у процесі інформаційного забезпечення наукових досліджень можуть виконувати, на його думку, монографії, оглядові статті і

критичні компіляції. Що ж стосується самої роботи зі створення таких праць, то про неї К.Херрінг пише з піднесенням і почуттям захоплення: “Такого роду діяльність є справжнім викликом інтелекту. Кінець кінцем завдання науки полягає у виявленні простого зі складності природи, і навряд чи менший подвиг – відтворити нову простоту зі складності літератури” [10, с. 375].

Рішуче засуджуючи плагіат і ведучи боротьбу з ним, треба у той же час мати на увазі, що інколи запозичення чужих ідей може бути **неусвідомлюваним**, зумовленим особливостями функціонування механізмів людської пам’яті. Ознайомившись з якими-небудь цікавими думками інших людей (у тому числі і через наукові публікації), ми можемо під впливом різноманітних інтересів та проблем тимчасово відійти від них, забути про їх джерело і навіть саме існування, але через деякий час у процесі роздумів та творчих пошуків ці ж самі думки здатні знову немовби виринути в нашої свідомості і тепер цілком щиро сприйматися як безсумнівне власне досягнення. В історії науки добре відома суперечка з приводу звинувачень у плагіаті швейцарського математика Гульдіна (1577–1643). У 1640 р. він сформулював “теорему гульдена” про тіла обертання, яка, як потім з’ясувалося, містилася ще в праці александрийського геометра Паппа (III ст.), що третім виданням побачила світ у 1602 р. Тому французький спеціаліст у галузі історії науки П. Тюільє не без підстав вважає, що такий вельми запізнений (через 38 років після публікації першоджерела) “плагіат” на схилі віку міг би бути зовсім не навмисним, а “позасвідомим, викликаним невиразним спогадом”, запозиченням чужої ідеї” [8, с.103].

Обережності, належної відповідальності і тактовності потребують також можливі висновки щодо плагіату і в деяких інших ситуаціях. Це стосується перш за все тих випадків, коли в процесі підготовки навчальних посібників чи підручників використовуються ідеї, концепції або теорії, які створені іншими авторами, але вже стали загальноновизнаними і увійшли до складу так званого **завершеного знання** в певній галузі науки. “Лакмусовим папірцем” відносно плагіату тут має бути наявність претензій на авторство стосовно таких наукових положень. Якщо цих претензій не існує і автор навчального видання має на меті лише належну консолідацію, обробку та виклад усталених знань, то й підстав для звинувачень у плагіаті тут теж немає. Певна річ, що у разі полеміки з іншими вченими і викладу особистої, власної точки зору обов’язково повинні робитися всі необхідні посилання, і тоді це буде виключати можливі звинувачення в запозиченнях чужих думок.

Подібним чином виглядають також усі ті випадки, коли в наукових публікаціях використовуються без посилань **загальновідомі і усталені положення** з яких-небудь суміжних чи порівняно далеких галузей науки без щонайменших претензій на авторство відносно них. Говорити про плагіат у такому разі – це або груба помилка невігласів, або свідоме шельмування науковця. Показовими в даному плані є ті безпідставні звинувачення в плагіаті, які свого часу були висунуті проти українського філософа, академіка В. Юринця (1891–1937) у зв’язку з публікацією його статті “Криза в сучасній буржуазній фізиці в освітленні лєнінового етапу філософії марксизму”. Чого вони, ці звинувачення, насправді є вартими, добре видно із власноручних пояснень самого опального академіка. “Стаття має філософський характер, – підкреслює В.Юринець. – Математичні викладки служать там для ілюстрації, для показу, як працює сучасна фізика, й мають тут другорядне значення. Очевидно, що я тут, як філософ, нічого нового придумати не міг, і не зміг би зробити ніякий філософ, якби він не був би дуже видатним математиком. Тут я не зміг би зробити нічого “нового”, бо справа йде про найскладніші математичні узагальнення, які дозволили б знайти аналогії між законами Мопертюї і законом Ферма, відкриття уподібнення між механікою і оптикою – центр розваг Шредінгера... Що я міг зробити? Тільки сумлінно передати Шредінгера. Я це й зробив і передав не

тільки Шредінгера, як мені закидають, але й математичні викладки других авторів, тому що, я повторюю, не цей бік справи був метою моєї статті, як статті суто філософської. Я міг би дані місця взяти в лапки, але це було б просто недоцільно, бо викладки ці для кожного спеціаліста-фізика **загальновідомі** (виділено мною – О.С.), я їм не присвоюю свого імені, не називаю ніякої формули формулою Юринця, а формулою даного автора, роблю те, що роблять і фізики, переносячи готові викладки із роботи в роботу без лапок так, що тут не може бути й найменшої тіні якихось непорозумінь... Я в математичній частині нічого нового зробити не міг, і це для кожного читача очевидно й не вимагає коментарів. Я міг тільки взагалі не вводити цих математичних викладок – але зробив це для того, щоб читач бачив і математичний апарат сучасної фізики, а не тільки голі звідки її результатів. Тут, я думаю, поступив вірно. Для мене очевидно, що філософові, якщо він не є творчий математик, в суто – математично-фізичній частині треба придержуватись класиків фізики, щоби не збачити зі шляху, а про плагіат тут мови бути не може, бо для фізиків-спеціалістів ці речі цілковито відомі. Фізики, з якими я говорив про мою статтю, ніколи не говорили мені про якийсь плагіат” [9, с.49–51].

Чимало неясностей, плутанини та суперечностей виникає у зв'язку з авторськими правами на роботи, які були виконані в порядку службового обов'язку або спеціальних завдань окремими людьми чи їх групами, але не ставали їх інтелектуальною власністю, а набували авторства тих осіб, які у певному сенсі персоніфікують відповідні установи або інституції. У колишньому СРСР такі колізії час від часу предмечувалися, скажімо, в численних доповідях та інших працях радянських генсеків ЦК КПРС. Можна було б зауважити, що це не стосується науки, бо подібні твори наповнені в основному проблематикою поточної політики, а інколи мають публіцистичний характер (наприклад, відома трилогія Л. Брежнєва “Мала земля”, “Відродження” і “Піднята цілина”). Та якщо ми візьмемо до уваги загальновідомі претензії звітних доповідей генсеків черговим партійним з'їздам на новий внесок у марксистсько-ленінське суспільствознавство, то справа буде виглядати значно складніше, оскільки це дає підстави говорити про не зовсім правомірні претензії на наукове авторство. Ситуація додатково ускладнюється і тією обставиною, що самі партійні керівники теж, як правило, брали активну участь у підготовці таких творів, тобто в подібних випадках насправді мало місце більш-менш рівноправне співавторство. Не будучи юристом, досить складно дати правильну і вичерпну кваліфікацію зазначеного явища, але можна припустити, що воно – це строката суміш виконання певних службових обов'язків, співавторської взаємодії, своєрідної угоди, чогось на зразок комерції і до того ж санкціонованого партійно-бюрократичним звичаєм плагіату.

Як свідчить історія науки, питання про плагіат інколи може виникати і в тих випадках, коли мова повинна йти скоріше про **науковий пріоритет**. Переконливим аргументом на користь цього може бути хоч би феномен багатократних наукових відкриттів, причому і експериментальних, і здійснених у сфері теоретичної творчості. Повторне відкриття цікаве, окрім іншого, також і тим, що здатне створити ілюзію плагіату там, де його насправді немає. Тому оцінки та висновки в таких випадках повинні бути вельми обережними, зваженими і добре обґрунтованими, бо навіть питання про сам науковий пріоритет, не говорячи вже про плагіат, не таке просте, як може здатися на перший погляд. Для правильного і справедливого його вирішення необхідні не лише чіткі критерії пріоритету та внеску в науку, а й ретельне вивчення сутності конкуруючих наукових досягнень. Показовим у цьому плані є, наприклад, той красномовний факт, що навіть всесвітньо відомі фізики Л. де Бройль і В. Паулі так і не змогли належним чином оцінити заслуги перед наукою видатного французького вченого А. Пуанкаре, в працях якого, як підкреслює

академік А. О. Логунов, “є майже все головне, що складає зміст теорії відносності” [5, с. 6]. Для того, щоб переконливо довести велич наукових досягнень цього знаменитого фізика і математика, обґрунтувати його пріоритет у багатьох питаннях релятивістської механіки та право стати поруч з творцем теорії відносності А. Айнштейном, видатному російському фізику довелося здійснити дуже складне наукове дослідження і написати не статтю, а цілу книгу. В ній він зробив змістовний аналіз і дав вичерпний перелік всіх тих наукових здобутків А. Пуанкаре, які потім знайшли своє місце в релятивістській механіці, стали головною складовою теорії відносності.

Істинні науковці ніколи не опускалися до плагіату, завжди рішуче і однострійно засуджували це глибоко аморальне і шкідливе для науки явище. У зв’язку з цим цілком логічно постає питання про шляхи, методи та засоби боротьби з плагіаторством у науковому середовищі. Важливими факторами протидії цьому злу є загальне духовне оздоровлення суспільства, **моральне** виховання і самовиховання вчених, посилення контролю з боку наукової спільноти за діяльністю її членів у цьому плані тощо. Не треба нехтувати і суто **юридичними засобами** протистояння плагіаторам, на користь чого може свідчити, наприклад, позитивний досвід Памели Берге, епідеміолога з Корнельського університету (США). У зв’язку з фактом плагіату вона без вагань звернулася до суду і одержала право на компенсацію матеріальних та моральних збитків керівництвом і чотирма співробітниками Алабамського університету (Бірінгем) у розмірі біля 750 тис. доларів [12, с. 1125]. Це дозволяє зробити висновок, що для успішного подолання зла, про яке тут іде мова, треба моральне його засудження доповнювати справедливим і наполегливим примусом до добра.

Істотна роль у боротьбі з плагіатом і подальшому упорядкуванні стосунків між науковцями з приводу авторства належить більш детальній і ретельно продуманій регламентація їх обов’язків, відповідальності, прав, способів визначення заслуг і т. п. Та, взявши до уваги специфіку наукової діяльності, численні труднощі та камені спотикання, які стосуються всіх аспектів співробітництва і взаємодії вчених, головними у цих справах слід все ж таки визнати **моральні фактори** і що “було б набагато краще змінити моральний клімат, ніж покладатися на каральну нормотворчість з метою залякати потенційних грішників і спонукати їх до доброї поведінки” [11, с.107].

Література

1. Андронов И. Скандал в Огайо. “Литературная газета”, 7 января 1987 г.
2. Бюллетень ВАК при Сопете Министров ССР, 1981, № 5.
3. Бюллетень ВАК при Сопете Министров СССР, 1981, № 3.
4. Лесков С. Дуэль в ректорате. “Комсомольская правда” 26 июля 1986 г.
5. Логунов А. К работам Анри Пуанкаре о динамике электрона. – М., 1984.
6. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. 20.
7. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., Т. 23.
8. Общественные науки за рубежом., 1985. – Сер. 8. – № 5.
9. Боженко М. Трагедія академіка Юринця. Київ, 1996.
10. Херринг К. Потонуть в потоке информации или обрать существенное. Необходимо в обзорах. УФН, т.98, вып. 2, июнь 1969 г.
11. Lafolette M.C. Stealing into Print. Fraud Plagiarism and Misconduct in Scientific Publishing. University of California Press. Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1992.
12. Taubes G Plagiarism Suit Wins; Experts Hope it Wont Set a Trend. «Science», Vol 268, 26 May, 1995.

THE AUTHORSHIP AND PSEUDOAUTHORSHIP IN SCIENCE
The second article. Plagiarism and plagiarists.

Oleh Sichivitsa

*L'viv Ivan Franko National University, Universytets'ka Street, 1,
L'viv, 79000, Ukraine, k_filos@franko.lviv.ua*

The article is devoted to the analysis of plagiarism in science. This article examines the main types of plagiarism, objective and subjective factors of plagiarism and the motives for plagiarism that are caused by various dependences of the real author. The article discusses the relationship of plagiarism with the problem of the priority in science, and the creation of various compiling works and textbooks

Key words: authorship, pseudoauthorship, plagiarism, priority, compulsion, compilation, fraud.

УДК 1:167:168.522(09)"19"

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОРІЧЧЯ: КОРЕКТИВИ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

Надія Гапон

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна, haronpp@franco.lviv.ua*

Висвітлено важливі загальнотеоретичні питання, пов'язані з ґендерною проблематикою. Філософський аналіз розвитку знання про ґендер здійснено через різноманітні значення, символи, явища, соціокультурні вияви, які відображені у соціально-гуманітарному дискурсі минулого та сьогодення. Інтердисциплінарність соціально-гуманітарного дискурсу дає змогу розглянути нові репрезентації (концепції, підходи) ґендеру в історії, соціології, психології, а також культурологічні, психологічні репрезентації тощо.

Ключові слова: ґендер, дискурс, раціоналізм, ірраціоналізм, постмодерна філософія, наратив.

У двадцятому сторіччі в межах постмодерністської науки зароджувалось розуміння того, що попереднє філософське знання продукувало деяку одномірну картину світу. Вона передбачала наявність незалежної та об'єктивної істини, яка давала змогу людині досягати певного загального блага. Саме в цю філософську картину світу „вписувались” уявлення про розум статі у просвітницькому метанаративі. Останній поставив теоретичні акценти, які мали засягнє значення для стереотипного міркування про ґендер. „Розум”, „знання”, „істина” ґрунтувалися на „епістемологічній ясності”, що передбачала виокремлення жіночого ґендеру як „іншого” (альтернативного або маргінального). Ситуація маргінальності посилювалася раціоналістською науковою площиною досліджень інтелекту.

Подолання дихотомності наукового пізнання, на зразок „гуманітарне-природне”, „духовне-тілесне”, „культурне-спадкове”, „раціональне-афективне” було спробою відшукати цілісну картину буття, важливим виміром якого є чоловічий/жіночий світ. У межах наукового раціоналізму ґендерне бачення світу було усічене. У цьому сенсі раціоналізм виявляється не більше, ніж підступною стежкою, яка губиться десь у глибині дрімучого лісу. Саме так висловився Гайдеґер в одному із своїх есеїв („Holzweg”) про модерністську картину світу. Тому сучасний дослідник вимушений, навіть просто зобов'язаний, працювати без опори на окремі, колись жорсткі, універсальні та авторитетні принципи, які вважались фундаментом людського життя. Хоча це не означає, що він має вибирати між раціональністю та ірраціональністю, духовністю та тілесністю тощо. Дихотомність мислення, його опозиційність поступово відходить на периферію дослідницької свідомості. Постмодерністська ситуація в науці була покликана привести до такої переорієнтації „фундаментальних” наукових досліджень, які змогли б наблизитись до розв'язання найактуальніших проблем сучасної людини.

Наприкінці ХХ сторіччя питання переорієнтації наукових досліджень широко дискутувалося представниками соціально-гуманітарних наук: філософами, соціологами, психологами, істориками тощо. У закордонних та вітчизняних наукових дослідженнях Дж. Флекс, Дж. Батлер, А. Усманової, О. Ярської-Смірної, І. Жерьобкіної та інших було розглянуто значущість ґендерних досліджень та зауважено окремі труднощі входження ґендерного знання в академічний дискурс. У даній статті автор опирається на філософсько-історичну працю Н. Пушкарьової [6],

присвяченій ґендерному аспекту в історичних дослідженнях 90-х років ХХ ст. та емпіричне дослідження О. Іванової [4] особливостей ґендерної пам'яті. Багатий фактичний матеріал, наведений у зазначених працях, дозволив узагальнити розрізнені наукові позиції зазначених авторів.

Мета статті – розглянути перспективи соціально-гуманітарного знання (історії, філософії, психології, соціології тощо), які відкриваються із розвитком міждисциплінарних ґендерних досліджень. Зокрема, потрібно з'ясувати такі питання: чи спроможна традиційна, раціоналістська методологічна площина забезпечити відображення реалій людського та соціального світу? Як зміни в постмодерністичній науці, пов'язані з формуванням ірраціоналістської методологічної площини, вплинули на ріст міждисциплінарних ґендерних досліджень? На які якісні методи опирається сучасний дослідник ґендеру? Яким чином результати ґендерних досліджень здатні поглибити та оновити сучасне соціально-гуманітарне знання?

Р. Арон, відомий філософ історії, у свій час зауважив: "Твердження, що треба філософувати, щоб засвоїти філософське минуле, не засуджує філософії, але відмова філософувати прикривається іменем позитивізму. Претензія подолати особливість епох, що вивчаються, й актуальних теорій небезпечна тим, що може дійти до претензій на універсальність філософій, які не усвідомлюють своїх меж, але цю небезпеку, оскільки вона невід'ємна від прагнення до істини, слід пройти. Інакше можна відмежуватись від будь-якої істини, адже об'єкт і суб'єкт філософії не відрізняються від об'єкта і суб'єкта історії. Пізнання людини також є пізнанням історії історичною людиною" [1, с. 471–472]. Відновлення всього історичного досвіду жінок та входження його в наукове постмодерністичне знання у своїй особливій версії отримало назву "HER story" (її історія), на противагу "HIS story" – "його історії". Традиційний поділ на часткове/приватне і суспільне/публічне потрапив під сумнів у новітніх дослідженнях, які поставили запитання про те, що визнається "історією", а що – ні й чому. Розроблена П. Бурд'є теорія панування у символічній сфері показала, що раціоналізм модерн-науки дав змогу дослідникам, які мали доступ до інструментів "виробництва реальності" (філософам, історикам, соціологам, психологам, юристам тощо), формувати і легітимувати окремі з можливих інтерпретацій подій.

У другій половині ХХ ст. почала розвиватися "ґендерна історія" як напрям сучасної історіографії. На думку дослідників (Дж. Келлі-Гадол, Г. Лернер, П. Корфілд та ін.), "ґендерна історія" повернула жінок історії та повернула історію жінкам. Значущість цих слів – не данина патетичній філософії, а ствердження важливості того, що особа, яка себе творить, розмірковує про своє середовище, моделює нові відносини і віднаходить себе. Своєю співбуттєвістю жіночий суб'єкт долає відносність історії, інтегрує зі своїм особистісним "Я", історію, яку він несе у собі і яка повинна стати його. У цьому значенні жінка, яка входить у Велику history ("його історію"), на перший погляд, подібна до "неотесаної людини", про яку пише засновник критичної філософії історії Р. Арон. "Самосвідомість, якої набуває неотесана людина, стає загадковою і скандальною. Чому вона філософує і шукає істини, якщо не в змозі визначити її? Ірраціоналізм схильний до самозаперечення, оскільки стверджується як філософська істина, і заперечує її стан... Історія існує лише завдяки цій суперечності. Якщо б вона була чистим духом або сліпим поривом, то могла б загубитися або у нескінченному прогресі, або у послідовності, де немає закону" [1, с. 496].

Жодна філософія не може вилучити ні багатообразності розгляду, ні релятивності перспектив. Бачення минулого повинні бути такими ж "різно-рідними", різно-ґендерними, як і наміри чоловіків і жінок. Розповідь ("нарратив") і детермінізм,

прагматична історія та монументальна історія можуть зникнути не швидше, ніж інтереси, яким вони відповідають, або життєві позиції, які вони виражають. Філософія історії зауважує цю необхідність множинного, плюральності чоловічого/жіночого у відкритті певної історичної істини.

У країнах Європи та Америки за останнє двадцятиріччя "ґендерну історію" досліджували достатньо динамічно і в широкому інтердисциплінарному контексті. Показовим є те, що ґендерне бачення історії опиралось на відмінні від раціональних методів модерн-часу нові методи гуманітарного пізнання (такі, наприклад, як наратив, "усна історія", дискурс-аналіз, автобіографія тощо). Внаслідок цього концепція єдиної та універсальної Історії звільнила місце ідеї множинних історій, а філософська установка на існування єдиної та універсальної Істини змінилась установкою на її дискурсивну залежність.

Обмеження уваги до ґендерного (жіночого) бачення історії, відсутність жіночої інтроспекції історичної тематики впродовж тривалого часу відсилають до пошуку нових методів та підходів, часто ірраціональних. Якщо історія є істинною наукою про життя і якщо ніяка наука про пережите теперішнє неможлива, то це тому, що доступність розуміння з'являється та існує ретроспективно. Головна теоретична проблема – це пошуки адекватних методів історичної реконструкції. Історіографічні праці, з уваги на їх імпліцитне уявлення про жіночий внесок у соціокультурне життя як про сферу часткового, приватного, інтимного життя, яке не має стосунку до Великої історії, – не можуть бути надійним джерелом для ґендерної історії. "Голос" або "погляд" жінок на історію в цих джерелах практично відсутній. "У жінок майже немає писаної історії", – зауважує Н. Пушкарьова [6, с. 168]. Зрозуміло, що "ті, які не писали" рано чи пізно перетворюються в тих, що не мають доступу до виробництва знання, не можуть легітимувати і створити власну версію, погляд на історію людства "з іншого боку".

Жіноче "відродження в історії" подібне до "відродження зниклої істоти живою істотою". Бачення історії можна порівняти з баченням художника: воно не відтворює реального, – жінка переважно поза епіцентром реальних ситуацій, рішень і подій Великої історії, – воно істинне за умови, якщо увиразнює значення історичної моделі, типові риси, здатні зацікавити всіх людей. "Тому істинність інтерпретації не є істинністю ні наукового судження, ні твору мистецтва, а проміжною ланкою між тим та іншим, власною якісною визначеністю" [1, с. 53].

Виклик, який ґендерна історія кинула традиційній історіографії, полягає не стільки в тому, що була відкинута "вічна та позаісторична жінка", а що була вивчена і переосмислена позиція приватне (часткове)–публічне (суспільне), що були контекстуалізовані відмінності у ґендеризації історичних суб'єктів. Розвиток нового напрямку засвідчив цінність та значущість ірраціоналістичного плацдарму в науковому знанні загалом, був тим "перманентним конфліктом" усталених ідей, що зруйнував їх омріяну незмінність та породив сумніви у класичному змісті знання, які сприймалися на рівні здорового глузду. Останній справді, як писав А. Берґсон "... залежить частково від активної позиції інтелекту, але частково й від певної недовіри інтелекту до самого себе..." [2, с. 163].

Мабуть, головною зміною, пов'язаною із новим уявленням про реальність (минулу або втрачену), яка викликала новий переворот у системі ідей, була відмова від схематичного бачення світу. Тому ніяка історія не має абсолютно універсального характеру, але остаточна причина цієї специфіки полягає не в тому, що кожне теперішнє бачить минуле інакше. Ця причина виходить із "глибшої" істини: ніяка історія не має завершеного характеру, тому що значення або сенс фіксується лише наприкінці еволюції. "Універсальна історія – це біографія, можна сказати, майже

автобіографія людства: як і сенс усілякого існування, сенс існування людства може бути вичерпаним лише в тому випадку, якщо ця пригода буде завершена [1, с. 59].

На зміну універсальності історії прийшов принцип взаємозначущої пов'язаності, яку неможливо спростити до схеми. Наприклад, така конструкція як "соціальна структура" вимагала вміння узагальнювати, віднаходити подібність і тотожність, але мимоволі перетворювалася у мережу "формалізованого знання", в якій не "схоплювалося" життя окремої людини. Тому замість ідеї узагальнення і тотожності в наукових дискурсах постмодерну центральною ідеєю постала ідея відмінностей і множинності, "зрівняння у правах" усіх концепцій (лозунг постмодерну – "визнання іншого"). У праці "Філософія науки" А. Нікіфоров пише: "На відміну від формально-методологічних істинних характеристик, абсолютна істинність та відносна істинність не заперечують одна одної, і до них не може бути застосований закон несуперечності. Одна і та сама теорія, одне і те саме твердження водночас можуть бути названі й відносно, й абсолютно істинними. І тут немає суперечності. Кожна наукова теорія, що визначається істинною у певний момент часу, є лише відносно істинною, бо неминуче буде змінена й перевершена іншою, глибшою і повнішою теорією, що визнається істинною у наступний період вищого рівня людської діяльності й експериментальної техніки. Але кожна істинна теорія водночас абсолютно істинна, бо є сумою, підсумком усього попереднього розвитку пізнання і робить можливим його наступний розвиток" [5, с. 233].

Гендерна теорія розроблялася і впроваджувалася в наукову площину переважно через систему жіночих ґендерних студій. Ці дослідження не обмежувалися лише ідеєю входження знання про жінок та їхній досвід у ту чи іншу наукову сферу. Категорія ґендеру дала змогу змінити взаємозв'язки аргументів та обґрунтувань всередині кожної із наукових дисциплін. Відтак, в останні двадцять років ХХ ст. ґендерні дослідження збагачують та конкретизують академічне знання. З цього приводу у 80-х роках ХХ ст. німецький історик Р. Рюрюп писав: „Розуміти значення співзалежності статей в історії, – і, звичайно, не меншою мірою, у сучасному суспільстві – для більшості з нас є нове. Цим розумінням ми часто завдячуємо неприємній настирливості жінок і жіночих досліджень. Донедавна наука, що її розвивали чоловіки, не бачила тут взагалі жодних проблем. Власне тому цей наш прогрес у пізнанні не мав наукового походження, а був нав'язаний нам, чоловікам, як і багатьом жінкам, жіночим рухом" [7, с. 48].

У жіночих дослідженнях історії були використані відмінні від універсальних стандарти оцінювання історії, її явищ та фактів. Універсальний досвід пов'язаний із міграційною (чоловічою) онтологією, а локальний – з осілою (жіночою). У сфері локального досвіду людина вимушена виявляти високий ступінь винахідливості, через обмеження жорсткими межами досяжної реальності – саме так твориться "локальна історія повсякденності" (сім'ї, найближчого оточення). Участь жінок у творенні "локальної історії" загальноновизнана і засвідчує новий напрям розвитку соціально-гуманітарних наук. Прикметно, що в межах свого локального досвіду особа не ставить завдання винаходити нові стандарти, вона лише розв'язує часткові проблеми, осмислює буття у межах деяких стійких норм. І все ж саме у традиційному суспільстві, в якому порядок є найвищою метою та вартістю, вперше, завдяки жіночому поглядові (сприйняттю, пам'яті тощо) прогресує внутрішня структурованість процесів, явищ, подій, що спонукає розробляти детальніші приписи для стандартів – пізнання, діяльності та спілкування. Навіть, якщо в межах локального досвіду не постають завдання віднайти нові обриси Великої історії (визначні події, соціальні конфлікти, війни та перемоги тощо), це відбудеться стихійно і залишиться в суспільній пам'яті, оскільки потреба збереження входить у її традиційні вартості.

Жіночий/чоловічий погляд на історію взаємодоповнювані, тому здатні глибинно досліджувати окремі суспільні події, факти, явища. Сучасна наука зібрала різноманітні дані стосовно ґендерних відмінностей у сприйнятті світу та самого себе, які мають свій сенс у розмірковуванні про перспективи історичного знання. Звернімося до зауважених наукою ґендерних відмінностей, які простежуються у сприйнятті різноманітних життєвих подій. Дані досліджень свідчать про те, що жінки мають нахил описувати події внутрішнього життя, суб'єктивного світу, а чоловіки – зовнішнього. Аналіз емоційних та життєвих взаємостосунків показав, що чоловіки та жінки по-різному сприймають шлюб, закоханість, “серйозні почуття”, ділові контакти і знайомства, а також одне одного. Тобто дослідження показують наявність відмінностей традиційних статево-рольових очікувань у жінок та чоловіків [3, с. 94].

Дослідники також виявили відмінності у сприйнятті та структуруванні довкілля, зокрема чоловіки скеровані переважно до конструювання зовнішньої картини світу, а жінки – на створення інтер'єрів та заселення їх людьми. Ґендерні відмінності констатуються також у вивченні когнітивних процесів, особливо у дослідженнях інтелекту. По-перше, автори таких досліджень розділяються на два табори: одні із них вважають, що ці відмінності зумовлені біологічно, інші – що особливості ґендерних відмінностей інтелекту слід шукати в особливостях соціалізації, ґендерних стереотипах тощо. В руслі соціально-психологічних теорій та проблем ґендеру предметом дослідження часто були емоції. Соціальні психологи, які досліджують ґендерні відмінності вважають, що на них впливає система ґендерних переконань, тобто знання і норми стосовно того, як чоловіки і жінки повинні емоційно реагувати і поводитись у різноманітних ситуаціях. На спосіб ґендерного реагування, на вибір певних емоційних „норм” для чоловіків і жінок має сильний вплив соціалізація, зокрема ті соціокультурні, сімейні сценарії, через які проходить особистість у процесі свого розвитку та становлення.

Дані сучасних експериментальних досліджень ґендерних відмінностей підтверджують думку І. Канта про те, що мета жіночої природи – зберегти рід та облагороджувати культуру жіночістю. Із специфіки соціалізації, що оформлює ґендерні ролі та із системи ґендерних переконань укладаються особливості у вияві емоцій. Здебільшого виявлені відмінності в емоційному реагуванні вказують на зв'язок зі специфікою ґендерних ролей та очікувань. Наприклад, жінки значно сильніше переживають і демонструють ті емоції, які свідчать про їхню вразливість, чутливість і які підтримують їхні соціальні взаємостосунки. Натомість чоловіки виявляють ці емоції неохоче. З іншого боку, чоловіки охочіше та частіше виявляють емоції, які підвищують їхній статус, засвідчують його переваги, настирливість та домінантність. Отож, можна припустити, що ґендерні відмінності в емоціях є передусім результатом особливостей соціалізації, відмінностей соціальних ролей чоловіків і жінок.

Пам'ять також є однією із центральних тем досліджень ґендерних відмінностей. Щодо досліджень індивідуальних особливостей пам'яті, то спектр досить багатий – вивчалися ті види пам'яті, які безпосередньо пов'язані з особистістю, особливостями її життя. Наприклад, до сфери вивчення потрапила побутова пам'ять (Коен, Лінтон), особиста пам'ять (Брауер), автобіографічна (Рубін, Конвей), емоційна (Тобіас) тощо. Щораз більше уваги дослідники зосереджували на так званій соціальній, колективній пам'яті, що вказує на тісний взаємозв'язок особистості з соціумом, з його історичним розвитком та змінами. Соціальні уявлення, когнітивні процеси, пам'ять, сприйняття, їх ґендерні особливості традиційно вивчалися за допомогою кількісних методів. Проте використання кількісних методів у вивченні, наприклад, пам'яті у побутових ситуаціях, автобіографічної, соціальної, колективної тощо має свої обмеження. Сьогодні у соціальних науках все частіше використову-

ють різноманітні якісні методи. Вони, на відміну від кількісних, які опираються на статистичні процедури, мають нестандартизований характер закономірності. Можна сказати, що якісні методи орієнтовані на розкриття причиново-наслідкових зв'язків, аналіз процесуальних характеристик явища, яке вивчається. Один із якісних методів, який широко застосовується сьогодні в соціально-гуманітарних науках, – метод нарративу (Рікер, Брунер та ін.). Як соціальний конструкт нарратив, або розповідь, має на меті творити та зберігати колективне знання, а також збагачує зміст явища, яке досліджують. Зміни у соціокультурній ситуації призводять до створення зовсім різних нарративів про явище, відтак – сприяє плюралізації наукового простору. Найчастіше його використовують у дослідженні автобіографічної, історичної пам'яті тощо. У цьому сенсі він є важливим методом оцінювання історичних, культурних, політичних ситуацій та процесів. Наратив як метод дослідження дає змогу повніше розглянути й з'ясувати специфіку ґендеру.

Результати дослідження О. Іванової [4] показові аби стверджувати, що пам'ять жінок значно емоційніша й оцінкова. Водночас пам'ять чоловіків містить багато подій, які зафіксували статисти Великої історії (війни, катастрофи, катаклізми). У висновках про особливості ґендерної пам'яті дослідниця зазначає, що історичні події у пам'яті чоловіків вибудовані у логічній і стрункій послідовності, це відображено в їхніх нарративах. Для чоловіків характерне пов'язування подій, що запам'яталися, як у причиново-наслідковий ланцюг, так і в логіку їх часового розгортання. Для жінок, здебільшого, характерна причиново-наслідкова логіка.

“Олюднений простір” жіночої пам'яті має свої перспективи у межах творення наукового знання. Віднедавна почали складатися особливі відносини між історією, філософською ґендерною теорією і вивченням візуальної культури. Метаморфози “мовленнєвого зору”, які творять “олюднений простір” жіночої пам'яті, є перспективними для будь-якого наукового знання. Це особливо помітно у межах філософії історії, яка відмовила у привілейованому статусі надособистісної історії як історії структур, процесів, великих подій, особистостей, що возвеличуються над знеособленим натовпом “історичних статистів”. На зміну надособистісній історії приходить “історія зі середини”, яка розвивалася у напрямках “локальної історії”, “історії повсякденності” у найзагальнішому значенні цього слова. Тому “історію повсякденності”, яка здійснюється з опорою на “олюднений” простір жіночої пам'яті, часто трактують як альтернативне знання, яке має свій глибший “людський” вимір. Недарма, поряд із вивченням державної політики та аналізом глобальних суспільних структур науковці звернулися до “маленьких життєвих світів”, до “повсякденного життя звичайних людей” у пошуках “малих альтернатив”, інших ціннісних орієнтацій, перспектив для кожної людини.

Отже, в науці, яка спиралася на раціоналістичні (переважно кількісні методи) не зауважували особливостей “жіночого досвіду” (мислення, сприйняття, емоцій, пам'яті та ін.) і його можливостей у формуванні нового соціально-гуманітарного знання (філософського, соціологічного, психологічного, історичного). Наприкінці ХХ сторіччя ґендерні дослідження як дискурсивний напрям сприяли новій концепції розуміння ґендерних відмінностей, яка суттєво різнилася від концепції в межах наукового раціоналізму. Ці ґендерні відмінності починають сприйматися позитивними величинами для наукового аналізу. Зокрема, віднаходиться нова вартість та значущість жіночого “погляду та голосу” для інтерпретацій історичних та соціокультурних подій. Розвиток цього дискурсивного напрямку засвідчив перспективність методологічної площини наукового ірраціоналізму, відкрив нові якісні методи для ґендерних досліджень, відтак сприяв позитивним змінам у сучасному соціально-гуманітарному знанні.

Література:

1. Арон Р. Избранное. Введение в философию истории. – М.: ПЭР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2000. – 543 с.
2. Бергсон А. Здравый смысл и классическое образование // *Вопр. философии*. – 1990. – №1. – С. 159–165.
3. Ежов О. Н. Гендерные различия в восприятии жизненных событий // *Социокультурный анализ жизненных отношений*. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1998. – С. 93–97.
4. Иванова Е. О. О гендерных особенностях памяти // *Гендерные исследования*. – Харьков: ХЦГИ, 1999. – №3. – С. 245–253.
5. Никифоров А. Философия науки: история и методология. – М.: Наука, 1998. – 263 с.
6. Пушкарёва Н. Гендерные исследования и исторические науки // *Гендерные исследования*. – Харьков: ХЦГИ, 1999. – № 3. – С. 166–187.
7. Ruerup R. *Geschlecht und Geschichte: Ein Kommentar* // *Die Zukunft der Aufklärung*. – Frankfurt am Mein. – 346 s.

**GENDER RESEARCH IN THE SECOND HALF OF THE XX -TH CENTURY:
CORRECTIONS IN SOCIAL AND HUMANITARIAN KNOWLEDGE**

Nadiya Hapon

*L'viv Ivan Franko National University, Universytets'ka Str., 1,
L'viv, 79000, Ukraine, haponnp@franko.lviv.ua*

The article casts light upon some of the fundamental theoretical questions connected with the gender problems. Philosophical analysis is given from the point of various meanings, phenomena and social cultural reflections in general, that are described in the discourse of gender. Due to the interdisciplinary social and humanitarian discourse the author manages to get the similar understanding of new introductions (concepts, approaches) of gender in the history, sociology, psychology, culture

Key words: gender, discourse, rationalistic, irrationality, postmodern philosophy, narrative.

**ПРОБЛЕМА БІОЛОГІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО В ЛЮДИНІ:
ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ****Ірина Добропас***Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна*

Розглянуто співвідношення біологічних та соціальних характеристик особистості крізь призму категорії "гендер" стосовно категорії "стать". Проаналізовано різні підходи розуміння цих категорій. Простежено головні тенденції у тлумаченні співвідношення біологічного та соціального у визначенні гендерної ідентичності людини: від біологічного та соціологічного есенціалізму до варіативної єдності біологічного та соціального.

Ключові слова: гендер, стать, гендерна ідентичність, есенціалізм, феміністичний постмодернізм.

Центральна категорія нової галузі міждисциплінарних знань – гендерних досліджень – "гендер" – стала об'єктом жвавих дискусій та різноманітних тлумачень у західноєвропейських та американських академічних колах, починаючи з другої третини XX сторіччя, а в 80–90-их роках на пострадянському інтелектуальному просторі. Дослідженню категорії "гендер" присвячено праці таких відомих теоретиків фемінізму, як Дж. Скот, Р. Брайдоті, Дж. Гаравей, Дж. Батлер, російських вчених: І. Кона, О. Здравомислової, Г. Тьомкіної, С. Ушакіна. Дискусії, що розгорнулися навколо цього поняття, зосередилися на одній проблемі: чи вкорінені соціокультурні характеристики особистості, окреслені поняттям гендер, у біологічних відмінностях між чоловіками та жінками, чи вони зумовлені винятково суспільними чинниками. Важливість проблеми визначається тим, що певна позиція, яку приймає дослідник при її вирішенні, дає змогу визначитися у такому фундаментальному питанні, як проблема ідентичності особистості. Згідно з концепцією біологічного детермінізму, яка була домінуючим пояснюючим методологічним принципом у царині відносин статей до середини XX ст., вважалося, що біологічні відмінності визначають особливості соціальної поведінки людей і відповідно мають абсолютний та незмінний характер. Розрізнення понять "sex" (біологічна стать) та "gender" (соціокультурна стать), яке запропонували психолог Р. Столер та ендокринолог Дж. Моні, точно виразила у визначенні гендера відома дослідниця Е. Оуклі: "Стать" (sex) є словом, яке співвідноситься з біологічними відмінностями між чоловіком та жінкою: виразна відмінність у геніталіях, відповідна різниця у репродуктивній функції. "Гендер" (gender) – предмет культури: він співвідноситься із соціальною класифікацією на "маскулінне" та "фемінне", ... має бути визнана не тільки незмінність статі, але й також – різноманітність гендеру" [22, с. 77].

Поява поняття "гендер" пов'язана передусім з тими процесами, що розгорталися в західноєвропейському культурному просторі у зв'язку з виникненням нової світоглядної парадигми, ключовими поняттями якої стали: історичність, контекстуальність, конвенційність. Поняття "гендер", яке, за своєю етимологією, в англійській мові означало граматичний рід, було вдалим методологічним знаряддям для вираження цих трансформацій. Розгортання феміністичного руху стало тим середовищем, в якому визріли необхідні умови для формування такого поняття і, відповідно, смислів, які йому надавалися. Саме у феміністичному дискурсі усвідомили необхідність розробки концептуального апарату, який би став методологічним знаряддям для забезпечення нового теоретичного бачення

суспільства, культури та історії, і який би ґрунтувався на критиці ідеології андроцентризму та патріархатності. Формування поняття "ґендер" у феміністичній теоретичній думці пройшло декілька етапів, на кожному з яких вирішувались певні завдання цього руху. Причина введення самого поняття – необхідність реконструкції уявлень про місце та функції чоловіків та жінок у суспільстві, які тривалий час ґрунтувалися на біологічному детермінізмі. Філософським підґрунтям біологічного детермінізму стала онтологічна традиція, вкорінена ще в античності та підкріплена в Новий час, згідно з якою людина є двоїстою істотою з незмінною природою перед заданістю, що відображається тілесною незмінністю особистості, та її культурно сформованою, мінливою ідентичністю, яка є результатом виховання. Субстанціоналізм (який згодом у критичній рефлексії отримав назву есенціалізму), що виходив із переконання в існуванні незмінної, незалежно існуючої сутності, наклали свій відбиток на процес формування історично першої концепції ґендеру, яка мала яскраво виражений біологізаторський характер. Виразником біологічного детермінізму традиційно вважають З. Фрейда. Його відомий вислів "анатомія – це доля" хоча і пов'язав статю з анатомією, але зазначив, що статі людини не завжди збігається з тією статтю, що дана їй від народження. Усвідомлення такого зв'язку є результатом здатності людини вибирати для відтворення відповідну до його анатомії модель поведінки. Для визначення статі індивіда вирішальну роль відіграє його ідентифікація або з матір'ю, або з батьком. З. Фрейд розвинув ідею, яку ще раніше запропонував австрійський філософ О. Вайнінгер, щодо бісексуальної природи людини [16, с.67]. Ця ідея, пройшовши певну еволюцію, перетворила девіацію на вихідну точку формування статевої ідентичності особистості. У праці "Я та Воно" З. Фрейд говорить про бісексуальність як про "конституційне" для кожного індивіда явище. Причина цього, на його думку, полягає у принципових статевих відмінностях чоловіків та жінок, які беруть участь у вихованні дитини. Ті ролі, які грають мати та батько в процесі виховання дитини, визначають статеву двоїстість її розвитку, що має бути усунена Едіповим комплексом та комплексом кастрації. Біологічний детермінізм зводить феномен статі до рівня статевих практик, рівня сексуальності, позбавляючи її метафізичного статусу та залишаючи осторонь вплив соціальних інституцій на формування сімейного укладу, який визначає характер реалізації сценарію Едіпового комплексу. Поняття біологічної статі осмислювалося як незмінне від природи, як таке, що визначає соціально-культурний зміст статі, що надбудовується над біологічно заданою статтю. Природні особливості чоловіків та жінок, які протилежні та які не збігаються за своїми природними характеристиками, З. Фрейд вважав базовими для соціокультурного буття людини.

Фемінізм другої хвилі (особливо на ранніх етапах свого розвитку) зростав на критичній рефлексії ідей фрейдизму. Англійський соціолог Е. Оуклі одна серед перших дослідників соціальної проблематики статі, які відокремили поняття "стать" як сукупність біологічних відмінностей чоловіків та жінок, з якими вони народжуються, та "ґендер" – статеві особливості, статеві ролі, які набувають у процесі соціалізації. Вона запропонувала розрізняти статеві анатомічні та психологічні характеристики, які позначають біологічно чоловіків та жінок та соціально сконструйовані риси чоловічості та жіночості (ґендер), які набувають у процесі становлення чоловіком або жінкою в певному суспільстві в певний час [19].

У феміністичних дискусіях на позиціях біологічного детермінізму, як це не парадоксально, залишилися найбільш революційно налаштовані його прихильниці, які належали до радикального крила феміністичного руху. Радикальний фемінізм проголосив боротьбу за новий суспільний лад, в якому передбачається відокремлене існування жінок від чоловіків та від патріархатних структур суспільства. Головним інструментом пригноблення жінок проголошено сім'ю, в якій жінка потрапляє в сек-

суальне рабство та примусове материнство. За словами П. Еліот та Н. Мендел, “радикальні феміністки потрапили в пастку есенціалізму – чоловіки є чоловіками, а жінки – жінками і не існує способу їх змінити, ...радикальні феміністки несвідомо приймають та пропагандують стереотипи, за знищення яких самі й борються. Як може хтось змінити те, чого не можна уникнути? Жінки ув'язнені в своїх тілах, а отже, біологія є їхньою долею” [14, с. 55].

У дискусіях, що точилися у феміністичній теорії з введенням поняття “гендер” (70-80 роки), йшлося не про заміну поняття біологічної статі гендером, а лише про її доповнення цим поняттям. Класичним прикладом нового розуміння співвідношення понять “стать” та “гендер” стала концепція статево-гендерної системи Г. Рубін, яку вона визначає як “сукупність заходів, за допомогою яких суспільство перетворює біологічну сексуальність у продукти людської активності й у яких ці перетворені сексуальні потреби задовольняються” [9]. Гендер, на її думку, – це сукупність соціальних характеристик, що приписують суспільством особі залежно від її біологічної статі, він є “соціально нав'язаним поділом статей”, “продуктом соціальних відносин між статями, які перетворюють самців та самок у чоловіків та жінок” [10, с. 220]. Із цього визначення випливає, що гендер формується на базі біологічної статі, і тому, хоча поняття статево-гендерної системи має обмежити вплив біології, насправді, вона є фундаментом цієї системи. Саме таке трактування біологічного Л. Ніколсон, одна з дослідниць феміністичної теорії, пропонує називати біологічним фундаменталізмом, на відміну від біологічного детермінізму. Дослідниця називає розуміння гендерної ідентичності, що пропонували в межах цієї теорії, “вішаком для одягу”: тілесність розглядають як вішак, на який можна “повісити” різні культурні та соціальні конструкції, такі, наприклад, як особистісні та поведінкові характеристики чоловіків та жінок [18, с. 54]. Говорячи про спільні та відмінні риси біологічного детермінізму та фундаменталізму, Л. Ніколсон зауважує, що біологічний фундаменталізм встановлює закономірний характер зв'язків між гендером та біологічною статтю. Різниця полягає в тому, що, по-перше, біологічне хоча і детермінує культурне та соціальне, але однозначного зв'язку між ними немає, а культурні характеристики мають варіабельний характер. По-друге, завдяки такому підходу можна пояснити не лише те спільне, що об'єднує жінок, але й наявність відмінностей між ними: хоча весь одяг висить на вішаку, але це може бути доволі різний одяг, різного розміру. Тому, хоча позиція біологічного детермінізму дає змогу обмежити владу біологічного в людині, однак, вона не знімає його претензій на субстанційність та самодостатність [23, с. 105].

Відомий російський дослідник С. Ушакін виділяє три типи підходів, що склалися у процесі формування поняття “гендер”, називаючи їх історичними типами фундаменталізму. Вони розрізняються вибором пояснюючого принципу та акцентів, які наголошуються, при розгляді проблеми співвідношення біологічних та соціокультурних чинників у формуванні статевих та гендерних ідентичностей. Говорячи про біологічний фундаменталізм як історично перший, наступний дослідник називає структурно-функціональний фундаменталізм [13, с. 93], на основі якого вирости різні соціологічні інтерпретації гендерних відносин. У 1940–1950-их роках американський соціолог Т. Парсонс сформулював положення стосовно функціональності поділу статевих ролей. Таке положення лягло в основу статево-рольового підходу до аналізу гендерних відносин. Згідно з цим підходом, суспільство розглядається як система взаємопов'язаних частин, кожна з яких виконує функцію, що забезпечує стабільність цілого. Система соціальних інституцій, організованих навколо соціальних функцій, регулює соціальні дії та відносини в суспільстві. В сім'ї, що належить до середнього класу в індустріальному суспільстві, утворюється соціальна система, в якій жінка виконує експресивну роль, а чоловік –

інструментальну. Експресивна роль полягає у встановленні внутрішнього балансу в родині, це роль домогосподарки. Інструментальна – полягає у регуляції відносин між сім'єю та іншими соціальними системами, це роль годувальника. Згодом ці ідеї розкритикували феміністичні дослідники. Головні аргументи критики полягали в тому, що зразки сімейних відносин білих американців середнього класу визнають обов'язковою для всіх нормою; не враховують відносини влади та нерівності за ознакою статі; такий підхід не може пояснити причин опору існуючому ґендерному порядку та виключає можливість його зміни; соціальні ролі чоловіків та жінок пояснюють виходячи з природних відмінностей між статями [20, с. 44]. Основою отримання статевої ідентичності вважають соціалізацію, яку розуміють як процес навчання та інтеріоризації, засвоєння та відтворення існуючих норм. Сім'я для Т. Парсонса не лише соціальний інститут, що відтворює унікальні, за своєю неповторністю, особистості, але й механізм, за допомогою якого “універсальні” якості знаходять індивідуальне вираження. Тому процес набування статевої ідентичності ґрунтується на концепції соціальної структури, що задає параметри суспільства в цілому, концепції статевих ролей, що породжуються цією структурою, та концепції соціалізації як засобу засвоєння статевих ролей. Відтворення ролевої моделі розуміють як прагнення індивіда “вписатися” в більш широкий соціальний контекст, в якому статевої ролі мають “фундаментальне структурне значення” та виконують функції розрізнення. Набування статі є процесом навчання зразкам поведінки, що традиційно склалися і трактуються, як чоловічі або як жіночі. При цьому таке навчання пов'язане з механізмом влади – заохоченням та покаранням, які сприяють “правильному” відтворенню інституцій (сім'ї), форм поведінки (статеві ролі), що забезпечують існування цих інституцій. Акцент структурного фундаменталізму на похідному характері статі, її залежності від соціальних систем та функцій, які існують у суспільстві, дав змогу деяким теоретикам розглядати процес статевої диференціації як процес соціальної, а згодом і політичної ієрархізації [3, с.98].

Інше трактування поняття “ґендер” з'являється в більш пізній період другої хвилі фемінізму, коли було усвідомлено, що суспільство формує не лише особистісні та поведінкові характеристики людей, але також способи (про)явлення тілесності та сексуальності. Подальший розвиток понятійного апарату ґендерних досліджень пов'язаний із конструктивістською критикою структурного функціоналізму. Під ґендером тепер розуміють будь-яку відмінність, що конструюється суспільством, відмінність, що має відношення до поділу людей на чоловіків та жінок, включаючи ті ознаки, які відрізняють жіночі тіла від чоловічих [6, с. 261]. Внаслідок такого розуміння ґендеру тіло почали інтерпретувати в соціокультурних контекстах, і біологічну стать вже не могли осмислювати окремо від соціально-культурної статі. Біологічну стать почали розуміти включеною в соціально-культурну стать, ґендер. Про таке розуміння ґендеру писала історик Дж. Скот: “...ґендер є соціальною організацією статевих відмінностей. Але це не означає, що ґендер відображає чи виходить із певних природних або фізичних відмінностей між чоловіками та жінками; швидше, ґендер є знанням, яке створює значення для тілесних відмінностей... Ми не можемо побачити статевих відмінностей інакше ніж у вигляді функцій нашого знання про тіло, і це знання не є “чистим”, не може бути відокремленим від широких дискурсивних контекстів” [11, с. 168]. Саме розуміння тіла виявляється культурною інтерпретацією свого часу, культури, цінностей. Тілесність позначається культурними фактами, а не навпаки. ґендер не зводиться до індивідуальних стереотипів свідомості та поведінки, що залежить від поділу на чоловіків та жінок, а залежить від культурної інтерпретації тіла, від розуміння тілесності. Тіло, хоча і залишається важливим елементом у розумінні поділу на чоловіків та жінок, але набуває відмінного виступаючого в різні історичні періоди. Тіло “занурюється” в ґендер, розчиняється в ньо-

му. Тенденцію до елімінації біологічної статі з феміністичного витлумачення ґендеру посилив так званий “лінгвістичний поворот” у соціальній та культурній теорії у другій половині XX ст., згідно з яким, межа між “словами та речами” (біологічним та соціокультурним) розмивалася. Відповідно проблематизувався і поділ на біологічну та соціокультурну стать. Теоретики феміністичного руху поділилися на тих, хто наполягав та теоретично обґрунтовував необхідність збереження поділу на біологічну стать та ґендер (В. Плавуд, Е. Фокс Келер), та на тих, хто наполягав на знищенні такого поділу (М. Гейтенс, Е. Грос).

В основі конструктивістського фундаменталізму лежали ідеї А. Шуца, П. Бергера і Т. Лукмана, І. Гофмана, Г. Гарфінкеля, які звертали увагу передусім не на макрорівень соціального життя, а на взаємодію людей у конкретних ситуаціях і на ті значення (сміслові світи), які організовують їхню повсякденність. Ґендерні відносини розглядають як соціально та культурно відтворені в конкретних соціальних ситуаціях.

В теорії ґендерного конструювання ґендер – це складний соціокультурний конструкт, що включає відмінність у ролях, поведінці, ментальних та емоційних характеристиках між чоловічим та жіночим, які конструюються суспільством. Це дає змогу говорити про ґендер як про організовану модель соціальних відносин між чоловіками та жінками, яка характеризує не лише міжособові, але й соціальні відносини в головних інституціях суспільства. Ґендер трактують як базовий вимір соціальної структури суспільства, який поруч з іншими (раса, клас, вік) складає соціальну систему. Соціальне відтворення ґендерної свідомості на рівні індивідів підтримує соціальну структуру, що ґрунтується на ознаці статі. Втілюючи в своїх діях очікування, що пов'язані з їхнім ґендерним статусом, індивіди конституюють ґендерні відмінності й одночасно системи панування-підкорення, що їх зумовлюють. У різних суспільствах чоловіків та жінок не лише сприймають, але й оцінюють по-різному, обґрунтовуючи це ґендерними особливостями в їхніх здібностях та відмінностями в розподілі влади між ними. За словами Дж. Скот, “усвідомлення ґендерної належності – конституюючий елемент соціальних відносин, що ґрунтується на сприйнятті відмінностей між статями, а стать – пріоритетний спосіб вираження владних відносин” [11, с. 150]. Ґендер конструюється через певну систему соціалізації, поділ праці та прийнятні в такому суспільстві культурні норми, ролі та стереотипи. Прийняті в суспільстві ґендерні норми та стереотипи певною мірою визначають психологічні якості (заохочуючи та критикуючи їх), способи та види діяльності, професії людей залежно від їхньої біологічної статі. При цьому ґендерні норми не мають універсального характеру і значно відрізняються в різних суспільствах та культурах. У такому розумінні бути чоловіком чи жінкою означає не володіти певними природними якостями, а виконувати певні ролі.

Отже, поняття “ґендер” не можна звести до поняття “стать” або статево ролевої моделі поведінки, оскільки ґендер охоплює не лише соціальні аспекти статевої відмінностей, їхню природу в індивідуальному або соціальному вираженні, а й аналізує ґендерний зміст традицій, моралі, релігії, мови, мистецтва тощо – будь-якої форми людської діяльності, а також різні способи суспільної організації. Аналіз сукупності чинників соціального впливу на людину може пояснити процес формування статевої ідентичності людини. В теорії соціального конструювання стать виступає як біологічна категорія. Психолог Р. Унгер запропонувала використовувати слово “стать” лише тоді, коли йдеться про спеціальні біологічні аспекти, а поняття “ґендер”, – коли йдеться про соціально-культурні та психологічні аспекти, що формують стереотипи, які вважають типовими для тих, кого суспільство визначає як чоловіка чи жінку. Отже, центр аналізу переноситься на ґендерну детермінацію соціального конструювання статі. Предметом дослідження вже є не стать, а соціум, процес

його впливу на формування статі, що включена в систему соціальних очікувань та приписів, що і визначає самоідентифікацію індивіда через співставлення себе і абстрактного ідеального носія якостей справжніх чоловіків та жінок. Ґендер – це сукупність соціальних репрезентацій, “культурна маска” статі; це те, що ми думаємо про стать у межах наших соціокультурних уявлень. Стать і є ґендером, тобто тим, що стало статтю в процесі соціалізації людини. Не стать належить людині, а людина – статі, яка, своєю чергою, визначається владою та мовою [19, с. 76]. Конструктивістський фундаменталізм так само, як і біологізаторський, веде до розділення категорій “стать” та “ґендер” та надмірної соціологізації ґендеру.

Розвиток теорії ґендеру в 80–90-их роках призвів до ідеї множинності ґендерів. Філософською основою цієї теорії слугували ідеї постструктуралізму і постмодернізму з їхньою зацікавленістю у будь-чому маргінальному, “неструктурованому” і з властивим йому переконанням у методологічній цінності проліферації. Методологічним підґрунтям для руйнації традиційної дихотомії (маскулінність/фемінність) ґендерної системи стала концепція деконструкції. Вже, за теорією ґендерного конструювання, згідно з якою ґендер розуміли як результат взаємодії соціально-культурного та тілесного, припускали існування не лише двох ґендерів. Сумніви біологів із приводу існування двох статей, різнорівневність сексуальної організації тіла, складність конструювання біологічної статі – все це дало підставу провести деконструкцію поняття біологічної статі. Стверджували про неправомірність обмежень двома статями та, в принципі, про можливе існування необмеженої кількості статей (з’явилися твердження про наявність чотирьох-шести статей) (Дж. Лорбер) [6, с. 261]. Крім того, не слід забувати, що в 90-х роках ХХ сторіччя поняття “ґендер” набуває самостійного значення і виходить за межі фемінізму, зберігаючи генетичний зв’язок із ним. Відбувається розширення предмета досліджень, включення як і суб’єкта, і об’єкта не лише жінок, але й чоловіків.

Д. Гаравей, відома представниця феміністичної епістемології, розкритикувала біологічний фундаменталізм. Дослідниця говорила, що “біологія – це історичний дискурс, а не саме тіло” [16, с. 45]. На думку Д. Гаравей, природна реальність лише окреслює можливості, в межах яких біологічна наука конструює стать [16]. Розуміння біологічної статі значною мірою визначається ґендеризованим історичним процесом наукового пізнання та впливом феміністичних ідей. Не лише соціальна стать характеризується мобільністю, змінністю, це також властиво і біологічній статі (на відміну від її трактування представниками біологічного фундаменталізму).

Усвідомлення того факту, що ґендерна ідентичність конструюється не окремо від расової, класової, національної ідентичності, а є їхньою складовою частиною, поставило під сумнів твердження, що така ідентичність формується винятково на основі сексуальних відмінностей. Н. Фрезер та Л. Ніколсон проголосили про необхідність прийняття феміністками постмодерної теорії ідентичності, згідно з якою головна увага має бути звернена на “комплексно сконструйовані поняття (conceptions), ...що розглядають ґендер як одну з характерних рис серед інших, приділяючи увагу також класу, расі, етнічності, віку та сексуальній орієнтації” [18, с. 52]. Ідея множинності ґендерів, яку розвиває Л. Ніколсон у своїй книзі “Гра розуму: від модерну до постмодерну”, викликала бурхливі дискусії.

Прикладом деконструкції поняття “ґендер” стає теорія перформативності Дж. Батлер та теорія номадичності Р. Брайдотті. Дж. Батлер у своїй вже класичній праці “Ґендерна стурбованість” критикує опозицію стать/ґендер, яка мала б виявляти соціокультурну сконструйованість статевих відмінностей, але насправді містить у собі припущення про існування “статі” або “тіла” як того, що передуює конструкції. Дж. Батлер відкидає пошуки витоку чи основи. Вона користується поняттям генеалогії, звертаючись до владних механізмів конструювання ґендеру та статі. У праці

“Гендерна стурбованість” авторка стверджує, що біологічна стать не є основою соціальної. Вона наполягає на тому, що біологічна стать є продуктом владних відносин. Нарешті, Дж. Батлер вважає, що і біологічна, і соціальна стать продукуються однією владою, яку вона називає гетеросексуальною матрицею або гетеросексуальною гегемонією. А це означає, що проблемою для Дж. Батлер є дослідження владних механізмів породження (продукування) статі. На її думку, гетеросексуальна матриця – це біологічно, медично та сексуально впорядкована влада, яка продукує чоловіка та жінку, кожен з яких є єдністю певних типів біологічного тіла, сексуального бажання та певної соціальної ролі (тіло – бажання – роль). Сексуальні субкультури розривають зв’язок цих елементів, вириваючи людину з бінарної опозиції. І саме в такому розумінні слід трактувати висловлювання М. Вітті “лесбійка не жінка”. Бінаризм, притаманний як біологізаторським, так і соціологізаторським концепціям, є імітацією реальності. “Стать – це наркотик, який замінює реальність” [8, с. 170]. Тому Дж. Батлер пропонує розуміти стать не як суще, а як дію. Стать постійно продукується імітуючим уявленням. Тобто статева ідентичність конститується перформативно тими жестами, про які думають, як про результат такої ідентичності. Згідно з Дж. Батлер, стать – це такі дії, які створюють таку ідентичність, на яку претендує стать. Вона ставить під знак запитання розрізнення природи та культури. Тіло, замість того, щоб бути “природною” категорією, завжди виявляє себе як сконструйоване певним дискурсом (науки, сексуальності, ґендеризованої культури) і ніколи не буває просто тілом. Стверджуючи ідею перформативності статі, дослідниця вважає, що стать імітується та існує завдяки повторенню. Ми є чоловіками та жінками саме тому, що в суспільстві є інститут чоловіків та жінок (що включає в себе і біологічну стать, і ґендер). Процеси імітації маскулінності та фемінності постійно здійснюються, продовжуючи своє репродукування. І тому головне питання, на думку Дж. Батлер, полягає не в тому, що ми продукуємо, а який тип влади здійснює те, що ми продукуємо і в що ми віримо [1, с. 45].

У своїй статті “Відгомін фемінізму” Дж. Скот виділила два підходи, що склалися у феміністичному русі стосовно розуміння цієї категорії [12]. На ранньому етапі розвитку феміністичного руху ґендер не мав іншого фіксованого значення, крім соціальної статі, а біологічну стать вважали тим фундаментом, на якому вибудовуються ґендерні системи, а статеві відмінності вважали наслідком історично варіативних дискурсивних практик. При такому підході приділяли увагу розрізненню статі та ґендеру, а також процесу культурного конструювання – припису певних ролей і певних рис залежно від статі. Питання щодо причин біологічних відмінностей не ставилося.

Другий підхід відкинув дихотомію стать/ґендер, природа/культура. “Якщо незмінність статі неочевидна, то можливо стать є таким самим культурним конструктом, що і ґендер; насправді, за своєю суттю, він завжди був ґендером, з чого випливає, що відмінності між статтю та ґендером є ілюзією” [21, с. 11]. Дослідження в межах такого підходу стосувалися насамперед питання вироблення та інституалізації статевої відмінності і ґрунтувалися на постструктуралістській або психоаналітичній теорії. С. Бордо, відомий теоретик фемінізму, критикуючи цей підхід, говорила про безплідність не лише “погляду нізвідки”, погляду об’єктивістського трансцендентного суб’єкта модерну, але й “погляду звідусіль” [15] (постмодерний проєкт). Перспектива пошуку взаємин понять “ґендер” та “стать” полягає в уникненні однобічності догматизму радикального фемінізму та релятивізму методологічного анархізму, який пов’язаний з ідеями номадичності, перформативності й множинності ґендерів.

Мета введення поняття “ґендер” – прагнення подолати головну суперечність теоретичного фемінізму: “примирити тиск у бік різноманітності та відмінності з тис-

ком у бік об'єднання та єдності" [4]. Ґендерні дослідження допомогли уникнути крайнощів одного та другого тиску, вивівши фемінізм на рівень саморефлексії. Щоправда, теоретична спрямованість ґендерних досліджень викликала побоювання, що вони втратять критичне спрямування в розумінні суспільних процесів, і зумовила ту недовіру до них, що існує серед певних феміністичних кіл на Заході. Дехто з критиків розглядав введення цього терміна як експансію англо-американської дослідницької традиції, яка неадекватна досвіду інших культурних традицій та мов, в яких дихотомія стать/ґендер відсутня. Деякі дослідники критикували концепцію ґендеру за недостатній конструктивізм. Так, Дж. Батлер, наприклад, розкритикувала опозицію стать/ґендер як таку, що замість того, щоб виявити культурну сконструйованість статевих відмінностей, вона містить у собі припущення про первинність статі щодо конструкції. Р. Брайдоті в інтерв'ю з Дж. Батлер говорила про те, що поняття "ґендер" видається їй теоретично неадекватним і політично аморфним [2, с. 53]. Більш адекватним, на її думку, є термін "статева (або сексуальна) відмінність", введене в обіг європейськими, передусім французькими дослідницями. Англійське походження терміна "ґендер" зумовлює його культурну специфіку, а отже, неможливість його адекватного перекладу. Крім того, термін "ґендер" не дає змоги, на думку Р. Брайдоті, акцентувати феміністичну тезу щодо чоловічого домінування, оскільки припускає, що чоловіки та жінки побудовані симетрично [2, с. 55].

У доповіді "Фантазії тисячоліття: майбутнє ґендеру в ХХІ столітті" Дж. Скотт висловила думку, що категорія ґендеру в 70–80-ті роки була корисним знаряддям "розхитування" ґендерних стереотипів. Але зараз ґендер виявив свою історичну обмеженість, тому що в багатьох дискурсах (буденному, політичному, навіть науковому) він став синонімом жіночого, відмінністю між статями, почав збігатися з поняттям "стать". Якщо ґендер співвідноситься лише з культурою, то біологічна стать виявляється співвіднесеною з природничими науками, зокрема з біологією, успіхи якої не враховує конструктивістська теорія ґендеру. Саме на цьому заакцентувала Дж. Скотт, запропонувавши відійти від поняття ґендеру. Вона писала: "Якщо безпосередній досвід починає сприйматися як джерело знань, то в результаті такого підходу погляд окремого індивіду... перетворюється в основу доведення, на якій вибудовується саме пояснення. В результаті сконструйованість самого досвіду, способи формування відмінностей між суб'єктами, принципи структурування їхнього бачення – тобто питання стосовно мови (або дискурсу) та історії залишаються за рамками дискусії. Свідомість досвіду, замість того, щоб стати основою для дослідження історії виникнення відмінностей, їхнього функціонування та способів конституювання суб'єктів, діючих у реальному світі, стають доведенням факту вже існуючого. Саме тому я все менше використовую в своїх працях ґендер, говорячи про відмінності між статями та про біологічну стать як історично мінливу конструкцію" [21, с. 11].

Отже, ґендерні дослідження – це "концептуальний проект фемінізму, в межах якого реалізуються нові можливості, пов'язані з використанням ґендерного підходу, для аналізу владних взаємозалежностей та ієрархій, структур влади і підкорення, систем домінування" [15, с. 139]. Феміністичні та ґендерні дослідження мають історичний та логічний зв'язок. Підкреслюючи його, відома російська дослідниця Г. Брант писала, що з моменту появи терміна "ґендер" у західному суспільствознавстві стало очевидно, що фемінізм, принаймні, в своїй теоретичній самосвідомості переріс етимологію свого слова, що він не лише "про" але й "за" жінок, він за адекватне розуміння життєвої практики людини будь-якої статі, що він здійснив революцію в самопізнанні людини, відкривши, що вона має стать [4].

Отже, розуміння ґендеру в його співвіднесеності зі статтю відрізняється у феміністичних та ґендерних дослідженнях, що зумовлено різними дослідницькими за-

вданнями, які вони перед собою ставлять. Сутність цих відмінностей можна звести до того, що ґендерні студії характеризуються відходом від будь-якого виду есенціалізму, вони розширюють проблемне поле дослідження за рахунок включення чоловічих студій, а також теорій сексуальності та квір-досліджень, а також вирізняються своєю прихильністю до теорії соціального конструювання.

Література:

1. Батлер Дж. Психика влади. – М., 2003. – 156 с.
2. Батлер Дж. Фемінізм под любым другим именем. Интервью с Розой Брайдотти // Гендерные исследования, 1999. – №2. – С. 50–62.
3. Бовуар С. де Друга стаття: В 2-х т. – К.: Основи, 2000. – Т. 1. – 385 с.
4. Брант Г. Гендерные исследования в России: особенности и проблемы // <http://www.genderstudies.info>.
5. Вайнингер О. Пол и характер. Мужчина и женщина в мире страстей и эротики. – М.: Форум XIX–XX–XXI, 1991. – 469 с.
6. Коннелл Р. Современные подходы // Хрестоматия феминистских текстов. Переводы. – СПб.: Д. Буланін 2000. – 260–280 с.
7. Лорбер Дж. Хрестоматия к курсу “Основы гендерных исследований”. – М.: МЦГИ / МВШС ЭН, 2000. – 70 – 95 с.
8. Пулькинен Т. О перформативной теории пола Ю.Батлер // Герменевтика и деконструкция. – СПб., 1999. – 170 –180 с.
9. Рубин Г. Обмен женщинами: заметки о “политической экономии” пола // Хрестоматия феминистских текстов. Переводы. – СПб.: Д. Буланін, 2000. – 200 – 258 с.
10. Рубин Г. Обмен женщинами: заметки о “политической экономии” пола // Антология ґендерной философии. – Минск, 2001. – 220 – 278 с.
11. Скотт Дж. Ґендер: полезная категория исторического анализа // Гендерные исследования, 2000. – № 5. – 150–168 с.
12. Скотт Дж. Отзвуки феминизма // <http://www.owl.ru>.
13. Ушакин С. Поле пола: в центре и по краям // Вопр. философии, 1999. – №5. – 90 – 100 с.
14. Хрестоматия к курсу “Основы гендерных исследований”. – М., 2001. – 50 –64 с.
15. Bordo S. Feminism, Postmodernism, and Gender-Scepticism // Feminism. Postmodernism. Ed. By Linda Nicholson. – New York and London: Routledge, 1990. – 170 p.
16. Haraway D. Primate Visions. Gender, Race, and Nature in the World of Modern Science. – New York: Routledge, 1989. – 245 p.
17. Lorber J. Beyond the Binaries: Depolarizing the Categories of Sex, Sexuality and Gender. // Contemporary Feminist Theory. A Text. Reader. The Un-ty of W. – Florida, 1998. – P. 15–29.
18. Nicolson L. Interpreting “Gender” // The Play of Reason: From the modern to the post-modern. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1999. – P. 52–55.
19. Oakley A. Sex, Gender and Society. – Oxford, 1972. – 276 p.
20. Parsons T. and Bales R. 1955. Family, Socialization and Interaction Process. – NY: The Free Press. – 344 p.
21. Scott J. Millennial Fantasies: The Future of “Gender” in the 21st Century. Paper presented on May 6, 2000 at the seminar “Production of the Past”, Columbia University. – New York. – P. 11–17.
22. Tuana N.. Re-fusing Nature/Nurture // Hypatia Reborn. Essays in Feminist Philosophy. Ed. By Azizan Y. Al-Hibri and Margaret Simons. Indiana University Press. Bloomington and Indianapolis, 1990. – P. 70 –87.

23. Unger R.K. Making a Difference: Psychology and the construction of gender. – New Haven, CT: Yale University Press, 1988. – 205 p.

**BIOLOGICAL AND SOCIAL ASPECTS OF A PERSONALITY:
A GENDER ASPECT**

Irene Dobropas

*L'viv Ivan Franko National University,
Universytets'ka Str., 1, L'viv, 79000, Ukraine*

The article deals with the correlation of biological and social aspects of a personality from the point of view of "gender" as far as sex is concerned. Different approaches to these notions are considered. The main tendencies of explanation of socio-biological interconnection in forming the gender identity are traced: from the biological and social essentialism to variable unity of biological and social aspects.

Key words: gender, sex, gender identity, essentialism, feminist post-modern theory

Гуманітарні аспекти соціально-економічних процесів

УДК 330.59:316.61:234.1

РЕСАКРАЛІЗАЦІЯ СИМВОЛІВ ЛЮДИНИ ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ

Любов Шевчук

*Інститут регіональних досліджень НАН України,
вул. Козельницька, 4, Львів, 79026, ltshevchuk@ukr.net*

З'ясовано роль символів у життєдіяльності людини, проаналізовано трансформацію їхньої ролі протягом циклу "сакралізація–десакралізація–ресакралізація". Розкрито значення сакралізації і ресакралізації символів як фактора соціально-економічного зростання.

Ключові слова: символ, сакралізація, десакралізація, ресакралізація, соціально-економічне зростання.

Актуальність дослідження символів у царинах найрізноманітніших знань, зокрема в економіці, важко переоцінити. Здавна людина живе в світі символів. І в наш час, тобто на початку ХХІ ст., символи органічно вплітаються у життєдіяльність людини. Про це засвідчують обручки – символи вічного кохання в західній культурі, без яких не може обійтися жодне весілля, чи хрест – знак знаків, який і тепер є багатоплановим символом, але насамперед символом Христа. Символи пройшли довгий шлях, в якому чітко окреслюються такі цикли: сакралізація – десакралізація – ресакралізація. Наше дослідження символів дали змогу припустити, що на сучасному етапі ресакралізація символів може стати потужним фактором соціально-економічного зростання. Щоб перевірити таке припущення, розкриємо суть символу, зробимо екскурс в історичні особливості його прояву.

Символ (грец. σύμβολον – знак, розпізнавальна прикмета) – універсальна філософська категорія, що розкривається як образ, який відображає ідею, сокровенний зміст, приховане від непосвячених знання, умовний знак, потаємні відчуття.

Символ, як зазначає С. Аверинцев, – це образ, узятий в аспекті своєї знаковості, і знак, наділений всією органічністю міфу й невичерпною багатозначністю образу. Дослідник підкреслює, що переходячи в символ, образ стає "прозорим": зміст "просвічує" крізь нього [1, с.155].

Символ – це проявлення вічного й істинного в тимчасовому. Світ, який нас оточує, – ілюзія оригіналу. Проникнути в його суть можна тільки опанувавши символічне мистецтво. Адже символи – це елементи матриці сакральної реальності, яка є істинною, справжньою, довершеною і яка виступає в ролі ієрархічної мережі переходу видимого в невидиме, свідомого в підсвідоме, життя в смерть і навпаки. Як сонячний промінь пронизує низку фізичних сфер, так і символ проникає через низку планів буття, відображаючи на кожному з них ту суть, яка притаманна кожному з цих планів. Наприклад, змія на одному плані буття може бути символом мудрості, на другому – символом агресії, на третьому – символом підступності.

Отже, мова символу – універсальна. Символ пронизує простір і час, він єдиний і для минулого, і для сьогодення, і для майбутнього, й для всіх країн і народів. Ця мова призначена і для зростаючої свідомості, і для свідомості, що пройшла довгий

шлях досвіду. Різний лише результат роботи зі символом, що приносить менше або більше інформації, залежно від ступеня проникнення в суть символу [8].

Не можна не погодитися з С. Аверинцевим в тому, що вивчаючи символ, ми не тільки аналізуємо й розглядаємо його як об'єкт, але одночасно дозволяємо його творцеві апелювати до нас, бути партнером нашої розумової праці [1, с. 158].

Наприклад, філософи середньовіччя – Великі алхіміки – укладали свої одкровення в малюнки вигадливої форми й писання зі схованим змістом, щоб уберегти знання від незрілого розуму й зберегти його для розуму допитливого. Хоронителі Великої Доктрини – Таємні ордени (тамплієри, розенкрейцери) спілкувалися за допомогою таємних знаків – символів. Символ – це форма істинних знань, вмістилище для зберігання таємниці [8].

Використання символів у повсякденному житті, їхнє шанування і ставлення до них з благоговінням і почитанням – це, по суті, сакралізація життєдіяльності. Поглиблення і розвиток сакралізації життєдіяльності – це вміння проникнути в суть символів, осягнути символічне пізнання реальності, розвинути витончене світосприйняття, що необхідно розглядати як вишукане унікальне мистецтво, в основі якого лежить священне ставлення до дійсності, що формує в людині особливі якості в процесі пізнання навколишнього світу.

Але з розвитком науково-технічного прогресу, з інтенсифікацією впровадження інновацій відбувається активна десакралізація життєдіяльності людини зокрема та й етносу загалом. Адже Людина щоразу більше віддаляється від Природи, і питання типу “де знаходиться Центр світу?”, щоразу менше тривожать її, оскільки контакти з природним середовищем відбуваються все рідше й рідше (у більшості мешканців великих міст вони відбуваються переважно у вихідні дні або у великі свята). Саме тому Людині все більше видається, що вона живе у доволі впорядкованому світі. Рідний дім, дитячий садочок, школа, інститут, робота – ці об'єкти стають своєрідними центрами соціального простору життєдіяльності людини в різні періоди життя, і Людина щоразу менше задумується про розташування того головного Центра, навколо якого повинна організовуватися вся її життєдіяльність.

Водночас пошуки Центру були, очевидно, головною рушійною силою, визначальним фактором розвитку етносу в давні часи. Як правило, такі пошуки в той час завершувались визначенням святих місць, позначених символами. Адже кожний етнос на Землі, формуючись і розвиваючись, прагнув жити в реальному світі, тобто намагався не дати нескінченній відносності паралізувати себе. Реальним для етносу з позиції сакральності є священне. Священне, за висловом Мірчі Еліаде, – це реальне в його досконалості, це водночас і могутність, і дієвість, і джерело життя, і плідність. Священне – це і єднання людини, групи людей, етносу з Богом, і спосіб цього єднання. Священне – це спосіб життєдіяльності, специфічна магія вчинків та дій. Цілком зрозуміло, що священне по-різному проявляється у просторі й часі. Своєю чергою, простір і час формують ті чи ті ознаки етносу. Необхідно зазначити, що вже саме розташування етносу на знайдений, визначений за допомогою знаків, території передбачає її освячення. “Знайти “своє місце”, обладнати його, обжити – всі ці дії передбачають життєво важливий вибір Всесвіту, який вони (люди) “сотворюють”, щоб зробити його своїм. І такий “Всесвіт” завжди є подобою зразкового Всесвіту, створеного і обжитого Богами. Він становить, таким чином, частину священних діянь Богів”, – зазначає Мірча Еліаде [4]. Відтак, якими б не були розміри простору (країна, місто чи село, дім), людина прагне існувати в організованому Світі, Космосі. Організований Світ можливий лише за наявності Центру. Саме символізм Центру пояснює розташування святих місць, храмів, столиць [9, с. 55].

Отже, етнос завдяки власному місцю у просторі, способу організації і ступеню освяченості цього місця, способу вибору Центру власного Світу і набуває специфічних ознак, які дають підставу сприймати його як найважливіший, визначальний сакральньо-географічний детермінант конкретної релігії.

Феноменальність простору як сакральньо-географічного детермінанта релігії найповніше розкрита у працях М. Еліаде, який стверджує, що релігійний досвід неоднорідності простору є основоположним, тотожним "сотворенню Світу". Така неоднорідність простору виявляється у протиставленні священного простору, тобто такого, що є, а значить реально існує, будь-якому іншому простору – безформній протяжності, що оточує священний простір. Йдеться про розрив простору, що дає змогу "сотворити світ", бо передбачається, а отже, мусить бути точка відліку, центральна вісь орієнтації. Отож, простір життєдіяльності етносу є священним, все що за його межами – хаос, межі – розривні лінії. Інший приклад: двері храму є розривною лінією між священним простором всередині та іншим простором ззовні. При цьому священний простір (наприклад, місце для храму, простір для життєдіяльності етносу) не можна вибрати, його лише можна знайти за допомогою знаків, посланих Богом. Отже, простір є не тільки неоднорідним, але й ця неоднорідність є ще й різною за якістю, що зумовлює ієрархічність: священний простір життєдіяльності етносу, священний простір житла, священний простір храму. Однак і священний простір життєдіяльності етносу, і священний простір житла, і священний простір храму містяться на спільній, єдиній території, яку розглядають як суцільну, безперервну величину.

Ще одним сакральньо-географічним детермінантом релігії є час, але не просто час у звичайному розумінні цього слова, тобто Хронологічний, а Священний час, тобто час життя і діяння Богів, який у процесі здійснення культових дійств уклинюється в сучасність, час як вічне сьогодні у конкретній системі геопросторових координат, час, що постійно повертається і повторюється. Це, по суті, – відтворення Священного простору в початковому вигляді з притаманними йому особливостями, процесами, подіями, дійовими особами, діями. Періодичне включення Священного часу зі Священним простором в Історичний час і дає змогу пізнати відчуття Вічності, без якої неможлива реальність [9, с. 55].

Отже, очевидно, що саме Буття досягається в символі й через символ. Так, священний простір не можна вибрати за бажанням тої чи тої людини, його лише можна визначити, знайти, виявити за допомогою знаків, символів, посланих Богом. Одним із наважливіших таких символів є камінь, який, як символ, може бути різного вигляду і форми (скеля, брус, кругляк, галька тощо). Камінь символізує вічність, силу, цілісність. Взагалі, камінь є надзвичайно складним символом. У давні часи вважали, що саме камінь символічно відображає центр, земну вісь, тобто місце, де можлива присутність Бога на Землі. Отже, камінь – це особлива позначка священного місця чи його меж. Ось чому в багатьох культурах до каменів унікальної форми і структури ставилися з благоговінням, як до символів божественної присутності.

Камінь мав символічне значення основи, оплоту, фундаменту будинку і храму. Невід'ємною частиною культів багатьох народів був кам'яний жертovníк або вівтар – сакральний центр, що поєднував конкретний життєвий простір із простором космосу, з небом, із божеством [6].

Вважається, що між каменем і душею людини існує особливий зв'язок. Можливо, саме тому з ідеєю безсмертя пов'язані пошуки каменю, який називали Філософським Каменем.

Індуси не мають сумніву, що камені можна вважати живими. Великі камені-моноліти можуть виступати магічними заступниками поселення, в такому випадку їх

встановлюють у святилищі й приносять їм дарунки. Встановлюють камені й на честь померлих, і тоді він перетворюється на обитель духу покійного і зберігає частину його життєвої енергії. Вважають, що до будь-якого каменю необхідно ставитись дбайливо, час від часу робити йому пожертву [6].

У Стародавньому Римі на перетині важливих доріг, на межах ставили квадратні камені. Культ каменів і скель був важливою складовою духовної культури кельтів. Дотепер у Європі збереглися менгіри, дольмени, кромлехи – культові споруди, які були головними системоформуючими елементами святих місць.

З іншого боку, Людина ХХ–ХХІ сторіч, тобто періоду фантастичних відкриттів, надзвичайно високого рівня розвитку науки і техніки, не допускає можливості наявності досконалішого досвіду духовної і ментальної життєдіяльності в минулому, який наші предки зашифрували у вигляді символів. Сучасна Людина через свою гординю та самовозвеличування трактує і сприймає символи як примітивні елементи культури – соціально-функціональні знаки і жести.

Однак символ надзвичайно багатолікий і всюдисущий: він виникає там, де його не чекають, він творить нову реальність, що дає змогу Людині не тільки відшукати опору на слиській поверхні реальності, ввійти в Буття, ідентифікувати його рівні, але й наблизитися до Бога, спілкуватися з Творцем, сприймати Його настанови.

Сказане засвідчує, що настав момент, коли треба ставити питання про ресакралізацію символів, під якою ми розуміємо не просто повернення символам їхнього первісного сакрального змісту, але й насичення їх новітнім, сформованим під впливом сучасної повсякденної реальності, сокровенним смислом. Особливо це стосується символів Людини, пов'язаних з її потребами.

Ресакралізація символів Людини може стати одним із найважливіших факторів пом'якшення суперечності в головному питанні економіки, яке полягає в стійкому необмеженому зростанні потреб при постійному зменшенні обмежених ресурсів.

Зазначимо, що за такого підходу практично не досліджують символи Людини.

Сакралізаційні та секуляризаційні (десакралізаційні) процеси вивчали такі зарубіжні вчені, як Т. Альтицер, Д. Бел, П. Бергер, П. Ван Бурен, К. Доусон, Е. Дюркгайм, Н. Зедерблом, Д. Зеле, М. Малерб, М. Марсель, Ю. Мольтман, Ш. Огден, Е. Трьольч, Ф. Шлейєрмахер, П. Флоренський, Е. Фьоренцо та ін. Ці процеси досліджували російські вчені: В. Гараджа, Р. Лопаткін, Д. Мануйлова, Д. Угринович. Їх вивчали й українські дослідники: М. Бабій, В. Бондаренко, А. Єришев, А. Колодний, Б. Лобовик, О. Саган, П. Саух, В. Токман, Л. Филипович, П. Яроцький та ін. [2]. Але дослідження названих учених стосувалися переважно релігієзнавчої царини. Узагальнюючих праць про те, як такі процеси впливають на розвиток економічної, соціальної, політичної сфери не було.

Безумовно, сакралізаційні та секуляризаційні (десакралізаційні) процеси, як і детермінанти релігії, є своєрідними визначниками процесу праці, її особливостей та аспектів.

Ставлення до праці та особливості формування медико-соціальних традицій у сфері праці розкрито у священних книгах світових та національних релігій, зокрема в Біблії. Особливості процесу праці в різних умовах життєдіяльності відображено в таблиці 1.

Наведені в таблиці дані нашоухують на думку, що чим вища сакралізація життєдіяльності, тим вищі морально-етичні норми взаємовідносин у суспільстві в цілому, в тому числі в економічній сфері, зокрема у сфері праці. А без цього неможливо забезпечити соціально-економічне зростання як в окремому регіоні, так і в країні загалом. Сказане вище засвідчує, що сакралізація життєдіяльності населення в значній мірі символічна. Ось чому, так важливо в наш час забезпечити

умови для ресакралізації символів, що, безумовно стане потужним фактором соціально-економічного зростання.

Таблиця 1

Особливості процесу й аспектів праці
в різних умовах життєдіяльності*

Особливості процесу праці	Умови життєдіяльності	
	Сакральність (святість)	Десакралізація (гріховність)
Ставлення до праці	Праця – це: – акт божественного творіння; – першооснова людської діяльності, прав і обов'язків стосовно навколишнього світу; – впорядкування природи, догляд за нею; – святковий стан душі (не одним хлібом живе людина) і тіла – храму душі.	Праця – це: – звичайний акт – побутова необхідність; – повинність; – рабство; – результат гріхопадіння (вигнання Адама і Єви з раю); – задоволення нищих та марнославних потреб (будівництво Вавилонської вежі).
Медико-соціальні традиції	– сьомий день тижня необхідно відпочивати з метою не тільки відтворення сил і здоров'я, але й встановлення гармонії взаємовідносин людини і довкілля; працювати в такий день – гріх; – не можна вживати “нечисту” їжу; – необхідно періодично постити, щоб очистити не тільки тіло, але й душу; – не виплата чи затримка зарплати за виконану роботу – порушення гармонії взаємовідносин у суспільстві, а отже, один із найтяжчих гріхів.	– шостий-сьомий день тижня – відпочинок як реалізація насамперед фізіологічної потреби; – харчування повинно здійснюватися згідно з порадами медиків з метою повноцінного задоволення біологічних потреб; – доцільно періодично голодувати, щоб нормалізувати відтворювальні фізіологічні процеси; – не виплата чи затримка зарплати – це наслідок кризових явищ в економіці чи соціально-економічна необхідність.

*Джерело: Шевчук Л.Т. Медико-соціальні аспекти використання трудового потенціалу: регіональний аналіз і прогноз. – Львів: Інститут регіональних досліджень, 2003. – С. 172–173.

Зазначимо, що в Україні нині досить високий рівень сакралізації суспільства, незважаючи на тривалий період його насильницької десакралізації в період побудови так званого соціалізму. Цей рівень суттєво зріс за останні 10 років. Отже, фаза десакралізації символів, життєдіяльності населення загалом, яка тривала протягом періоду побудови так званого соціалізму, в цей час поступово трансформується в фазу ресакралізації символів та життєдіяльності населення загалом.

Але у сфері економіки ресакралізація українського суспільства відбувається дещо сповільнено й інколи деформовано, а в окремих підсистемах залишається фаза десакралізації.

Наприклад, хоча останнім часом практично припинилися затримки чи не виплати заробітної плати, але для більшої частини населення України вона залишається нижчою від прожиткового мінімуму. Для того, щоб забезпечити наближене за якістю до нормального прожиткового мінімуму життя, значна частина українців змушена грішити, заробляючи на хліб насущний: працювати в кількох місцях, виходячи при цьому на роботу у вихідні дні, обходити закон, займаючись бізнесом тощо. Це мимоволі викликає інтенсифікацію розгортання у сфері праці процесів десакралізації життєдіяльності населення та десакралізацію символів,

пов'язаних із цією сферою. Зокрема, десакралізується сама мета діяльності людини, суспільства. Особливість десакралізації мети діяльності людини, суспільства можна, певною мірою, пояснити завдяки концепції "ідеалу". Суть такої концепції полягає в наступному. Якщо мета діяльності – це задоволення найістотніших духовних і матеріальних потреб людини і соціуму, за умови, що така діяльність здійснюється при дотриманні морально-етичних законів людства, тобто є продуктивною, то таку мету діяльності можна вважати наближеною до ідеалу або сакральною. Якщо ж мета діяльності – це задоволення насамперед матеріальних та деструктивних духовних потреб, які мають яскраво виражений споживацький характер, і, при цьому, цінується лише результат, незважаючи на те, як цей результат досягається, то така мета дуже часто, з огляду на морально-етичні закони людства, є деструктивною чи десакральною.

Отже, сакралізаційні, секуляризаційні (десакралізаційні) та ресакралізаційні процеси, детермінанти релігії, символи є головними елементами духовної матриці суспільства, яка, залежно від того, які за ступенем святості елементи у ній переважають, може бути сакралізованою чи десакралізованою. Чим вищий ступінь сакралізованості духовної матриці суспільства, тим вищий нормативний рівень регулюючих функцій, які вона виконує, тим більше мета діяльності людини, суспільства наближається до "ідеалу", тобто сакралізується, і навпаки.

Відповідно до того, який ступінь сакралізованості духовної матриці є в конкретному суспільстві на визначений час, такий тип різноманітних табу у вказаній системі координат переважає. Наприклад, табу розлучення, табу вбивства тощо характерні для високоцивілізованого і високосакралізованого суспільства.

Елементи духовної матриці суспільства "вмонтовуються" у всі сфери життєдіяльності суспільства, насамперед в економічну сферу. Останнім часом вони модифікуються, модернізуються і ресакралізуються. Сказане можна проілюструвати на прикладі брендування економічної діяльності.

Бренд (англ. brand – клеймо, тавро) – це всесвітньо відома торгова марка, товарний знак, законодавчо захищений продукт, компанія (її назва). Звідси випливає, що бренд – це символ, знак, ім'я, що використовується для ідентифікації товарів і послуг конкретного продавця з тим, щоб відрізнити їх від товарів і послуг конкурента. Бренд як символ може бути сакральним, а може бути і десакралізованим. Десакралізованим бренд є тоді, коли його автори сподіваються на формування позитивних очікувань щодо просування товару чи послуги, в той час, як соціальні асоціації, пов'язані з цим брендом, формують негативну ситуацію. Прикладом може слугувати бренд "Титанік", присвоєний одному з ресторанів. Власники ресторану з таким брендом намагалися підкреслити пишність та багате декорування свого закладу, розрахованого на обслуговування заможних людей, але споживачі побоювалися його відвідувати, щоб "не піти на дно", як це сталося зі справжнім "Титаніком".

Останнім часом розгорнувся процес ресакралізації торгових марок, товарних знаків, послуг конкретних продавців. Так, все більше розробників товарних знаків повертаються до "символів символів", тобто до символів зі світу природи, які, як відомо, є переважно сакральними. Товарні знаки затверджують Торговою палатою і стають власністю фірми. Практично, кожне сучасне підприємство прагне мати свій товарний знак, який би виразив особливості продукції, власний оригінальний стиль підприємства, що дало б змогу виділити його з-поміж інших виробників.

Власник товарного знаку може передати право використання товарного знаку шляхом передачі ліцензії на його використання. Цим користаються окремі товаровиробники: купуючи право працювати під відомою маркою, вони економлять гроші на рекламу та на капіталовкладення. Зі свого боку, фірми, які дозволили

використовувати свій товарний знак, контролюють якість продукції, що виробляється підприємством, яке використовує цей знак.

Підйом в економіці України останніх років засвідчує зростання ролі процесу ресакралізації торгових марок, товарних знаків, послуг конкретних продавців як фактора соціально-економічного зростання.

Отже, ресакралізація символів людини, зокрема символів, які задіяні в економічній діяльності, має виняткове значення: від ефективності її здійснення залежить не тільки формування сучасної мети діяльності та ідеал суспільства, але й можливості подолання беззмістовності споживацького способу функціонування сучасної цивілізації на планеті Земля, а також побудова ефективного, усвідомленого, сакрального суспільства в Україні.

Література:

1. Аверинцев С.С. София-Логос. Словарь. – К.: Дух і Літера, 2001.
2. Виговський Л.А. Сакралізація та секуляризація як чинники змін сфер функціонування релігійного комплексу. – [http:// www.filosof.com.ua/ Jornel/M_43/ Yugovsky.htm](http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_43/Yugovsky.htm)
3. Дичковська Г., Пятківський Р. Формування мети діяльності та феномен сакралізації // Соціальна психологія. – 2005. – № 2 (10). – С .83–93.
4. Элиаде М. Священное и мирское. – М.: Издательство Московского университета, 1994.
5. Єрусалим /<http://www.mfa.gov.ua/israel/ua/publication/content/8425.htm>
6. Камінь / http://www.newacropolis.org.ua/ua/symbol.php/kamin_.htm
7. Проценко В.В. Феномен православного храму в соціокультурному просторі // Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. – Сімферополь, 2000.
8. Символ / <http://www.poznay-sebya.com.ua/symvolism.html>
9. Шевчук Л.Т. Сакральна географія: Навч. посібн. – Львів: Світ, 1999. – 324 с.
10. Шевчук Л.Т. Медико-соціальні аспекти використання трудового потенціалу: регіональний аналіз і прогноз. – Львів: Інститут регіональних досліджень, 2003. – С.172–173.

RESACRALIZATION OF SYMBOLS OF A PERSON AS A FACTOR OF SOCIO-ECONOMIC GROWTH

Liubov Shevchuk

The Institute of the Regional Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kozel'nyts'ka Str., 4, L'viv, 79026, ltshevchuk@ukr.net

The role of symbols is analysed in the vital functions of a person; transformation of their role is traced during the cycle of "sacralization-desacralization-resacralization". The meaning of sacralization and resacralization of symbols is discovered as the factor of socio-economic growth.

Key words: character, sacralization, desacralization, resacralization, socio-economic growth.

УДК 338.45:37: 378

УНІВЕРСИТЕТСКА ОСВІТА В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ

Любов Семів

*Інститут регіональних досліджень НАН України,
вул. Козельницька, 4, Львів, 79026, Україна, irr@mail.lviv.ua*

Роман Семів

*Львівський банківський інститут Національного банку України
проспект Т. Шевченка, 9, Львів, 79005, Україна, mailto:lbi@lbi.wubn.net*

Розкрито нову роль сучасного університету в умовах економіки знань та євроінтеграції; визначено основні сучасні тенденції розвитку вищої освіти України; з'ясовано думку експертів (науково-педагогічних працівників) щодо інтеграції освіти та науки в університетах та їх ролі у вирішенні завдань регіонального розвитку.

Ключові слова: економіка знань, університетська освіта, інноваційний розвиток, вища освіта, регіон.

Вступ. Характерною рисою суспільства, що базується на знаннях, є перетворення науки у безпосередню технологію людської діяльності. Для забезпечення нової якості суспільного розвитку освіта і наука мають стати рушійною силою. Новітні концепції суспільного розвитку кінця ХХ ст. — початку ХХІ ст. визначають знання як специфічний ресурс економічного розвитку, як індикатор можливостей країни інтегруватися у світові соціально-економічні системи. Нагромадження та використання знань (поряд з природними ресурсами, капіталом і працею) стає рушійною силою прискореного розвитку економіки, забезпечуючи високий рівень конкурентоспроможності країн як основи досягнення високого рівня життя населення. Праці фундаторів концепцій постіндустріалізму відзначають наступні прикметні ознаки революційної ролі знань та їх впливу на людський капітал.

Заміщення праці (у традиційному розумінні) знаннями, перехід від суто технічних навиків до інтелектуальних. Наукові знання і спеціалізовані унікальні навички працівників стають джерелом появи якісно нових робочих місць в усіх сферах економіки. Економіка перетворюється в нову систему, яка функціонує на основі обміну не товарами, а знаннями та їх взаємної оцінки. За оцінками OECD (Організації економічної співпраці і розвитку), сьогодні понад 50% ВВП найбільших країн OECD створюється в галузях, що базуються на знаннях. Інтенсивне впровадження інформаційно-комп'ютерних технологій (ІКТ) визначає рівень розвитку наукоємних і ресурсозберігаючих виробництв, розширення ділової активності у формі "електронної комерції", вносить зміни в освіту і кваліфікацію, формує нову якість робочих місць. Причинами існування значних проблем у розвитку сфери ІКТ в Україні є не тільки нестача коштів, але й відсутність активної політики впровадження навчальних програм з використанням інформаційних технологій. У більш загальному плані проблему розвитку сфери ІКТ потрібно вирішувати в напрямку збільшення частки ВВП на фінансування інформаційних технологій (у країнах Західної Європи — 4,5% ВВП, в Україні — менше 2% ВВП), формування відповідного законодавчого поля, створення механізму практичної реалізації концепції безперервної освіти на державному та регіональному рівнях.

Випереджувальний розвиток живого знання порівняно із уречевленим знаменує те, що вкладення у НДДКР разом з освітньою підготовкою стають

найважливішим і найефективнішим видом інвестицій, а патентна справа є традиційним інструментом розповсюдження технічної інформації, інструментом передачі знань від винахідника до споживача інтелектуальної продукції. За порівняльною оцінкою створення і поширення технологій в країнах ЦСЄ Україна демонструє великий розрив між чи не найбільшим серед постсоціалістичних країн (крім Росії та Словенії) українським науковим кадровим потенціалом та суттєво нижчими результатами його інноваційної діяльності. Європейські країни мають не вищий від нас науковий кадровий потенціал, але в розвитку регіональних та національних суспільних систем інноваційного типу демонструють високу залежність між фінансуванням державою і бізнесом інноваційної діяльності та використанням творчого потенціалу й новаторської активності населення. В Україні ж залишковий принцип фінансування науково-технологічної сфери зумовлює її низький інноваційний рівень. Стратегія інноваційного розвитку України вимагає зміни державних пріоритетів фінансування науки, зокрема збільшення бюджетних видатків (до 1,5 – 1,7% від ВВП на рівні 2002 – 2005 років до 2,0 – 2,5% від ВВП на рівні 2006–2011 років). Крім фінансових інструментів, на державному рівні має бути сформована нова організаційна система, яка забезпечуватиме якісно новий рівень затребуваності здобутків української науки українським бізнесом.

Перехід від технократичної до антропоцентричної організації виробництва і праці означає заміну вузької спеціалізації працівників підготовкою до діяльності в умовах універсальності. Потреба інтеграції в систему виробництва висококваліфікованих та ініціативних працівників вимагає заміни підтримуючого типу навчання інноваційним типом освіти. Якість підготовки фахівців виступає не тільки критерієм трансформаційних перетворень в національній системі освіти, вона перетворюється в один з найважливіших факторів, які визначатимуть високий рівень конкурентоспроможності економіки України, її інтегрованість в систему світового господарства, особливо в процесі вступу нашої країни до СОТ, входження в Болонський процес.

Отже, на межі ХХ-ХХІ ст. під впливом процесів глобалізації, економіки знань, європейської інтеграції, Болонського процесу посилюється інтерес до університетської освіти. Не втрачає свого значення ідея відродження університетської освіти і в Україні як важливе стратегічне завдання на етапі формування національної інноваційної моделі, реалізації регіональних стратегій соціально-економічного розвитку.

Розкриття ролі та значення вищої освіти у ХХІ ст., місії сучасної університетської освіти міститься у працях теоретиків постіндустріального суспільства Д. Белла, П. Друкера, В. Іноземцева, М. Кастельса, М. Портера, Е. Тофлера. Різні аспекти досліджуваної проблеми висвітлені в роботах фундаторів теорії людського капіталу (Т. Шульца, Г. Бекера, М. Блауга), в працях українських вчених, які присвячені побудові національної стратегії розвитку людського капіталу, переходу на засади інвестиційно-інноваційної та інтелектуально-інноваційної моделей національної економіки.

Мета статті – розкрити нову роль сучасного університету в умовах економіки знань та концепції Європи знань, охарактеризувати основні тенденції розвитку вищої освіти України в контексті інноваційного розвитку, з'ясувати бачення науково-педагогічних працівників організаційних, фінансово-економічних, соціальних проблем функціонування українських університетів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У кінці ХХ – початку ХХІ ст. у практично всіх видах суспільної діяльності знаковим стає динамічне зростання знань, інформації, впровадження інновацій та якісно нових технологій. Нині в економічно розвинутих країнах зростає роль вищої освіти, університетів у побудові соціально-економічних систем інноваційного типу. На рубежі століть створюється

європейський простір вищої освіти, в якому університетам відводиться центральна роль у розвитку європейського культурного виміру, у стимулюванні соціально-економічного розвитку регіонів. Міжнародні програмні документи наголошують на наступних найбільш характерних рисах сучасного університету:

університети – центри культури, знань, досліджень; вони мають виконувати почесну місію розповсюдження знань серед нових поколінь; навчальний процес в університетах має бути невіддільним від дослідницької діяльності (Велика Хартія Університетів, 1988 р.) [1];

більш тісна участь університетів як центрів дослідницької роботи у вирішенні актуальних суспільних проблем регіонів (ЮНЕСКО, 1996 р.) [9];

університети як центри розвитку освіти для дорослих і неперервної освіти в новій економіці (ЮНЕСКО, 1997 р., 1998 р.) [9];

у національній інноваційній системі вищій школі відводиться ключова роль – не тільки в якості основи для підготовки висококваліфікованих спеціалістів, але й мережевої бази для обміну інформацією і знаннями; університет отримує статус науково-освітньо-промислового комплексу (Всесвітній Банк, 2001 р.) [10];

ключові проблеми університетської освіти: досягнення сталого фінансування; забезпечення автономності і професіоналізму; приведення діяльності університетів у відповідність до стратегічних потреб регіонального розвитку; формування в Європі єдиного освітнього і науково-освітнього просторів (Європейська Комісія, 2003 р.) [10].

Отже, реалізація державних інтересів України в стратегії євроінтеграції вимагає: якісного оновлення університетської освіти; її системної зміни за умови збереження універсальності та фундаментальних основ; відродження на якісно новому рівні з органічним поєднанням освітньої та науково-дослідної діяльності; підвищення статусу регіонального університету в соціально-економічному розвитку регіонів.

На посиленні ролі університетського сектору у формуванні інтелектуального потенціалу нації наголошує постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної програми розвитку вищої освіти на 2005–2007 роки” [8]. Для реалізації наведених вище завдань необхідні: удосконалення організаційної структури та функцій регіонального університету; підвищення ефективності наукових досліджень; впровадження наукових та науково-дослідних розробок у навчальний процес; активізація участі студентів у науково-дослідній роботі. В умовах євроінтеграції та переходу до інноваційної моделі мова має йти про поглиблення кооперації між університетами на національному та міжнародному рівнях у підготовці кваліфікованих фахівців, застосування принципів випереджаючої освіти в реалізації освітньої стратегії українських університетів тощо. На утвердження зазначених принципів націлений проект Концепції державної цільової програми інтеграції науки та освіти в університетах на 2008-2012 роки „Наука в університетах” [5].

Результати аналізу вітчизняної системи освіти засвідчують достатньо високий рівень сформованості передумов інноваційного розвитку національної економіки. Передусім на це вказує високий рейтинг України за індексом освіти як складової частини індексу людського розвитку (ІЛР) у світовому рейтингу країн. Якщо за значенням ІЛР (0,774) у 2006 р. країна займала 77 місце (78 у 2005 р.), то за індексом освіти (0,94) ми перебуваємо на рівні Японії (7 місце за ІЛР), Люксембурга (12 місце за ІЛР), серед постсоціалістичних країн випереджаємо Чеську Республіку (30 місце за ІЛР), Словаччину (42 місце за ІЛР), Болгарію (54 місце за ІЛР), Румунію (60 місце за ІЛР) [2].

Світовим тенденціям і закономірностям розвитку вищої освіти під впливом процесів глобалізації та євроінтеграції відповідає тенденція зростання доступу населення до навчання у вищих навчальних закладах акредитації – порівняно з

1995/96 н. р. у 2006/07 н. р. чисельність студентів зросла в 1,8 разів. Особливо інтенсивно відбувалося зростання контингенту у ВНЗ III-IV рівня акредитації. За цей же період їх кількість зросла з 922838 осіб до 2318553 осіб, тобто у 2,5 рази. Станом на 2005/2006 н. р. 578 студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації з 10 тисяч населення активно включається в процес набуття знань, який охоплює всі вікові категорії населення працездатного віку, а у 2006/07 н. р. цей показник зріс до 600 осіб [7]. Однак на цьому фоні відбувається швидке розширення мережі ВНЗ, яке супроводжується створенням філіалів столичних ВНЗ, які не мають науково-педагогічних шкіл, відповідного рівня розвитку освітньо-наукового, матеріально-технічного, інформаційного забезпечення. Така тенденція стає серйозною загрозою недотримання якісних параметрів вищої освіти, що є особливо актуальним в умовах: недостатніх обсягів фінансування національної системи освіти (5,3% ВВП у 2004 р., 6,1% у 2005 р. [2], тоді як у Кувейті – 8,2% ВВП, в Данії – 7,1% ВВП, в Ісландії – 8,4% ВВП, в Швеції – 7,0% ВВП [2]) та динамічного зростання сектору платних послуг, які надаються українським та іноземним громадянам; нереалізованого потенціалу надання післядипломної (неперервної) освіти, передусім для молоді та для всіх інших вікових груп населення працездатного віку; постаріння науково-педагогічних працівників, їх імміграції, для подолання яких необхідна ефективна кадрова політика у ВНЗ; низького рівня матеріально-технічного забезпечення ВНЗ як матеріальної основи виконання університетською освітою її місії та стратегічних завдань.

Досвід економічно розвинутих країн показує, що в умовах глобалізації і європейської інтеграції, в епоху переходу до п'ятої інноваційної хвилі змінюються національні основи інноваційної діяльності. Ключовим елементом такої діяльності є національні інноваційні системи (НІС) — сукупність інститутів правового, фінансового і соціального характеру, що забезпечують інноваційні процеси, розвивають і поширюють нові технології, мають міцні національні корені, традиції, політичні і культурні особливості [4]. Їх діяльність спрямована на сприяння ефективного створення і розповсюдження, в тому числі комерційної реалізації та використання нових знань і технологій. У країнах ЄС всі ці типи інноваційних систем взаємно доповнюють одна одну і створюють єдину європейську інноваційну систему, ядром якої є університети.

В Україні важливою інституцією НІС, регіональних інноваційних систем (РІС) також мають стати університети як центри навчально-наукових інноваційних комплексів. Створення таких центрів дозволить активізувати в регіонах наукову, освітню, проектну й виробничу діяльність. Нова якість науково-освітньої діяльності може бути досягнута через поступове відновлення університетами органічної єдності навчального процесу з науково-дослідною роботою, і це сприятиме підготовці фахівців для пріоритетних сфер і галузей діяльності, розвитку науково-дослідної бази регіону, активізації інноваційних процесів у виробничих галузях, у сфері послуг (розробка нових технологій, випуск дослідних партій нових продуктів, перепідготовка кадрів для потреб регіону тощо), розвитку малого, середнього і великого підприємництва у науково-технологічній сфері регіону.

У світі існує три типи університетів: класичний, дослідницький, підприємницький [6]. Суть класичного університету полягає у проведенні навчального процесу на базі фундаментальних наукових досліджень. Відтак функціями класичного університету є виробництво знань (наявність провідних наукових шкіл і спеціалізованих наукових закладів у складі університету), нагромадження і зберігання знань (потужний бібліотечний фонд та музеї), передача знань (наявність провідних науково-педагогічних шкіл за всіма напрямками точних, природничих і гуманітарних наук, які мають вікові традиції і високий авторитет у науковому співтоваристві), розповсюдження знань (культурний і просвітницький контекст). У

діяльності дослідницького університету, який стає потужним фактором економічного та інноваційного розвитку регіону, традиційні функції – підготовка спеціалістів і фундаментальні дослідження (притаманно класичному університету) доповнюються активною співпрацею з промисловістю та бізнесом. Для такого типу університету є характерним тісна інтеграція навчання і дослідження на всіх ступенях освітнього процесу, висока частка студентів, які навчаються за програмами магістрів, кандидатів і докторів наук і менша частка студентів першого ступеня навчання, велика кількість спеціальних програм після вузівського навчання, суттєво менша кількість студентів припадає на одного викладача, який має менше педнавантаження, ніж в інших ВНЗ; значні фундаментальні дослідження фінансуються переважно з бюджету і різних фондів на некомерційній основі; тісний зв'язок з бізнесом; тісна інтеграція зі світовими науково-дослідними центрами; визначальний вплив університету на регіональний соціально-економічний та інноваційний розвиток. Відповідаючи ознакам підприємницького типу, західні університети комерціалізували ті сфери своєї діяльності, де відчутно бракувало фінансових коштів.

Незалежно від типу, реалізація місії університетів у XXI с. тісно пов'язана з інтеграцією освітньої та науково-дослідної діяльності. Ця складова університетської освіти системно впливає на всі сторони й рівні функціонування університетів, породжує синергію у напрямку: „ВНЗ – наука та інновації”, „ВНЗ – ринок праці”, „ВНЗ – промисловість та бізнес”, „ВНЗ – сфери суспільного життя в регіоні, країні й поза її межами”. Відповідаючи на виклики глобалізації, вимоги Болонського процесу, Міністерство освіти і науки України розробило проект Державної цільової програми “Наука в університетах” [5]. Проект передбачає вирішення наступних питань: удосконалення законодавчої та нормативно-правової бази розвитку вищої освіти; запровадження механізмів стимулювання ефективних наукових досліджень в університетах; збільшення обсягів бюджетного фінансування наукових досліджень в університетах та покращення наукової й матеріально-технічної бази; як експеримент, передбачається створення на конкурсних засадах 4–5 дослідницьких університетів; стимулювання дослідницької діяльності й використання інновацій; розробка механізмів державної підтримки мобільності; запровадження програм соціальної підтримки та захисту молодих вчених; підвищення можливості працевлаштування молодих науковців.

Незважаючи на важливість завдань, які мають вирішувати сучасні українські університети в соціально-економічному та інноваційному розвитку країни та регіонів, їх ефективна діяльність залежить від вирішення низки організаційних, фінансово-економічних та соціальних проблем. Такі проблеми були виявлені в ході експертного (соціологічного) опитування науково-педагогічних працівників трьох ВНЗ Львівської області (Національний університет “Львівська політехніка”, Львівський національний медичний університет ім. Данила Галицького, Львівська комерційна академія), представники яких брали участь (2006 р.) відповідно 189, 193 та 45 респондентів. Серед отриманих результатів заслуговують уваги наступні.

1. Аналізуючи університетську освіту в розрізі складових її потенціалу та визначенні їх рангу за значимістю у трансформаційних перетвореннях, респонденти трьох ВНЗ перші два місця відвели освітньо-професійній та освітньо-науковій складовим. Така ситуація віддзеркалює розуміння того, що на початку XXI ст. український університет стає важливою соціальною інституцією, діяльність якої пов'язується із виробництвом, нагромадженням, зберіганням, передаванням і розповсюдженням знань. Одним із основних напрямів сучасного університету є інноваційна діяльність, яку потрібно розглядати як механізм впливу університету не тільки на розвиток освіти і науки в країні, але й на розвиток національної економіки,

соціальної сфери.

2. В університетах сформовано розуміння щодо потреби впровадження якісно нового механізму здійснення освітньо-наукового процесу (табл.1). Для того, щоб здійснювалась підготовка спеціалістів, здатних до постійного оновлення і нагромадження знань (такий варіант відповідей відзначили відповідно 61,7%, 63,4%, 60,0% респондентів), необхідно посилити наукову складову в підготовці спеціаліста — інноватора. У цьому процесі зростає роль викладачів — дослідників, сформувати яких можна лише через відновлення замовлень на проведення фундаментальних досліджень, передусім через їх цільове бюджетне фінансування. Це положення підтримало дещо менший відсоток опитаних, проте він виявився достатньо вагомим — відповідно 49,5%, 55,7%, 35,6%.

3. Для формування освітньо-професійного потенціалу відповідно до засад інноваційного типу найчастіше зустрічалися відповіді щодо підготовки фахівців, які будуть здатними не тільки освоювати нові знання, але й зможуть самостійно здобувати інформацію (відповідно 58,7%, 55,7%, 60,0%). Достатньо високою є часта відповідей (відповідно 47,6%, 46,4%, 33,3%), які підтримують потребу підготовки фахівців універсального профілю, здатних гнучко адаптуватися до умов ринку праці, володіти високим рівнем академічної та професійної мобільності. Отже, респонденти зробили наголос на важливості такого напрямку інноваційної діяльності ВНЗ, як розробка і застосування нових наукоємних технологій в освіті (інформаційно-телекомунікаційні, дистанційні), які забезпечують мобільне розповсюдження знань через обмін освітніми ресурсами.

Таблиця 1

Пріоритетні вимоги до освіти як базової галузі, що визначає реалізацію інноваційної моделі розвитку економіки (в оцінці експертів), %

Варіанти відповіді	Національний університет "Львівська політехніка"	Львівський національний медичний університет	Львівська комерційна академія
якість освітніх послуг, яка визначається здатністю підготовлених фахівців до формування та реалізації інновацій	46,8	55,1	60,0
підготовка спеціалістів, здатних до реалізації конкретних завдань підприємства	46,8	35,0	31,1
підготовка спеціалістів, здатних до постійного оновлення і нагромадження знань	61,7	63,4	60,0
здатність до інтеграції наукових та освітніх послуг і поступовий перехід до надання освітньо-наукових та консалтингових послуг	17,5	28,9	35,6
випуск спеціалістів з належним рівнем освоєння комп'ютерних та інформаційно-освітніх технологій	33,5	34,5	40,0
розвиток фундаментальних наукових досліджень, які є концептуальною основою інновацій	49,5	55,7	35,6

4. Серед напрямків покращання формування науково-педагогічної складової потенціалу вищої освіти майже половина опитаних відзначили варіант - підвищення престижу й соціального статусу педагогічних і науково-педагогічних працівників,

умов їх професійного і культурного зростання (відповідно 46,6%, 54,6%, 48,9%). Потребує послідовної реструктуризації навчальне навантаження викладачів, введення в практику діяльності викладача обов'язковості займатися науковою роботою. Такої думки дотримується майже кожен другий опитаний (відповідно 41,1%, 48,0%, 55,6%). Адже маючи обмежений час (західний професор має аудиторне навантаження 80-100 годин, а вітчизняний – 1000–1100) та відсутність фінансування наукових досліджень, викладач втрачає бачення перспектив розвитку своєї галузі знань і перетворюється на ретранслятора, популяризатора наукової інформації. Поєднання науково-дослідної діяльності з викладацькою (формується викладач-дослідник) дає можливість викладачеві творити нові знання, трансформувати їх у певні компетенції, які набуватимуть майбутні спеціалісти (підготовка спеціаліста — інноватора). Саме так можна відновити системну взаємодію в ланцюжку “фундаментальні дослідження—відкриття – нові наукові знання”, які складатимуть основу концепції науково-дослідної діяльності в українських університетах на інноваційних засадах.

5. Результати експертного опитування дозволили з'ясувати шляхи активізації науково-дослідної роботи в університеті. Для успішної реалізації “наукомістких” сценаріїв стратегій соціально-економічного розвитку в університетах найбільш перспективним є збільшення обсягів фінансування пріоритетних наукових шкіл (відповідно 49,7%, 65,0%, 60,0%) та формування регіональних науково-дослідних програм відповідно до пріоритетів регіону і забезпечення їх фінансування (відповідно 30,1%, 36,1%, 37,8%) (табл. 2). Реалізація цих напрямів дозволить університетам здійснювати не тільки фундаментальні, пошукові й прикладні наукові дослідження, але й реалізувати повний інноваційний цикл, трансформуватися в регіональний університетський навчально-науково-інноваційний комплекс.

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання
“Як, на вашу думку, можна активізувати науково-дослідну роботу у ВНЗ?”

Варіант відповіді	Національний університет «Львівська політехніка»	Львівський національний медичний університет	Львівська комерційна академія
Необхідно розширити фінансування розвитку пріоритетних наукових шкіл, які зосереджені у ВНЗ	49,7	65,0	60,0
Необхідно формувати регіональні науково-дослідні програми відповідно до пріоритетів регіону і забезпечити їх фінансування	30,1	36,0	37,7
Створити систему мотиваторів, здатних активізувати замовлення та розробку науково-прикладних проблем з боку бізнесових структур	28,0	19,0	26,6
Виділити в навчальних курсах як гуманітарних, так і технічних ВНЗ більшої частини навантаження для участі студентів у дослідницьких проектах	23,2	17,0	24,4
Залучення до викладацької роботи фахівців, які у своїй науковій роботі досліджують проблеми тих видів діяльності, якими оволодівають студенти під час навчання	13,7	19,0	22,2

6. Для реалізації інноваційної моделі розвитку економіки необхідна концентрація фінансових ресурсів бізнесу, регіонів та держави і формування нової

інфраструктури взаємодій університетів з бізнесом та державою. Експерти відзначили необхідність створити системи мотиваторів, здатних активізувати замовлення на розробку науково-прикладних проблем з боку бізнесових структур в регіоні відповідно 28,0%, 19,0%, 26,6%, 18,6%. Використання потенціалу таких взаємодій дало б можливість, з одного боку, посилити наукову компоненту в підготовці спеціалістів. З іншого — це стане важливим механізмом формування та реалізації регіональних інноваційних систем, запорукою забезпечення конкурентоспроможності регіонів в контексті європейської інтеграції України.

7. Відносно нижчі відсотки порівняно з попередніми відповідями отримали варіанти щодо активізації науково-дослідної роботи в університетах, а саме: участь студентів у дослідницьких проектах — відповідно 23,2%, 17,0%, 24,4%, 19,4% та залучення до викладацької роботи фахівців, які у своїй науковій роботі досліджують проблеми тих видів діяльності, якими оволодівають студенти під час навчання — відповідно 13,7%, 19,0%, 22,2%, 1,3%. Для активізації науково-дослідної роботи в університетах необхідно відновити замовлення на проведення фундаментальних досліджень, передусім через цільове бюджетне фінансування певних програм, виконання яких здатні забезпечити ВНЗ, які мають відповідні наукові школи. Отже, держава мусить створити правові, економічні, соціальні умови для формування організаційно-економічного механізму активізації функціонування наукової підсистеми в університетській освіті. Тільки тоді можна відновити системну взаємодію в ланцюжку "фундаментальні дослідження — відкриття — нові наукові знання", які складатимуть основу концепції науково-дослідної діяльності в українських університетах на засадах інноваційного типу освіти.

Висновки. Зростання ролі українських університетів в контексті забезпечення якісних параметрів освіти дасть можливість ефективніше використовувати науково-технічний та інтелектуальний потенціал країни. Значні перспективи фінансування університетської освіти відкриваються у зв'язку зі створенням регіональних університетських центрів, які можуть реально забезпечувати комплексне інноваційне спрямування освітньо-наукової діяльності, формувати якісну взаємодію у тріаді "університет - бізнес — національна та регіональна економіка". Відповідно до пріоритетів соціально-економічного розвитку регіону університетські центри могли б на тендерній основі створювати міжвузівські науково-дослідні лабораторії, тимчасові науково-пошукові комплексні групи, що сформовані на „сти-ку” багатьох наукових напрямів. Такі центри могли б бути не тільки регіональними розпорядниками коштів Державного фонду фундаментальних досліджень (ДФФД), але й активно працювати з бізнесовими структурами, зарубіжними грантодавцями, органами регіональної влади з тим, щоб акумулювати кошти цільового призначення для потреб інноваційного розвитку регіону.

З метою ефективного використання наукового та освітнього потенціалу країни необхідно підвищити рівень фінансування освіти та науки (відповідно до статей Законів України щодо освіти та науки), формувати стійкі взаємозв'язки між освітньою та науковою діяльністю на основі проектів, які об'єднують вчених та викладачів з визначеною часткою державного та регіонального фінансування, вдосконалити правову базу щодо формування та ефективного функціонування різних форм інтеграції науки й освіти, забезпечити державну пріоритетну підтримку провідним дослідницьким університетам як важливим науково-освітнім інституціям на основі встановлення підвищених нормативів фінансування, які враховували б дослідницьку роботу викладачів, інноваційне оновлення матеріально-технічної бази, розвиток людського капіталу.

На державному рівні ініційовано розробку проекту Концепції державної цільової програми інтеграції науки та освіти в університетах на 2008–2012 роки „Наука в

університетах". Відповідна робота має проводитись і на регіональному рівні. Органи державного управління в регіоні мали б виступити ініціатором формування цільових коштів для спрямування їх на розвиток тих науково-прикладних досліджень, які дозволяють вирішувати проблему підвищення конкуренції регіону відповідно до стратегічних напрямів соціально-економічного розвитку.

Література

1. Велика Хартія Університетів (Magna Charta Universitatum) – http://bologna.spbu.ru/bologna_process.doc
2. Доклад о развитии человека за 2006 год. – <http://www.undp.org/>
3. Европейский Союз: Факты и комментарии. Выпуск декабрь 2002 г. – февраль 2003 г. – <http://www.aes.org.ru/>
4. Інноваційна стратегія українських реформ / Гальчинський А, Геєць В., Кінах А., Семиноженко В. – К.: Знання України, 2002. – С.187–196.
5. Концепція державної цільової програми інтеграції науки та освіти в університетах на 2008–2012 роки „Наука в університетах”. Проект. // Освіта України, 2007. – №37. – С.6–7.
6. Майер В., Бабанский М. Классические университеты: современность и перспективы // Университетское управление: практика и анализ. – 2000. – №2 (13); Проконьев В. О признаках классического университета // Университетское управление: практика и анализ. – 2000. – № 2(13). – С. 35–39; Майер Г. О критериях Исследовательского университета // Университетское управление: практика и анализ. – 2003. – № 3(26). – С. 6–9; Журавлев В. Классический исследовательский университет: концепция, признаки, региональная миссия // Университетское управление: практика и анализ. – 2000. – №2 (13).
7. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2006/07 навчального року. Статистичний бюлетень. Державний комітет статистики України. Київ.
8. Про затвердження Державної програми розвитку вищої освіти на 2005–2007 роки. Постанова Кабінету міністрів України від 8 вересня 2004 р. №1183. – <http://portal.rada.gov.ua/>.
9. Стратегические ориентиры развития высшего образования и место университета в системе образования стран мира. Аналитические обзоры Центра проблем развития образования Белорусского государственного университета. – www.charko.narod.ru
10. Формирование общества, основанного на знаниях. Новые задачи высшей школы. – М: Издательство “Весь Мир”, 2003. – 232 с.

UNIVERSITY EDUCATION IN THE CONDITIONS OF PASSING TO THE ECONOMY OF KNOWLEDGE

Liubov Semiv

The Institute of the Regional Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kozel'nyts'ka Str., 4, L'viv, 79026, Ukraine, irr@mail.lviv.ua

Roman Semiv

L'viv Banking Institute of the National Bank of Ukraine, Shevchenko Ave., 9, L'viv, 79005, Ukraine

A new role of modern University is exposed in the conditions of economy of knowledge and Eurointegration; certainly basic modern tendencies of development of higher education of Ukraine; opinion of experts (scientifically pedagogical work-

ers) is found out in relation to integration of education and science in Universities and their role in the decision of tasks of regional development.

Key words: economy of knowledge, University education, innovative development, higher education, region.

УДК 123: 171

МЕЦЕНАЦТВО ЯК ПРАГНЕННЯ ДО СУСПІЛЬНОЇ КОРИСТІ В УКРАЇНІ

Ірина Жеребило

*Львівський банківський інститут Національного банку України
пр. Шевченка, 9, Львів, 79005, Україна, zherebylo@lbi.wubn.net*

Добро за указом - не добро!

І. Тургенєв

Розглянуто процес становлення меценатства в Україні, його роль і важливість для економічного та соціального розвитку держави й суспільства. Простежено кращі традиції української доброчинності, доведено, що меценатством займалися різні люди, але вони сповідували єдину ідею – процвітання України.

Ключові слова: меценатство, доброчинність, спонсорство, суспільна користь.

“Меценатство є важливим чинником підтримки культури, мистецтва, науки і освіти, розвитку творчого, духовного, інтелектуального потенціалу суспільства.

Діяльність меценатів, що має суспільний (недержавний) характер, здійснюється у взаємодії з органами державної влади і органами місцевого самоврядування та дістає державну підтримку.

Фізичні та юридичні особи можуть займатися меценатством самостійно або разом з меценатськими організаціями, зареєстрованими у встановленому законодавством порядку.

Президент України, депутати, посадові і службові особи органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також члени їх сімей можуть займатися меценатською діяльністю тільки у межах отриманих і задекларованих доходів”.

Проект Закону України “Про меценатство”

У будь-якому цивілізованому суспільстві інститут меценатства відіграє важливу роль у вирішенні соціальних проблем. Навіть найзабезпеченіша держава не може опікуватися кожною конкретною людиною. Рівень розвитку меценатства та доброчинності в Україні не має аналогів у новітній історії. Безперечно, міра доброчинності у кожного мецената своя, але об’єднує їх переконаність у тому, що могутність та добробут України нерозривно пов’язані із благополуччям і щастям кожного її громадянина.

Сьогодні українці гостро відчують необхідність об’єднавчої ідеї. Нею може стати прагнення кожного брати посильну участь у благодійних програмах, допомагаючи і конкретним людям, і суспільству в цілому вирішувати багато наболілих проблем. Головною метою такої ідеї повинна стати міцна консолідація усього українського суспільства. Одним з необхідних, гуманних та дієвих інструментів, за допомогою якого можна досягти цієї благородної мети, є Ліга українських меценатів, що об’єднує успішних та небайдужих людей, які добре знають потреби нашого суспільства і при цьому не бояться постійно брати на себе тягар дієвої соціальної допомоги. Результатом їх зусиль стане не тільки покращення життя конкретних людей, але й створення моральної, оптимістичної та творчої атмосфери, плідотної як для економічного, так і духовного розвитку України.

Кращі традиції українського меценатства і доброчинності мають свої коріння в епосі Київської Русі і Гетьманства. Доброчинністю займалися князі і гетьмани, під-

приємці і купці, світські та церковні особи. Пригадаймо хоча б родину Терещенків, яка тільки для рідного міста Глухова пожертвувала неймовірну для того часу суму – півтора мільйона рублів. А її внесок у розвиток суспільного життя Києва важко переоцінити. Або Костянтин-Василь Острозький – діяльність його проявилася у заснуванні Острозької академії, друкарні, 600 церков, 20 монастирів, латинського костіолу, мечеті, синагоги на Волині. Власниця волинського містечка Гощі Раїна Соломорецька заснувала Свято-Михайлівський чоловічий монастир і школу при ньому. Княгиня Анастасія Юріївна Гольшанська дала великі кошти на переклад і оформлення знаменитого Пересопницького Євангелія, княгині Олена й Софія Чарторийські у 1597 р. заснували спеціальну фундацію при Пересопницькому монастирі, дали кошти на шпиталь для недужих і заснували школу для селянських дітей. Свого часу коштом цукрозаводчика Платона Симиренка уперше видано Шевченків “Кобзар”. Десятки обдарованих юнаків, які не мали за що продовжити освіту, безплатно здобули її у відомій колегії Павла Галагана й у славили нашу науку й культуру. Петро Могила, Іван Мазепа, Кирило Розумовський, Василь Тарновський, родини Галаганів, Рильських, Бродських та інші увійшли в історію України як щедрі меценати.

Слово “меценатство” означає не просто виділення коштів на певні добрі чи гуманні справи, а таку доброчинність, яку понад усе шанували у Київській Русі. Російський історик В. Ключевський вважав, що давня Русь розуміла й цінила лише особисту, безпосередню доброчинність, милостиню, що передавалась з рук в руки, таємно від стороннього ока [10, с. 8]. У цьому справжня доброчинність відрізняється від спонсорства, коли кошти виділяються, як правило, з корисливою метою (переважно для реклами). Саме так розуміли доброчинність практично всі українські меценати. Деякі з них навіть вимагали не згадувати їх у пресі, коли робили анонімні пожертвування до декількох сотень тисяч рублів. Для сучасної людини це може видаватися, щонайменше, дивним, але для людей тієї епохи це було абсолютно нормально. А термін “меценатство” уживався тоді і нині як синонім доброчинності, а не тільки підтримки мистецтва, як можна розуміти, якщо виходити виключно з тлумачення етимології слова, що бере свій початок від римського патріція Мецената.

Традиція меценатства в Україні особливо поживалася у XIX ст., що можна пов'язати з наростанням патріотичних настроїв в епоху Романтизму. Якщо шляхта і дворяни керувалися принципом, „ щоб не говорили, що він робить погане” (М. Гоголь), то купці відчували себе господарями країни і дбали про її добробут. Дослідники стверджують, що серед великих промисловців і торговців іноземного походження, які працювали в Україні, меценатів майже не було. Дбали про суспільну користь переважно вихідці з селянства та посадські, які розбагатіли власною працею. Завдяки меценатам українську культуру збагатили Києво-Могилянська академія, Софійський собор, храм Спаса на Берестові, Густинський монастир, училище Труша, Острозька Біблія, Київський музей мистецтв, Національний архів, Національна бібліотека, Національний музей, народні школи для селян, колекції Тарновського в Качанові, Чернігівський історичний музей В.В. Тарновського, палацова бібліотека, колегія ім. П. Галагана, журнал “Київська старовина”, металевий пароплав “Українець” Яхненків-Симиренків, українська “Родина”, “Товариство допомоги літературі й науці”, газета “Рада”, “Громадська думка”, “Літературно-науковий вісник”, наукове товариство ім. Т. Шевченка завдяки Симиренкові, іменні стипендії для гімназистів, студентів та ін [7; 8; 9].

Нині, коли занедбані багато галузей соціального життя, “олігархам” варто би запозичити хоча б частину досвіду своїх попередників.

Про меценатів, що підняли українську культуру на вищий ступінь розвитку, не охоче згадували в недалекому минулому, оскільки радянська система виробила для нашої свідомості певні стереотипи, і купець з підприємцем обов'язково повинен був виглядати як "кровопивець" і експлуататор робітничого класу й селянства. Діяльність багатьох купців і підприємців як людей, що жертвують особисті гроші на потреби освіти, мистецтва, для лікарень, притулків витіснялася зі створюваних стереотипів для підростаючого радянського покоління, тому досі погляд на заможних людей є неоднозначним та скоріше заздрісно-критичним.

Залишається дивовижним і незбагненим, чому українські купці і фабриканти витрачали величезні суми, не думаючи про фінансову вигоду. Звичайно, ідеалізувати добродійний порив "бізнесменів" теж не варто, оскільки серед них траплялися люди, що давали гроші із звичайної пихи і задоволення особистих амбіцій, іноді заради чинів і орденів. Проте українське меценатство – це не просто одноразові пожертвування на "благу справу" (Могила, Мазепа, Розумовський, Ханенко, Чикаленко, Терещенко, Грушевський та ін.), а дивне явище в історії України, що не має аналогів.

Меценатством багаті люди займалися одвіку. Так, при розкопках у Феспіях (Стародавня Греція) археологи знайшли кам'яну плиту, напис на якій свідчить про передачу великої колекції різноманітних предметів мистецтва місцевому храму, що проводив раз у п'ять років загальногрецькі вшанування поетів, музикантів, артистів.

Проте символом меценатства став наближений імператора Августа, давньоримський державний діяч Гай Цильній Меценат (народився між 74-64 рр. – помер 8 р. н.е.), чиє ім'я як покровителя науки і мистецтва стало називним. Меценат протегував кращим поетам свого часу – Горацію, Вергілію, Проперцію.

Добродійність у Київській Русі відома з давніх часів. У „Повчанні” Володимира Мономаха записано: “Всього ж убогих не забувайте, але наскільки можете, по силі годуйте і подавайте сироті, і вдовицю виправдовуйте самі, і не давайте сильному губити Людину” [5, с. 31].

Потреба допомагати ближньому завжди наповнювала серця благородних людей світу. Добро і милосердя закладені в основі віровчень, прагнення допомагати потребуючим та нужденним характеризує найвищий прояв духовності людини. Великі князі Київської Русі були ктиторами, неписане правило кожному з них було будувати на рідних землях храми,кладаючи у ту справу чималі власні кошти. Гідний приклад подвижництва й благодійництва для наших державців!

Перші спроби надати цій богоугодній справі певної системи зроблені за часів Володимира Великого. Вже тоді для жебраків будувалися богадільні і притулки, проводилися санітарно-карантинні заходи. Для забезпечення бідних прожитком були організовані суспільні роботи, практикувалася безкоштовна роздача хліба в голодні роки. Спадкоємці Володимира наслідували його приклад своїм добрим ставленням до бідних людей, турботою про сиріт, удовиць. На початку ХУІІІ ст. благодійність була прерогативою церков та монастирів, що були центрами соціальної допомоги старим, убогим і хворим. Жваву участь у влаштуванні шпиталів і лікарень брали братства — громадські організації українського міщанства, які у ХУ–ХУІІІ ст. відігравали велику роль у житті народу, у його боротьбі проти національно-релігійного гноблення. Благодійність була одним із головних завдань їх діяльності. В історії благодійності постав міщансько-братський період. Братства різним способом допомагали нужденним і постійно закликали до цього своїх членів. Братські громади об'єднали людей, свідомих своєї значущості в суспільстві, одержимих енергією діяння, праці на спільне благо, під яким розуміли добро вітчизни, культурну традицію, мову і релігію. Праця на спільне благо стала сенсом їх життя. Острозь-

ка та Києво-Могилянська академії є хрестоматійними прикладами їх діяльності в розвитку української культури [13, с.79–154].

Конституція П. Орлика (1710 р.) проголошувала завданням влади турботу про шанування закону і справедливості та захист непривілейованих суспільних прошарків. Інакше кажучи, це був перший український законодавчий документ, що чітко прописував питання соціального захисту малозабезпечених верств населення.

Меценатство в Україні має давню та ґрунтовну історію, особливі традиції, а до недавня забуті постаті нині є гордістю та прикладом для наслідування. Так, “прагнення до суспільної користі” керувало родиною українських промисловців, землевласників та меценатів – Терещенків. Козак із Чернігова Яків Терещенко, його син Артемій, оселившись у колишній гетьманській столиці Глухові, дістали прізвисько Карбованець за успішний торговельний хист. У подальшому Терещенки: Артемій, Федір, Микола, Семен, Михайло, Варвара стануть володарями найбільших заводів з виробництва цукру, а також посідатимуть провідне місце у торгівлі хлібом, худобою, суконним виробництвом, лісообробці. Їм належатиме понад 200 тисяч га землі, з них 70 тисяч – на Київщині. Їхні рахунки лише в закордонних банках перевищували 13 млн. крб., родина мала яхту “Іоланта” в Норвегії, віллу в Каннах, Трьоханастасіївську церкву та унікальну колекцію живопису. Наприкінці життя Микола Терещенко отримував чистого прибутку десять мільйонів рублів щорічно, був найбагатшою людиною у Російській імперії. За особливі заслуги та добродійну діяльність купцю першої гільдії Артемію Терещенку було даровано титул дворянина. Михайло Терещенко отримав блискучу освіту, навчаючись паралельно в університетах Москви та Лейпцига. Знав тринадцять мов, був вундеркіндом у математиці і завзятим театралом, вправним альпіністом і віртуозним музикантом. А коли він уперше сів до грального столу, його виграш сягнув такої цифри, що казино не змогло з ним розрахуватися. У двадцять п’ять років Михайло став головою промислової імперії і одним з найбагатших людей у світі. Обирався до IV Державної Думи (1912 р.), був міністром фінансів у Тимчасовому уряді (1917 р.), а згодом міністром закордонних справ. Іноземні дипломати називали Михайла Терещенка найбільш чесним і щирим міністром Тимчасового уряду, що уособлював не Росію революціонерів, і не розбещених аристократів [2; 4; 6; 9].

Згодом французький мільйонер Ротшильд, знаючи, що Терещенко – фінансовий геній, запросив його на посаду управителя свого банку в Лондоні. У 30-х роках, під час світової фінансової кризи, Терещенко врятував від краху один з найбільших у Європі банків “Кредіт Анштальдт”. За два роки цей банк став іще потужнішим. 1938 року, в ніч перед аншлюсом Австрії, Михайло Терещенко встиг перевести всі активи банку з Відня до Монако, за що Гітлер потім вважав його своїм особистим ворогом. Але не тільки цим жили Терещенки й були славетні та відомі. Належати до роду Терещенків означало не лише бути багатою людиною. Всіх Терещенків об’єднував неписаний родинний кодекс честі, якого вони дотримувались і в підприємстві, і в добродійності, і в своїй пристрасті до мистецтва. Їх справа – лікарня для бідних, яку обслуговували два фельдшери, безкоштовний відпуск ліків, безкоштовне житло й безкоштовне харчування для робітників-“терещенківців”. При кожному заводі була школа, ремісниче училище, “чайна” для проведення вистав. У своє родинне гніздо - Глухів Терещенки жертвували понад півтора мільйона рублів, на установи в Києві – до двох мільйонів рублів. Важко підсумувати результати філантропії та, на щастя, й не все вимірюється грошима... Саме тому Терещенки залишили по собі так багато пам’яток, що їх не здатна зруйнувати жодна революція.

В історії не можна щось змінити чи переписати. Але її можна продовжити. Й приклад для наслідування, слава Богу, є.

Яке коріння – такий і рід, свідчить народна мудрість, яку повністю підтверджує рід Чикаленків: Євген Харлампійович, його сини Петро, Іван, доньки Ганна, Вікторія, онуки Василь, Левко, Лел, Іван, правнуки Ірина, Євген, праправнук Сергій. Яскравий представник знатного роду Євген Харлампійович заповідав любити Україну не лише до глибини душі, але й до глибини власної кишені. Український землевласник, науковець, меценат, він вважається революціонером вітчизняного сільського господарства, винайшовши нові методи обробітку землі – “чорний пар”.

На сільськогосподарських виставках його двічі нагороджено срібною медаллю за зразкове ведення господарства. Є. Чикаленко провів реформи й у тваринництві. 60-70 карбованців давали на ярмарку в Балті за одного робочого вола з чикаленківського господарства, по 4-8 карбованців за вівцю, а ягня за 2-3 карбованці купці з Одеси забирали на експорт до Туреччини.

Чикаленко прагнув до збагачення українського селянина, навчаючи його самостійної праці за допомогою і власного бестселера “Розмова про сільське господарство”, і менеджерського хисту з питання підбору кадрів, власного прикладу в наполегливій праці, заохочування до власного, самостійного ведення господарства та прищеплюванням азів кредитування за допомогою земельних банків [7, с. 48–57].

Євген Харлампійович не шкодував грошей на жодну справу, яка могла б бути корисною для України, й ніколи цього не афішував. Наприклад, віддав 25000 карбованців на спорудження академічного будинку при Львівській політехніці з умовою, що студенти зі сходу України теж проживатимуть у цьому гуртожитку, оплачував белетристику у альманасі “Киевская старина”, виплачував гонорари письменникам (В. Винниченку, С. Єфремову, М. Коцюбинському), фінансував українські газети “Громадська думка”, “Рада”, у яких працювали та друкувались О. Олесь, П. Тичина, М. Грушевський, Б. Грінченко. Друкувався в ній і сам Чикаленко, а гонорари відписував на користь газети, заснував фонд допомоги українським письменникам імені видатного на той час прозаїка і публіциста Данила Мордовія. Встигав херсонець вести і сільське господарство, і відвідувати столиці, зокрема в Санкт-Петербурзі завдяки зусиллям Чикаленка виникла Українська Громада, в рідному селі заснував бібліотеку для селян, куди скуповував українські книжки. Крім того, меценат опікувався хворим І. Франком, збираючи для нього кошти і надаючи власні. Дбав і про стан Шевченківської могили на Чернечій Горі, був одним з керівників громадського “Київського комітету по збудуванню пам’ятника Т. Шевченка”. Плекав ідею про заснування Українського банку – “щоб наші кооперативи не лізли в московські лабеті” – і вживав для цього певних заходів. Допомагав осиротілій родині Михайла Коцюбинського. Меценатська, громадянська та господарська позиція Чикаленка не залишалась поза увагою політичних партій. Євген Харлампійович не належав до жодної політичної партії чи руху, натомість до його слів дослуховувалися політичні лідери, а також він був кандидатом у Президенти Української Народної Республіки [11, с. 225–262].

Ліга українських меценатів 1994 року створення, фундатором якої був громадський діяч Петро Яцик, щороку розглядає подання громадських організацій щодо пошуків премії ім. Є. Чикаленка – єдиної не грошової відзнаки з низки нагород Ліги. Нагорода символічна та не менш значима. Крім диплому і невеличкої позолоченої медалі, лауреат отримує копію ікони Вишгородської Богородиці, що була берегинею землі Києворуської.

Серед колекціонерів–меценатів не можна оминати династію Ханенків. Із найкращими мистецькими колекціями світу їх колекцію споріднює якісне наповнення – лише “Інфанта Маргарита” пензля Веласкеса, що знаходиться у Музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, це може засвідчити.

У самому серці Києва, у затінку Шевченківського парку, на тихій вулиці Терещенківській стоїть будинок, який звикли називати “Київським Ермітажем”. Поціновувачі прекрасного вже, певно, здогадалися, що йдеться про Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.

За часів СРСР це був третій музей за збіркою та порядком надходження – після Ермітажу та Московського музею імені О. Пушкіна. Наразі колекція музею складається із близько 20 тисяч екземплярів: це збірки західноєвропейського, античного та східного мистецтв. Звісно, що більшість одиниць перебуває у фондах: за світовою практикою виставляється близько 5 – 10 відсотків від наявного, багато предметів ще потребують вивчення та реставрації. Ця колекція залишається найбільшим зібранням зарубіжного мистецтва в Україні [3; 7; 11].

Купецький хист, дворянське благородство сумського купця, цукрозаводчика й мецената Івана Герасимовича Харитоненка та його сина Павла стали яскравим прикладом того, що робити великі гроші й бути відомим на всю імперію можна й у глибокій провінції. Досвід, чесність, сумлінність, працьовитість (“трудоголізм”), ініціативність вели по життю рід Харитоненків, і навіть руйнівні пожежі, які випали на долю батька та сина, були лише спонуками до нових кроків, подекуди навіть дуже ризикових. Усі вісім цукрових заводів І. Харитоненка були модерно оснащені - господар особисто закуповував найсучасніше обладнання за кордоном. У харитонівських цукроварнях працювали водотрубні парові котли, парові турбіни, компресори, підвісні канатні дороги, безперервно діючі дефектори й сатуратори. Харитоненкам належали цукрові заводи, землі, ліси, будівлі, 11 економій та маєтків. Бізнес їх був комплексним. Через контори в Одесі, Харкові, Москві, Томську, Владивостоці, Баку Торговий Дім “Харитоненко із сином” продавав цукор власного виробництва. Його постачали до Туреччини, Персії, Китаю, Фінляндії. Якість харитоненківського товару відзначали найвищими нагородами [4; 9].

Харитоненко мав унікальну особливість вчитися все життя. У свої 56 років вивчив французьку й вільно володів нею. Талановитий самоук, він вважав за обов’язок опікуватися професійною освітою. На його кошти в Сумах було споруджено 1873 року реальне училище, а за дев’ять років – Олександрівську кам’яну церкву при ньому. Харитоненко був почесним її „попечителем”, за що отримав орден Святого Станіслава II ступеня. 1893 року для учнів – вихідців із селян слободи Нижня Сироватка (звідки був родом благодійник) чи, якщо таких не було, для мешканців Сум будь-якого стану, але неодмінно православного віросповідання, у цьому училищі було встановлено стипендію імені І.Г. Харитоненка.

Харківському університету Іван Герасимович 1885 року передав у подарунок триповерхове приміщення. На відзнаку цієї доброчинності влада заснувала двадцять іменних харитоненківських стипендій при цьому закладі у розмірі 300 крб. кожна.

“На допомогу селянам для купівлі землі й покращення господарства” Харитоненко виділив 50 тисяч рублів, що склали статутний капітал “Олександрівського селянського сільськогосподарського банку”, відкритого 1885 року сумським земством з ініціативи Івана Герасимовича.

За підтримки Харитоненка його дружина Наталія Максимівна 1888 року відкрила у Сумах притулок для дівчат з багатодітних сімей і дівчат-сиріт, пожертвавши для цього частину садиби. На кошти засновниці збудовано триповерхову споруду, оточену садом, заклад забезпечено всім необхідним для утримання 50-60 дівчат. Вихованки вчилися грамоти, арифметики, а в 16-17 років виходили із закладу підготовленими до служби в багатих родинах гувернантками, економками, покоївками або ж влаштовувались у майстерні модистками чи кравчинями.

По смерті батька Павло Харитоненко отримав у спадок сім цукрових та один рафінадний заводи, що оцінювалися в 60 мільйонів рублів, 11 маєтків на 70 тисячах десятинах власної та 30 тисячах орендованої землі, мережу контор Торгового дому з командою досвідчених управлінців. Павло Іванович вміло продовжив справу батька, постійно модернізував виробництво, відстежував новинки в сільському господарстві.

1897 року П. Харитоненко за мільйон рублів купив у Тарновських славнозвісну Качанівку, що межувала з Парафіївським маєтком, де була цукроварня (Чернігівщина). Новий господар повністю реконструював цей завод, перебудував старі службові, господарські й житлові приміщення, поновив обладнання. Змінилася й назва заводу — на честь доньки Олени Павло Іванович назвав Парафіївську цукроварню Оленівською. Зазнала змін і Качанівська садиба. Тут з'явилися водогін, каналізація, електрика й телефон, серед нових будівель постали теплиці, корівники й стайні. А ландшафтний парк був взірцем "рослинної архітектури". Задля розваг у Качанівці збудували кегельбан (по-сучасному – боулінг).

Як і батько, Павло Іванович також ледь не збанкрутував через пожежу – 1907 року загорівся Павлівський рафінадний завод. Збитки були значні, та все ж завдяки позикам і кредитам, а також злагодженій роботі команди Павло Іванович відновив виробництво.

"Заповідаю всю мою любов моїй дружині Наталії Максимівні, синові Павлові Івановичу, невістці Вірі Андріївні та моїм дорогим онукам і внучкам. Прошу їх любити одне одного й любити м. Суми так, як люблю я..." [7, с.89], написав у своєму заповіті Іван Герасимович. Він розпорядився виділити півмільйона рублів і земельну ділянку на спорудження колись забороненого кадетського корпусу у Сумах. Павло Харитоненко виконав заповіт батька, щоправда, зміг це зробити лише за вісім років по його смерті. Вартість спорудження корпусу становила 4 млн руб. П. Харитоненко віддав на цю справу 1,5 млн руб. (решту виділив уряд). Сумське кадетське містечко не мало собі рівних. На прохання Павла Івановича корпус визначили як безстановий заклад, де до навчання допускалися не лише діти дворян.

З ініціативи П. Харитоненка впродовж кількох років члени Сумського купецького товариства 5% чистого прибутку від ділових операцій щорічно відраховували у фонд комерційного училища, що відкрилося в Сумах 1913 року.

Павло Харитоненко був попечителем багатьох навчальних закладів, зокрема, як і батько, реального сумського училища й утримував власним коштом підготовчий клас при ньому. Був він і почесним членом Харківського попечительства дитячих притулків, заснував у Сумах дитячу лікарню. А завдяки клопотанню його дружини Віри Андріївни Наталівський притулок для сиріт у Сумах перетворився 1913 року на приватну жіночу вчительську семінарію (першу та єдину в Україні) [6; 7; 11].

Перелік імен українських меценатів дуже широкий, тому неможливо згадати всіх купців і промисловців, гетьманів, священників, що витрачали особисті засоби на науку, мистецтво, добродійність, не думаючи про прибуток. Нам залишається тільки дивуватися, як "бізнесмени" рубежу кінця XIX – почала XX ст. могли і встигали займатися справами фірми і меценатством. Їх подвиг гідний наслідування в ім'я процвітання України.

У минулі часи добродійність була справою звичною і вельми поважаною. Тих, хто допомагав потребуючим в міру своїх можливостей, називали добродійниками, багатих дарувальників – меценатами. Після революції і тих, і інших знищили як клас. Разом з добродійністю. На багато років девізом стала фраза "милосердя принижує людину". Проте сьогодні «раптово» з'ясувалося, що убогість і економічна нестабільність принижують нас куди більше. Держава виявилася не в змозі забез-

печити гідне життя людям похилого віку, сиротам, інвалідам. І тоді, як Фенікс з пелу, почала відроджуватися добродійність.

Продовжують традицію меценатства сучасні бізнесмени. Прикладом є хоча б донецький міський добродійний фонд “Доброта”. Про успіхи і труднощі “другого пришествія” української добродійності розповів директор Фонду Яків Рогалін. За професією Яків Фрідріхович – лікар-проктолог, тому він, як ніхто інший, знає, що нинішнє меценатство розвивається в нас через... терни [4, с.148–156].

За словами директора “Доброти”, основними напрямками діяльності Фонду є підтримка лікарень, дитячих будинків, соціальних організацій, боротьба з жебрацтвом, реабілітація колишніх ув’язнених, екстрена медична допомога.

Практично щодня фонд “Доброта” одержує 6–8 пожертвувань. А ось керувати непростим добродійним процесом дійсно може тільки людина багата, у якої не буде спокуси включити в число потенційних облагодіяних самого себе. Саме так вважає директор фонду “Доброта”. Причому не просто вважає, а доводить власним прикладом: веде успішний бізнес, їздить на джипі і щомісячно перераховує свою зарплату практикуючого лікаря-проктолога до свого ж фонду. Отже, не все в добродійності робиться... через терни.

2004 року сума податкових пільг, одержаних українськими підприємцями, які займаються доброчинністю, склала 20 млн.грн. У той же час в США гроші, виділені на меценатство, обчислюються сотнями мільярдів доларів. На думку експертів, досягти таких показників Україні серед іншого не дозволяє непостійність податкового законодавства, яке обертається практично подвійним оподаткуванням підприємств.

Сьогодні українські компанії можуть здійснювати пожертвування в розмірі від 2% до 5% свого чистого доходу за звітний фінансовий рік. Водночас радник Президента з питань культури – народний артист України Володимир Гришко пропонує прийняти новий Закон “Про меценатство”, в якому передбачено довести ці показники до 20%, як це прийнято в міжнародній практиці.

Експерти ж вважають, що необхідно не тільки підвищити граничний рівень засобів, які можуть перераховуватися на потреби соціальної культури, але і знизити його нижню планку. “Це дозволить невеликим компаніям віддавати на добродійність стільки, скільки вони можуть собі дозволити. Адже для малого бізнесу поріг у 2% є істотним. Знизивши його, нам вдасться залучити в меценатство не тільки мультинаціональних виробників, але й підприємців”, – уточнив в. о. голови правління Першого українського міжнародного банку Олександр Довгополук [1, с. 28].

Також, на думку експертів, перешкоджає широкій практиці меценатства серед вітчизняних бізнес-структур визначення, яке дає меценатській діяльності діючий Закон України “Про добродійність і добродійні організації”. Він розмежовує поняття “меценатство” і “спонсорство”. Так, займатися меценатством можуть тільки фізичні особи, оскільки добродійна допомога, що надається юридичними особами, у тому числі і фінансовими установами, підпадає під визначення “спонсорство”. При чому спонсорство одночасно має ознаки, властиві і добродійній діяльності, і рекламним заходам.

За словами голови Комітету Верховної Ради з питань культури і духовності Леся Танюка, неврегульованим залишається питання вибору об’єкта для меценатської підтримки і контролю за цільовим використанням засобів у повному обсязі. Нерідко добродійна фінансова допомога є інструментом для відмивання грошей і лобіювання інтересів “дружніх” структур [1, с. 17].

Відомо, що добродійність – велика справа великих людей. Громадськість чекає від сучасних підприємців не тільки економічних результатів, а й участі у вирішенні суспільних проблем, адже сприятливе суспільство створить сприятливіші умови для функціонування бізнесу.

Власникам, як нікому, відомо, що таке суспільна відповідальність за десятки і сотні людей, що працюють на їхніх підприємствах. Варто розширити сферу цієї відповідальності і допомогти тим, кому це дуже потрібно, – дітям і іншим малозабезпеченим верствам населення. Це дозволить гордитися собою і тією новою Україною, яку усі ми створимо своїми добродійними вчинками і відповідальним ставленням до вирішення суспільних проблем.

На гербі сім'ї Терещенків написано: "Прагнення до суспільної користі". Відродимо це прагнення в наших серцях і в наших справах! Ми змінимо Україну, а Україна змінить світ. Тож разом відродимо кращі традиції української добродійності.

Література:

1. Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України: інформаційно-аналітичні матеріали/ Кол. авторів: В.А. Головенко та О.О. Яременко (керівники) та ін. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. – 191с.
2. Духовна велич України: науково-публіцистичний збірник/ Упорядник: І.І. Навиченко (кер.) – К.: Просвіта, 2004. – 248 с.
3. Журавльова Т. Нащадки мецената. – К., Просвіта, 1998. – 123 с.
4. Іваненко А. Історія українського підприємництва. – К.: 2002. – 187 с.
5. Історія української філософії: Хрестоматія. Упорядник М.В. Кашуба. – Львів.: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 356 с.
6. Казанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) – К.: Просвіта, 1999. – 75 с.
7. Мельничук Г. 1000 незабутніх імен України. – К.: Либідь, 2002. – 119 с.
8. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах.-К.: Либідь, 1997. – 327с.
9. Осмоловський С. З історії станово-корпоративної організації українського купецтва у ХУІІІ-ХІХ ст.. – К.: Просвіта, 2001. – 138 с.
10. Основи підприємницького дела (Благородний бізнес) под ред. Ю.М. Осипова. – М., 1992, - 320 с.
11. Слабошпицький М.Ф. Українські меценати: Нариси з історії української культури / 2-ге вид., доповн. – К.: Вид-во М.П.Коць; Ярославів Вал, 2006 – 416с.
12. Українська душа. Збірник статей. – К.: Наук. думка, 1991. – 187 с.
13. Філософія Відродження в Україні – К.: Наук.думка, 1990. – 334 с.

PATRONAGE AS AN ASPIRATION FOR PUBLIC BENEFIT IN UKRAINE "A GOOD ON ORDER IS NOT GOOD" I.TURGENEV

Iryna Zherybylo

*L'viv Banking Institute of the National Bank of Ukraine,
Shevchenko Ave., 9, L'viv, 79005, Ukraine, zherybylo@lbi.wubn.net*

The process of formation of patronage in Ukraine, its role and importance for economic and social development of state and society is viewed. Best traditions of Ukrainian charity are followed and proved that there were different people conducted patronage but they had a common idea – prosperity of Ukraine.

Key words: patronage, charity, sponsorship, public benefit.

УДК 330.34:304(477)

ВПЛИВ КОНВЕРГЕНЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА РОЗВИТОК СОЦІОКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНІ

Роман Яремчук

*Інститут регіональних досліджень НАН України
вул. Козельницька, 4, Львів, 79026, Україна, wuhor@ukr.net*

Розкрито вплив конвергенційних процесів на розвиток соціокультурного середовища в Україні, а також окреслено можливі шляхи подолання кризових явищ трансформаційного періоду українського суспільства в культурній сфері.

Ключові слова: соціокультурне середовище, трансформаційний період, конвергенційні процеси.

Суспільствознавці стверджують, що для того, аби народ став нацією, він має бути наділений державотворчою енергією, яка, у свою чергу, акумулюється в національній мові та культурі. Кожна нація наділена певним рівнем самосвідомості, патріотизму, самоідентифікації, спільною історичною пам'яттю, спільною волею до самоутвердження через рідне слово, свою культуру. Тому кожна сучасна нація прагне якомога швидше сформувати свою культурну, інформаційну, комунікативну систему для поширення знань, досвіду, культурних набутків, мовного насичення. Прогресивний розвиток українського суспільства об'єктивно вимагає зміцнення духовності, творення єдиного високоморального, культурного, освітнього простору, формування сучасної національно самодостатньої системи виховання громадян.

Але в період 90-років процес формування культурного, духовного, освітнього українського середовища дещо деформувався в результаті виникнення і розгортання широкого спектру кризових явищ перехідного періоду.

Для українського суспільства загалом, і для культурної сфери зокрема, 90-і роки ХХ ст. стали часом глибоких і неоднозначних трансформаційних процесів. Наприклад, у соціокультурній сфері перехідні процеси відобразилися, з одного боку, в розпаді радянської ідеологічної системи, в результаті чого розвинулася загальна криза традиційної для радянського суспільства системи цінностей, а також – занепад успадкованих від радянської доби культурних інституцій. З іншого боку, розпочався досить повільний процес формування нової, переважно недержавної культурної інфраструктури (яка, поки що, із перемінним успіхом співіснує з державною), а в ширшому плані – поволі окреслюється якісно нова парадигма українського національного соціокультурного середовища як середовища не моноетнічного, не популістського, але й не замкнутого у власному культурному просторі [3].

Численні великі й малі культурні зміни, які постійно відбуваються в сучасній Україні під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, справляють помітний вплив на суспільно-політичну й економічну системи держави, прискорюючи розбудову нової, більш однорідної системи суспільних цінностей, з одночасним поступовим "демонтажем" старої радянської системи цінностей. Формування нової, заснованої на ліберальних принципах розвинутих західних суспільств системи суспільних цінностей в Україні супроводжується конвергенційними процесами в соціокультурній сфері, які поєднують взаємопроникнення бажаних, вартих збереження рис старої радянської та нової ринково орієнтованої систем цінностей. Конвергенційні процеси в сучасних умовах розвитку українського суспільства можна спостерігати практично в усіх сферах життєдіяльності, адже вони нерозривно пов'язані з процесом системної трансформації в Україні.

За роки, що минули після початку системної трансформації у постсоціалістичних країнах, вийшла друком значна кількість наукових публікацій про її соціально-економічні та культурні наслідки й подальші перспективи. Окремі аспекти цієї теми, зокрема, активно розробляють відомі вітчизняні науковці В. Геєць, І. Лукінов, Ю. Пахомов, А. Чухно, В. Бодров, А. Гальчинський, П. Єщенко, Б. Кваснюк, С. Мочерний, О. Гриценко, Є. Головаха та інші. Серед відомих іноземних вчених, які займаються дослідженням соціально-економічних перетворень у постсоціалістичних країнах, варто відзначити К. Андерсена, О. Білоруса, А. Ельянова, О. Клочка, Г. Колодко, Я. Корнаї, Н. Косолапова, В. Кушліна, С. Любимцевої, Л. Монахова, В. Новицького, Ю. Пахомова, С. Соколенка, Дж. Стігліца, Дж. Сороса, Дж. Томпсона, А. Філіпенка, П. Хірста та інших. Проте, попри значні наукові здобутки в цьому напрямку, розкриття значення конвергенційних процесів в розвитку різних сфер життєдіяльності в Україні, дослідження їх особливостей проведено недостатньо. Таким чином, аналіз впливу конвергенційних процесів на перетворення соціо-культурного середовища та прогноз їх перебігу в перспективі в Україні набуває особливо актуального значення в сучасних умовах.

Мета даної наукової розвідки полягає у розкритті впливу конвергенційних процесів на розвиток соціокультурного середовища в Україні, а також окреслення можливих шляхів подолання кризових явищ трансформаційного періоду українського суспільства в культурній сфері.

Теорія конвергенції (від лат. *convergentio*, від *convergeo* — сходжуся, наближаюся) — одна з концепцій політології, соціології та політекономії, що передбачала в суспільному розвитку сучасної епохи переважаючу тенденцію до зближення двох соціальних систем — капіталізму та соціалізму в певну „змішану систему”, яка б сполучала в собі позитивні риси кожної із них. І хоча основу теорії конвергенції становлять її економічне та технологічне обґрунтування, сама ідея конвергенції отримала поширення практично на всі сфери суспільного життя [1].

Докорінні перетворення, що розпочалися у кінці ХХ ст. — на початку ХХІ в Україні, ознаменували собою зміну традиційних (або так званих соціалістичних) засад суспільного життя, перехід суспільства на засади демократичних процедур, ринкової економіки, визначення складу політичних інститутів, визнання верховенства права та прав людини, свободи слова тощо. Розпочалося поступове формування якісно нових соціально-політичної та економічної систем українського суспільства на основі трьох системоутворюючих складників [4]:

- новою системою цінностей, що “імпортується” з країн західної цивілізації разом з ринковими моделями економічної трансформації, а також внаслідок широких торговельних та інвестиційних зв'язків між Сходом і Заходом;
- старою “радянською” системою цінностей, настанов та поведінкових стереотипів, які поки що домінують в суспільній свідомості та господарській діяльності;
- новою системою традиційних українських національних цінностей та ментальних особливостей, що почали відроджуватися з моменту проголошення незалежності України.

Саме злиття чи накладання даних складників, що в результаті призводить до формування нового соціокультурного середовища в Україні, є наслідком конвергенційних процесів у цій сфері.

Під конвергенційними процесами трансформаційного періоду українського суспільства, з позицій класичної теорії конвергенції, слід розуміти взаємопроникнення (злиття) ознак ринкової економіки з базовими соціально-економічними ознаками українського суспільства, успадкованими від радянської

адміністративно – командної системи, що відбувається у процесі перетворення соціальних інститутів та структур чи їх докорінної зміни в контексті побудови в Україні економічної системи ринкового типу.

В сучасному розумінні, конвергенційні процеси як прояви внутрішньосистемної конвергенції – це взаємовплив і взаємопроникнення соціокультурних та економічних систем країн та їх регіонів в рамках міждержавних інтеграційних утворень на шляху їхнього руху до побудови постіндустріального суспільства.

Аналізуючи перебіг розвитку нового українського соціокультурного середовища можна виокремити декілька ключових елементів сучасної культурної трансформації в Україні, яким притаманне активне розгортання конвергенційних процесів, зокрема[3]:

а) ідеологічна трансформація (тобто трансформація систем цінностей);

б) економічна трансформація культурної галузі (тобто поступове запровадження ринкових засад та приватного підприємництва принаймні в деяких секторах культурної сфери, що відбувається паралельно з постійним скороченням бюджетного фінансування державних культурних закладів);

Загалом, незважаючи на значні втрати, вдалося в основному зберегти матеріально-технічну базу галузі. За офіційними даними Міністерства культури і туризму України, нині в держав і функціонує 38 923 культурно-освітні заклади всіх систем і відомств (із них 35 542 знаходяться в сільській місцевості). Проте вся ця мережа нагально потребує значних капіталовкладень, модернізації та відновлення.

Водночас поруч із мережею державних та комунальних закладів, підприємств та організацій культури в Україні розвиваються тисячі недержавних культурно-мистецьких організацій, що вже нині становлять помітну й важливу частку сфери культури, а в деяких галузях (наприклад, аудіо- та книговидавництва) навіть переважають державний сектор. Проте досі залишається недостатньою державна підтримка недержавного сектора в культурі, створення для нього сприятливих умов діяльності. На відміну від Польщі чи Росії, де культурні індустрії (книговидавництво, кінопрокат, музичний та шоу-бізнес) в основному були приватизовані протягом 90-х років, українську галузь культури приватизація практично оминула. Досі приватизовано лише окремі кінотеатри (часто зі зміною профілю діяльності) та будинки культури, а також, новостворені приватні видавництва та приватний шоу-бізнес, що виникли без одержання будь-якої державної підтримки.

в) правова та адміністративна трансформація (узаконення культурних прав і свобод, а також створення юридичних підстав для існування недержавних культурних інституцій);

г) технологічні зміни в культурних індустріях, найпомітніші в швидкому зростанні недержавних електронних медіа, фонограмної індустрії, "Інтернету" тощо;

д) трансформація щоденних культурних практик сучасних українців, спричинена як суспільно-політичними (розвал тоталітаризму та його ідеологічно-культурної машини), так і технологічними інноваціями (бурхливий розвиток сучасних цифрових технологій, персональних комп'ютерів, "Інтернету" тощо).

На думку польського професора К. Кшиштофека, постсоціалістичні країни мають схильність наслідувати західну модель у політиці, економіці й культурі, тому можна сподіватися чотирьох можливих реакцій певної соціально-економічної системи на вторгнення інакше (часто – протилежно) орієнтованих цінностей та механізмів ринково-орієнтованої системи:

- адаптація шляхом наслідування (або прийняття);
- неадаптація (або відкидання);
- вибіркова адаптація (або соціо-економічний дуалізм);
- адаптація через трансформацію (або ко-адаптація).

Саме взаємодію трьох складників формування нового соціально-економічного устрою в Україні можна сьогодні спостерігати у формі всіх чотирьох варіантів реакції, щоправда, з різною інтенсивністю.

Проте, як показує досвід розвитку постсоціалістичних країн, перші два варіанти реакції не є превалюючими, тому, найвірогіднішими можна вважати два сценарії:

1. Соціально-економічний дуалізм. В цьому випадку маємо затягнутий паралелізм розвитку: динамічна модернізація в одних сферах життя суспільства співіснує з відсталими, до-ринковими механізмами функціонування інших сфер.

2. Ко-адаптація, тобто модернізація конвергенційного типу, що є компромісом між старими та новими цінностями. Вона має два можливих варіанти: позитивну та негативну конвергенцію. Перша полягає у взаємопроникненні бажаних, вартих збереження рис обох систем цінностей. Водночас деякі традиційні цінності, що стають "обтяжливими" для модернізації, замінюються більш функціональними. Другий варіант, не менш вірогідний, полягає в поєднанні гірших рис обох соціально-економічних моделей [2].

Обидва сценарії доволі ефективно можна спроектувати на сучасну українську модель перехідного розвитку, тим більше, що багато симптомів як конвергенції, так і соціально-економічного дуалізму ми вже можемо досить тривалий період часу спостерігати в навколишній дійсності.

Отже, в культурній інфраструктурі України соціокультурний та господарчий дуалізм особливо помітний на прикладі комерційних мас-медіа (приватне ТБ, масова преса, FM-радіостанції), які розвиваються цілком за ліберально-ринковими законами (фінансуються за рахунок реклами та спонсорства, орієнтуються на сенсаційність та розважальність, сповідують ліберальну та плюралістичну ідеологію), та "старої" частина культурної інфраструктури (музеї, театри, бібліотеки тощо), яка досі перебуває і, мабуть, довго залишатиметься в умовах бюджетно-комунальної підтримки.

Що ж стосується конвергенційних процесів, то найперше кидаються в очі спостерігачеві, ясна річ, ознаки "негативної конвергенції" (негативні конвергенційні процеси): коли, відкинувши певні колективістські цінності, посткомуністична людина в Україні не квапиться засвоїти західну етику праці або етичні норми "чесного бізнесу", але натомість доволі швидко сприймає різноманітні зразки, переважно деструктивного характеру, західної масової культури. Однак об'єктивний погляд на речі дозволяє помітити й певні позитивні тенденції, в результаті дії позитивних конвергенційних процесів відбувається таки поступова, хоча, допоки, переважно формальна, розбудова української держави у відповідності з демократичними принципами побудови соціально-правової держави ринкового типу.

Зважаючи на це, варто зазначити, що обидва типи конвергенційних процесів як позитивні, так і негативні, мають місце в сучасному трансформаційному періоді української соціально-економічної системи, в якому відіграють суттєву роль факторів інтенсифікації та лімітуючих факторів соціокультурного та економічного поступу.

Як відомо, національна культура, освіта і наука — це базові засади та цінності державності, суспільної свідомості та національної безпеки, які потребують постійної і максимальної уваги, фінансової підтримки і забезпечення якомога сприятливіших умов для їх розвитку. Проте, загальна філософія суспільних реформ, що її притримуються представники правлячої верхівки, на перше місце висувають економічні реформи — приватизацію, фінансово-бюджетну стабілізацію, адміністративну формування державних інституцій — а проблеми реформування культури, освіти, науки відсуває на другий та третій план. Внаслідок цього законодавство — зокрема,

податкова система – не враховують особливостей культури, освіти, науки, не сприяють розвиткові структур, не орієнтованих на одержання прибутку.

Демократизація суспільного та господарчого життя спричинила появу перших пагонів нової, недержавної культурної інфраструктури, яка нині охоплює передусім такі ділянки, як недержавні канали телебачення й радіо, шоу-бізнес, приватне книговидання, меншою мірою – образотворче мистецтво та його ринок, частково театр та ін.

Однак ці процеси трансформації, попри свій об'єктивний та загалом передбачуваний характер, досі відбувалися здебільшого стихійно, при інерційній, часто непослідовній політиці держави та практичній відсутності єдиної регіональної політики в Україні. Таке положення пояснюється як другорядністю культурної проблематики в очах правлячих кіл, а також браком чітких уявлень, як слід трансформувати культуру.

Серед “традиційних еліт” (урядовців, представників “старих” творчих спілок та традиційного академічного середовища) ще не зникли уявлення, що більшість проблем культури можна вирішити збільшенням бюджетних асигнувань, а головний обов'язок самої культури в тому, аби слугувати незалежній українській державі більш-менш так само, як вона раніше слугувала радянському режимові. Інших поглядів притримуються представники “нових еліт” – лідери незалежних електронних мас-медіа та шоу-бізнесу, політики й науковці молодшого покоління. У ставленні цього середовища до взаємин між культурою й державою панує плюралізм: одні ставлять на перше місце можливість творчого самовираження, якому держава не мусить допомагати, але не повинна заважати; інші ж прагматично трактують культурну діяльність як один із видів підприємницької діяльності, дбаючи лише про те, аби за свою професійну працю одержати належну винагороду[3].

В такій ситуації ключовою для виведення українського соціо-культурного середовища з глибокої кризи є проблема реформування законодавчої бази культури, освіти та науки, оскільки інші шляхи (зміни в адміністративних механізмах, істотне збільшення бюджетного фінансування) є або безперспективними, або нереальними в сучасних умовах. Головною метою такої правової реформи має бути створення значно сприятливіших умов господарювання для закладів культурної сфери всіх форм власності, а також нових механізмів фінансової підтримки.

В підсумку варто зазначити, що сучасне соціокультурне середовище перебуває в процесі глибокої соціокультурної трансформації, зміни структури масових культурних практик, і загалом – зміни парадигми українського суспільства. На формування нового соціо-культурного середовища здійснюють значний вплив конвергенційних процесів, які, в залежності від своєї спрямованості (позитивні чи негативні), здатні зумовлювати певні конструктивні чи деструктивні перетворення. За таких умов, з метою якісного прискорення перебігу процесу ринкової трансформації в Україні, постає необхідність розробки та практичного впровадження спеціальної державної програми по стимулюванню та інтенсифікації загальнодержавних і регіональних позитивних конвергенційних процесів в соціокультурній сфері, разом з тим, гостро необхідно вжити всіх можливих заходів, на різних рівнях державної влади, для зменшення впливу проявів “негативної конвергенції” та можливих причин їхнього виникнення та розвитку.

І саме завдяки інтенсифікації позитивних та пригніченню негативних конвергенційних процесів в українській соціально-економічній системі стане можливим збереження та ефективне застосування як власних здобутків, так і позитивного досвіду, накопиченого в країнах з розвинутою ринковою економікою (зокрема як, можливості концентрації ресурсів на пріоритетних напрямках, забезпечення кращої

соціальної захищеності населення, розвитку освіти і духовної культури), з метою формування найбільш раціонального та ефективного нового устрою, який дасть змогу прискорити поступ українського суспільства.

Література:

1. Политология: Словарь-справочник // М.А. Василик, М.С. Вершинин и др. – М.: Гардарики, 2001. – 328 с.
2. Krzysztofek K. Central Europe: Changing Patterns of Cultural Identities. // In: The Cultural Identity of Central Europe. Proceedings of the Conference "Europe of Cultures: Cultural Identities of central Europe (Ed. by N.Svob-Djokic). – Zagreb, 1997. – P. 61–69.
3. Гриценко О. Культура і влада. Теорія і практика культурної політики в сучасному світі//http://www.culturalstudies.in.ua/knigi_1_h2_5.php
4. Полунєєв Ю., Загоруйко Ю. Культурний шок у посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації (перспектива України) // Сучасність, 1994. – №10–11.

**INFLUENCE OF CONVERGENCE PROCESSES ON DEVELOPMENT OF
SOCIO-CULTURAL ENVIRONMENT IN UKRAINE**

Roman Yaremchuk

*The Institute of regional research of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Kozelnytska Str. 4, Lviv, 79026, Ukraine, wuhor@ukr.net*

Influence of convergence processes on development of socio-cultural environment in Ukraine is exposed, and possible ways of overcoming of crises phenomena of the Ukrainian society transformational period in cultural sphere are also outlined in the article.

Key words: socio-cultural (sociocultural) environment, transformational period, convergence processes.

УДК 330.341:001.895:37.025

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СКЛADOVA ІННОВАЦІЙНОЇ МОДЕЛІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ

Олена Луцків

*Інститут регіональних досліджень НАН України,
вул. Козельницька, 4, Львів, 70926, Україна, irr@mail.lviv.ua*

У статті розкривається роль інтелектуального чинника у забезпеченні економічного зростання. Проаналізовано світові тенденції економічного розвитку. Окреслено чинники, що зумовлюють низький рівень інноваційної активності. Розглянуто проблему і розроблено рекомендації з охорони і захисту прав інтелектуальної власності.

Ключові слова: інтелектуальні ресурси, інтелектуальна власність, інноваційний розвиток, інновації, знання, технології.

У ринкових умовах господарювання для економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності економіки важливу роль відіграють наукові знання та їх технологічне застосування. Саме невичерпний потенціал науки і техніки стає домінуючим вектором економічного зростання, формує інноваційний тип розвитку, який здійснюється через сукупність процесів зародження нового та його втілення у всі сфери людської діяльності.

Перехід від адміністративно-командної до ринкової економіки супроводжувався низьким обсягом фінансування установ освіти і науки, незначними видатками на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, низькою часткою продуктів інтелектуальної праці у структурі вітчизняного виробництва, значною міграцією висококваліфікованих працівників. Все це актуалізує дослідження процесів формування та розвитку інтелектуального потенціалу, причин і наслідків спаду у сфері інтелектуальної діяльності, а також шляхів його подолання в умовах формування постіндустріального суспільства.

Існує значна кількість наукових праць, присвячених впливу інтелектуальної складової на економічне зростання. Зокрема цю проблему досліджували такі зарубіжні вчені-економісти, як В. Ростоу, Д. Бел, Т. Шульц, Л. Туроу, Г. Бекер, М. Фішер, А. Тофлер, Й. Масуда, Е. Денісон, П. Друкер, Й. Шумпетер та інші.

Окреслюючи завдання економічного зростання, слід враховувати відомі концепції динамічного розвитку економіки та перспектив поступу людського суспільства. За Й. Шумпетером, головна внутрішня причина економічного розвитку пов'язана з творчістю людини, а новатори-підприємці - це ті, які здатні перетворювати нові ідеї в ефективні економічні рішення [6]. На думку П. Друкера, становлення та розвиток нового постіндустріального суспільства можливе за досить високого рівня добробуту населення і творчої активності сучасної інтелектуальної особистості [7].

Наприкінці ХХ століття вітчизняна економічна наука приділяла значну увагу інтелектуальній власності, освіті, науці, інформаційним технологіям. Серед вітчизняних дослідників, що займаються даною проблематикою, можна виділити Г. Башнянина, Л. Безчасного, С. Вовканича, В. Григоренка, Ю. Канигіна, М. Малика, Л. Семів та інших.

Посилення орієнтації господарської діяльності на освоєння новітніх досягнень науки і техніки разом із забезпеченням конкурентних переваг та зміцненням економічних механізмів сприяють підвищенню технологічного розвитку держав, рівня та якості життя населення. Історичний досвід засвідчує, що наука, технології та інно-

вації завжди були ключовим фактором розвитку суспільства. Тільки в сучасний період їх вплив зріс у сотні й тисячі разів, передусім завдяки високому попиту виробничої і споживчої сфер, розвитку підприємництва, прав інтелектуальної власності, глобалізації тощо.

Зазначимо, що світова економіка початку ХХІ століття характеризується кардинальними змінами у визначенні напрямів економічного зростання. У розвинених країнах частка секторів економіки з інтенсивним використанням інтелектуального капіталу сьогодні складає понад 50% і ця цифра постійно зростає. Країни з високим рівнем технологічного розвитку економіки відрізняються розвинутою системою освіти, науки і культури. Саме це зумовлює й визначає рівень цивілізованості того чи іншого суспільства.

У промислово розвинених державах постійно збільшується питома вага результатів інтелектуальної діяльності у вартості суспільного продукту, а саме: 80-95% приросту валового внутрішнього продукту припадає на долю патентів, "ноу-хау", використаних у найсучасніших технологіях. На даний час у світі діють понад 4 млн. патентів на винаходи. Слід зазначити, що обсяг торгівлі патентами й ліцензіями у світі розвивається дуже динамічно і оцінюється у сотні мільярдів доларів на рік. Частка нових, або вдосконалених технологій, продукції, обладнання, які містять нові знання або рішення, у розвинутих країнах сягає 70–85% приросту ВВП. Так, якщо у 70-х роках ХХ ст. частка інтелектуального продукту у загальній вартості продукту становила лише 3%, зараз вона складає приблизно – 35%, а за прогнозами у 2010-х буде сягати 70% [1, с. 5].

Тобто основні акценти сьогодні переміщуються на завдання прискореного інноваційного розвитку економіки, що базується на знаннях. В її основі лежать інтелектуальні ресурси, інтелектуальний капітал, наука, процеси трансферу результатів творчої діяльності у виробництво. Інтелектуалізація економіки передбачає перш за все процес створення нової інформації – знань, що носять індивідуальний характер, а також втілення нової інформації в конкретних продуктах та процес тиражування продукту, що містить нову інформацію, а це в кінцевому результаті приводить до розвитку конкурентоспроможних виробництв. Інтелектуальна складова, високий освітній та науковий рівень є не лише основою забезпечення інноваційного розвитку регіону, а й інструментом його реалізації. Отже, інноваційний тип розвитку економіки базується перш за все не лише на ресурсозбереженні, високих технологіях, інформатизації виробництва, але й на інтелектуалізації усієї виробничої діяльності. Економічне зростання все більше залежить від здатності отримувати нові знання і застосовувати їх, а знання й навички працівників спрямовані на формування перспективного ринку високотехнологічної продукції.

У науковому середовищі серед розробників новітньої техніки і технологій все більше зростає розуміння того, що трансформація науково-технічних розробок в інноваційний продукт, придатний для визнання на світовому ринку, є найскладнішим і найважливішим етапом у ланцюзі, який пов'язує розробника нової техніки і технології зі споживачем. Складний він тому, що розробники, науковці не мають необхідних знань щодо пріоритетів ринку та потреб споживача, у них не вистачає досвіду підприємництва у цій сфері діяльності.

Враховуючи наявні науково-технологічні доробки, що відповідають перспективним напрямам світового науково-технологічного розвитку, Україна зберігає конкурентоспроможний науковий потенціал у таких проривних напрямках, як електрозварювання, металургія, авіа-, судно- та машинобудування, ракетно-космічні технології та інші галузі, здатні зайняти гідне місце на глобальних ринках наукоємної продукції [2, с. 43]. Це свідчить про високу винахідницьку активність наших вчених,

розробників, виробників, тобто інтелектуальний потенціал нашої держави можна вважати достатньо високим.

Слід зазначити, що підвищення інноваційності економіки України забезпечується за рахунок інновацій, які започатковуються певними галузями науки і переносяться у виробництво, спричиняючи у ньому суттєві прогресивні зміни. Відмітимо також і те, що будь-який інноваційний процес на своєму початковому етапі здійснюється через наявні ресурси діючого виробництва, а лише в кінцевому результаті після доведення його до використання сприяє підвищенню якості та збільшенню асортименту продукції, розвитку виробничих відносин, що в кінцевому результаті сприяє досягненню високих економічних результатів.

Невід'ємною складовою частиною сучасної економіки є наукоємні інновації та передові інформаційні технології, в яких перш за все ефективно використовуються примножені знання. Всі нововведення – новітні технології, інновації – потребують надійного захисту. Тобто в ринкових умовах господарювання серед вирішальних чинників економічного розвитку є інтелектуальне виробництво, а його ключовою формою – інтелектуальна власність. Інтелектуальна власність – це особливий вид власності, об'єктами якої є творення людського розуму й інтелекту.

Результати колективної або індивідуальної інтелектуальної діяльності, будь-які досягнення мають свого автора, при оформленні яких використовуються права інтелектуальної власності. Радикальні структурні зрушення, прискорений розвиток конкурентоспроможних, високотехнологічних галузей в усьому світі орієнтуються на максимальне використання об'єктів права інтелектуальної власності. У системі науки найбільш підходять для генерації нового знання і розвитку такі форми прав власності, як патенти, авторське право, право на бази даних. Права інтелектуальної власності суттєві для багатьох видів комерційної діяльності, оскільки захищають інвестиції в наукові дослідження і допомагають забезпечити доходи, від яких залежить наука. У країнах з розвинутою ринковою економікою, яка ґрунтується на принципах приватної власності, протягом багатьох століть діє законодавча система, що захищає ці права [8].

Саме права інтелектуальної власності є основою конкурентоспроможного національного виробництва, а тому потребують максимального законодавчого захисту та підтримки з боку органів державної влади. І чим скоріше наше суспільство визнає цей незаперечний факт, тим більше в нас шансів стати соціально і економічно успішною державою, рівноправною в європейській та світовій спільноті.

На жаль, більшість керівників підприємств, організацій, установ досі мають слабе уявлення про можливості комерційного використання об'єктів прав інтелектуальної власності. Вони займаються в переважній більшості впровадженням новітніх розробок, але в ринкових умовах господарювання просування інтелектуальної продукції на ринку, особливо зовнішньому, вимагає спеціальних економічних знань, володіння методами маркетингу цього специфічного товару тощо. Однак цим повинні займатися фахівці, обізнані з такими питаннями, які пройшли відповідну підготовку, мають необхідні знання і, головне, можуть дивитись хоча б на декілька років уперед.

У 2005 р. 155 організацій та підприємств України уклали договори про придбання майнових прав інтелектуальної власності, з них 15 – з іноземними партнерами. Позиції лідерів з придбання прав інтелектуальної власності займають підприємства Хмельницької (47 підприємств), Донецької (45 підприємств), Харківської (43 підприємств) областей. За ними – підприємства м. Києва (28 підприємств) та Київської області (23 підприємства). У Львівській області лише 8 підприємств придбали майнові права інтелектуальної власності.

3 іноземними партнерами уклали договори щодо придбання прав інтелектуальної власності 3 підприємства Київської області, 2 підприємства в Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській областях та по 1-му підприємству в Дніпропетровській, Житомирській, Закарпатській, Одеській, Полтавській та Черкаській областях [3, с. 315].

Проголошення курсу на впровадження інноваційної моделі розвитку економіки України, закріплення права на різноманітність форм і видів власності вимагає системи управління знаннями і, відповідно, розробки та реалізації стратегії захисту інтелектуальної власності.

У сучасних умовах господарювання виникає потреба розуміння ролі та місця інтелектуальної власності як економічного об'єкта, а також аналізу особливостей створення й використання різних видів інтелектуальної власності.

Звичайно, можна посилити запозичення технічних досягнень із-за кордону, зайнятися імітацією продукції кращих зразків, закупити масово зарубіжні ліцензії. Але, слід підкреслити, що ТНК зацікавлені в ретельній охороні своїх ноу-хау та виробничих секретів. Термін дії патентів у розвинутих країнах становить, як правило, 20 років, що досить надійно захищає найбільш активні в науковому відношенні компанії від передчасного розкрадання їхніх технологій і зумовлює збереження величезного технологічного відставання менш розвинутих країн [4, с. 16].

На 1 січня 2006 року загальна кількість чинних ліцензій і договорів про передавання прав інтелектуальної власності становила 614 одиниць, з них: у 2005 році укладено на 27,6% більше договорів ніж попереднього року, а саме – 259 договорів. Половина укладених договорів припадає на підприємства обробної промисловості: 14,3% – підприємства машинобудування, 13,3% – підприємства харчової та 13,9% – підприємства хімічної та нафтохімічної промисловості; чверть – на організації сільськогосподарства і 12,4% на наукові організації [3, с.314].

Для забезпечення економічного зростання важливо, щоб в українському суспільстві відбулося усвідомлення необхідності участі підприємців, науковців, освітян і винахідників у розбудові цивілізованого ринку інтелектуальної власності шляхом активного сприяння перетворенню результатів інтелектуальної діяльності в конкурентоспроможну продукцію і послуги. Зазначимо, що обсяг реалізованої продукції, виробленої на основі використання прав інтелектуальної власності, становив 15236,1 млн. грн., з нього більше третини припадає на підприємства Запорізької області та 23,2% – Харківської області.

На сьогоднішній день важливим питанням є використання авторського права в освіті та науці. Суттєва частка цих сфер діяльності формується спільними силами. Візити, особисті контакти на конференціях і семінарах зламали бар'єри між дисциплінами та країнами. Як і в авторському праві, оцифрування та потенційно миттєва і дешева інформація, глобальний зв'язок відкрили великі можливості для розповсюдження і використання науково-технічних баз даних. Але виникає проблема досягнення рівноваги між охороною інвестицій, достатньої для стимулювання створення нових баз даних, необхідних і корисних для дослідників, і правом наукових користувачів звертатися до таких баз даних на розумних умовах і просувати наукові знання [8].

У даний час для забезпечення економічного зростання в Україні актуальними є наступні проблеми:

- 1) систему інтелектуальної власності необхідно розглядати як окрему сферу діяльності, що потребує впорядкування організаційних та економічних відносин;
- 2) для отримання наукових результатів та придбання прав на об'єкти інтелектуальної власності потрібні значні інвестиції;

3) слід вдосконалити механізми законодавчого захисту прав інтелектуальної власності;

4) потрібно формувати ринок інтелектуальної власності тощо.

Оформлення прав на творчі досягнення потребують значних коштів, спеціальних та юридичних знань, досвіду та багато іншого, на що не вистачає сил і бажання у творців технологій та інновацій. А тому в нашому суспільстві існує проблема крадіжки інтелектуальної власності, про що свідчить значна кількість судових позовів.

Отже, охорона інтелектуальної власності є ключовим моментом інноваційної діяльності, оскільки дозволяє повернути у власність доходи від інвестицій у НДДКР і отримати прибуток від нововведень. Так, якщо в 70–80 рр. XX ст. патент виконував перш за все охоронну функцію, то в 90-ті рр. патенти були засобом стимулювання конкуренції, сприяючи інноваційним процесам у нових сферах.

Тепер система охорони інтелектуальної власності повинна передбачати [8]:

1) патентну систему, що охоплює всі стадії розробки нового продукту, які йдуть за фундаментальними дослідженнями, включаючи маркетинг;

2) патентну статистику, що слугуватиме основою для координації приватних дослідницьких проєктів, бо вміщує інформацію і про реальні досягнення, і про перспективні напрямки досліджень, а це дозволяє конкуруючим фірмам краще розподіляти ресурси;

3) патентну охорону, яка є однією із стратегічних цілей як окремих компаній, так і держави в цілому;

4) національні патентні системи тощо.

Стосовно міжнародної ролі інтелектуальної власності слід зазначити, що Європейський Союз схвалив Положення про патент товариства, а це зробить витрати на отримання патенту в Європі порівнюваними з існуючими в США та Японії і тим самим підвищить конкурентоспроможність європейських компаній. Європейська комісія запропонувала знизити мито на 50% для малих підприємств, університетів та НДІ, створити консультативні служби з питань охорони інтелектуальної власності в професійних асоціаціях, торгових палатах тощо, прийняти закон про охорону корисних моделей у Європі. В останні роки патентні відомства вживають заходів щодо об'єднання інформаційних ресурсів у глобальному масштабі. В ЄС організовано Розподільну патентну службу Інтернету, орієнтовану перш за все на потреби малого і середнього підприємництва та індивідуальних винахідників [5, с.23].

Світовий досвід свідчить, що успішний перехід економіки на шлях інноваційного розвитку потребує посилення регулюючої ролі держави у сфері охорони прав інтелектуальної власності. На це наголошують сторони Угоди про торгівельні аспекти прав інтелектуальної власності, чинної в рамках Світової організації торгівлі. У ній зазначено, що захист та контроль за дотриманням прав інтелектуальної власності повинні сприяти запровадженню технологічних нововведень та передачі і розповсюдженню технологій для обопільної вигоди виробників і користувачів технологічних знань у такий спосіб, що сприяє соціальному та економічному добробуту, а також балансу прав і обов'язків [4, с.18].

Отже, у високорозвинутих країнах формується багаторівнева система регулювання проблем, пов'язаних з інтелектуальною власністю. Так, СОТ розробляє рамкові норми, національні відомства, Світова патентна організація і Світова організація інформаційних систем наповнюють їх конкретним змістом, а національні патентні відомства займаються вдосконаленням патентного законодавства.

Чітко визначені права інтелектуальної власності мають велике значення з огляду на залучення патентованих технологій й інвестицій до інноваційних проєктів. Досвід розвинутих країн свідчить, що особливість реалізації інноваційної політики

полягає перш за все у ресурсах, які необхідно спрямувати на такі цілі. Слабка охорона й захист об'єктів права інтелектуальної власності негативно впливають на інвесторів. У цьому аспекті патент розглядається як інструмент, що регулює трансфер технологій та створення нових галузей промисловості. Інтеграція України у світовий економічний простір не може залишатися під впливом внутрішніх чинників, а має набувати рис керованого державного процесу трансформації торговельного режиму на засадах СОТ. Державне регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності повинне бути спрямоване на розв'язання таких завдань, як примноження науково-технічного потенціалу країни, захист національних інтересів товаровиробників, забезпечення технологічної безпеки України тощо.

На сьогоднішній день основними причинами низької інноваційної активності є: відсутність фінансування перспективних проектів для їх комерційної реалізації; недостатність правової охорони об'єктів права інтелектуальної власності, яку необхідно отримувати в іноземних державах; відсутність сучасних маркетингових досліджень міжнародного ринку товарів і послуг. Все це потребує коштів, яких не мають українські науково-дослідні організації та установи, а також малі та середні підприємства. Результатом такого стану справ є науково-технологічне аутсайдерство України, міграція інтелектуального потенціалу, втрата значних валютних коштів, які мали б надходити від продажу ліцензій та експорту наукоємної продукції.

Важливу роль у впровадженні інновацій відіграє налагоджена система розподілу витрат-прибутків і зусиль щодо отримання та комерціалізації нових знань між державою, великими промисловими компаніями і малими інноваційними фірмами, науковими установами, вищими навчальними закладами, неприбутковими організаціями тощо. Саме на стадії реалізації виключних прав інтелектуальної власності виникає необхідність забезпечення балансу інтересів авторів, роботодавців, замовників, а також інтересів громадських організацій у випадку створення інтелектуальної власності за рахунок їх коштів.

В Україні на державному рівні сформульовані основні напрями вдосконалення механізму інноваційного розвитку, позначені особливості фінансового забезпечення наукової та інноваційної діяльності. Відомо, що інвестування у науково-дослідну діяльність є одним із шляхів забезпечення поширення технологічних нововведень та підвищення продуктивності виробництва в усіх розвинених країнах світу. В розрахунку на одиницю витрат середня віддача інвестицій у науково-дослідні роботи оцінюється приблизно у 50%, що значно вище від рівня ефективності інвестицій у бізнесовому секторі (в цілому приблизно 10%). У деяких випадках науково-дослідні розробки дають дуже високу віддачу [5, с.24].

У нашій державі з часу проголошення незалежності створена відповідна правова база, що забезпечує набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності, їх використання та правову охорону. Водночас недосконалість системи державного регулювання у сфері науки, технологій та інновацій, значне скорочення обсягів фінансування наукових досліджень і розробок, уповільнений розвиток регіональних інноваційних структур, несинхронність структурної трансформації наукової та інноваційної діяльності із завданнями структурної перебудови економіки гальмують розробку і впровадження вітчизняних технологій та нововведень, сприяючи імпорту зарубіжних технологій. Найголовнішим завданням на сьогоднішній час є створення законодавчої бази у сфері інтелектуальної власності, що відповідає міжнародним нормам, запровадження ефективних механізмів захисту прав інтелектуальної власності та розбудова дієздатної інфраструктури, що забезпечуватиме реалізацію законодавчих норм для просування національної продукції на світовий ринок інтелектуальної власності. Саме тому для забезпечення економічного зростання необхідно проводити заходи, спрямовані на формування та розвиток регіональних

інноваційних структур, які поєднують освіту, науку та виробництво (технопарки, бізнес-інкубатори і технополіси) і сприяють піднесенню економіки та активізації творчого процесу з впровадження їх результатів у виробництво. Ці структури мають стати безпосередніми учасниками процесу створення об'єктів права інтелектуальної власності, здійснювати експертну оцінку їх комерційної привабливості, включаючи орієнтовну оцінку вартості прав інтелектуальної власності, досліджувати кон'юнктуру ринку, а також мати змогу надавати інноваційним розробкам дієву маркетингову та фінансову підтримку.

Для створення таких структур на початковому етапі необхідна фінансова підтримка і на основі коштів з Державного бюджету, і за рахунок стимулювання залучення інвестицій, включаючи прямі іноземні інвестиції. Органи державного управління мають забезпечити також і відповідну правову підтримку їх функціонування.

Підсумовуючи, зазначимо, що високий ступінь інтернаціоналізації інноваційної діяльності посилює значення її національних засад унаслідок потужних зв'язків науки та процесу впровадження інновацій із інституційними умовами конкретної країни, можливістю доступу до фінансових та кадрових ресурсів. Використання інтелектуальної власності у виробництві на основі її трансформації в інноваційний продукт є основною перспективою для забезпечення економічного зростання в Україні. Тому вирішення питань інтелектуальної власності й ефективного використання знань завдяки повномасштабному інформуванню та нарощуванню інтелектуального потенціалу є основою інноваційної економіки.

Література:

1. Буткін-Сіверський О.Б. Трансформація інтелектуальної власності в інноваційний продукт // Інтелектуальний капітал, 2003. – №5. – С.3–12.
2. Малицкий Б. А. Превращение науки и технологии в ключевой фактор исторического развития // Науковедение, 2005. – №2. – С.41–45.
3. Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Статистичний збірник. Державний комітет статистики України. Київ, 2006. – 362 с.
4. Рубан В., Чубукова О., Некрасов В. Інноваційна модель стратегічного розвитку України: методологія і досвід // Економіка України. – 2003. – №6. – С. 14–19.
5. Чухрай Н.І. Механізми інноваційних перетворень в країнах ЄС та можливості їх трансформації в економіку України // Економіка і прогнозування, 2003. – №1. – С.23–25.
6. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1983. – 455 с.
7. Druker P. Management Challenges for 21 Century. – London. 1999. – 342 p.
8. http://kneu.kiev.ua/journal/ukr/article/2006_2_Poruch_Bryk_ukr.pdf.

INTELLECTUAL COMPONENT OF INNOVATIONAL MODEL OF ECONOMIC GROWTH

Olena Lutskiv

The Institute of the Regional Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kozel'nyts'ka Str., 4, L'viv, 79026, Ukraine, irr@mail.lviv.ua

The article deals with the role of intellectual complement in providing economic growth. The world trends of economic development have been analysed. The factors causing a low level of innovational activity have been determined. The recommendations for custody and protection of intellectual property have been offered.

Key words: intellectual resources, intellectual property, innovational development, innovations, knowledge, technologies.

Політичні виміри свободи людини

УДК 321:316.75

ПОЛІТИЧНІ ПОТРЕБИ ЯК ПЕРШОПРИЧИНА ПОЛІТИЧНОЇ ДІЇ

Анна Світа

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна, k_polit@franko.lviv.ua

Розкрито суть потреб у взаємозв'язку з категорією "діяльність". У процесі діяльності людина переслідує певну мету, спрямовану на задоволення її потреб та інтересів. Акцентовано увагу на специфіці й функціях політичних потреб.

Ключові слова: політичні потреби, потреби влади, політична діяльність, мета діяльності, суб'єктно-об'єктна взаємодія, політична людина, засоби досягнення мети, психопатологія.

На сучасному етапі проблематика потреб є предметом дослідження різних наукових дисциплін: філософії, психології, етики, права, економічної теорії. Українська політична наука перебуває на початку освоєння цього складного феномена. Для розкриття змісту категорії "потреба" методологічне значення має її розгляд у взаємозв'язку з категорією "діяльність", оскільки вони існують у єдності. У діяльності людина завжди переслідує певну мету, спрямовану на задоволення її потреб та інтересів. У меті виражається ставлення людини як до самої потреби, так і до діяльності, яка її задовольняє. Від рівня розвиненості таких складових, як політичні потреби, інтереси, здатність до мобілізації політичної волі, визначення політичної мети залежить і рівень культури політичної діяльності, її результативність, доцільність і легальність. Як писав Г. Гегель, "найближчий розгляд історії переконує нас у тому, що дії людей впливають із їхніх потреб, їхніх пристрастей та інтересів, їхніх характерів і здібностей. І лише вони відіграють головну роль" [5, с. 20]. Саме політичні потреби, політичні інтереси – ядро мотиваційного елемента політичної діяльності. У будь-якій політичній дії, в явній чи скритій формі, присутні реальні потреби та інтереси соціальних груп, індивідів. Своєю чергою, діяльність щодо задоволення політичних потреб веде до творення самого суб'єкта політики.

Розкриваючи зв'язок між потребами та інтересами, необхідно підкреслити, що інтерес виникає на основі певних потреб як один зі способів їхнього задоволення. Факт існування в людей зовсім протилежних інтересів пояснюється передусім внутрішньою ієрархією потреб кожного з них. У когось, наприклад, потреба у владі може бути вираженою більше ніж у решти його оточення. У такої людини, відповідно, буде яскраво виражений інтерес до політики, кар'єрного росту, порівняно з іншими, у кого така потреба є не такою розвинутою. Тому будь-які інтереси не є явищем спонтанним чи випадковим, вони є закономірним відображенням потреб певних громадян. Болгарський філософ В. Вічев зазначає, що коли потреба породжує інтерес, неминуче з'являється мета діяльності [3, с. 23].

У сучасній науковій літературі природу потреб, їхню суть аналізують у широкому теоретико-методологічному контексті. Для розкриття причин та умов виникнення людських потреб, зокрема політичних, значний внесок зробили мислителі Стародавньої Греції. Так, Геракліт зазначає: "суть потреб визначається не тільки природними внутрішніми процесами організму, але залежить від впливу на живий організм середовища існування" [2, с. 21]. Демокріт акцентував увагу на потребах як джерелі

діяльності. Під потребами він розумів *нужду*, яка впливає на різноманітні поступки суб'єкта. "Справді, сама *нужда* була вчителькою всьому, наставляючи їх відповідно у пізнанні кожної речі" [10, с. 739].

Цікаві теоретичні положення про мотиви поведінки людини закладені в працях Т. Гобса. Його головна теза полягає в тому, що людині від природи властиві різноманітні потреби, зокрема *самолюбство*, турбота про власну вигоду. Саме потреба в цьому і визначає поведінку людей. "Потреба, підкреслював мислитель, – це мати всіх винаходів, в тому числі й такого політичного утворення, як держава" [6, с. 384].

Проблема потреб посідає важливе місце й у вченні П. Гольбаха. Всі потреби він поділяє на "перші потреби" та "уявні". Перші потреби закладені в людині природою. Це різні потреби – *своєрідні генії* – охоронці, створені природою для того, щоб охоронити її тіло і просвітити її дух [7, с. 42.]. На думку вченого, задовольнивши їх, людина створює нові потреби, або, точніше, її уява надає витонченішого характеру старим проблемам [7, с. 116]. Як бачимо, "уявні" потреби – просто "витончені" фізичні, природні та виникають внаслідок розвитку уяви індивіда.

Класик німецької філософії І. Кант значно поглибив уявлення про потреби як рушії моральної поведінки людей. На його думку, людина вважає іншу людину засобом задоволення своїх потреб, тому, намагаючись задовольнити свої потреби, люди вступають у конфлікт один з одним. Водночас люди бачать, що задовольнити різноманітні свої потреби без допомоги інших, поза суспільством, одній людині завважко. Неузгодженість між потребами особи та суспільства розв'язується шляхом підпорядкування особистісних бажань моральному обов'язку. Розв'язання цієї суперечності І. Кант вбачає у сфері чистого розуму і його засобами, оскільки людина є носієм і виконавцем апріорного закону розуму, який визначає волю і предмет волі, бажання, потреби людини.

Глибоке трактування багатьох аспектів людських потреб дає інший німецький мислитель Г. Геґель. Заслуговує на увагу положення про вирішальну роль потреб у діяльності людини (про це йшлося вище). Цінними також є роздуми філософа про механізм прояву потреб. Потреби – це "чуттєва суперечність, яка є всередині самого живого суб'єкта" [4, с. 314–315]. І тільки в процесі діяльності при зіткненні суб'єкта з об'єктом відбувається розв'язання цієї суперечності. Потреби, реалізовані конкретною людиною в процесі діяльності, мають для неї суб'єктивну цінність, є певним інтересом.

Велика заслуга німецького мислителя у розробці типології потреб. Опираючись на принцип розвитку, він довів, що потреби є динамічними, оскільки активною є сама людина. Потреби різноманітні, бо це залежить від різних сфер життєдіяльності суспільства. Г. Геґель заклав ідею розгляду потреби як системи, в якій цілісність потреби зумовлена цілісністю людини і суспільства. В його системі виділено особисті й суспільні потреби, які співвідносяться між собою як частина до цілого. Г.В. Геґель вводить у науковий обіг поняття "соціальні потреби", які розуміють як суспільні, зумовлені громадянським суспільством.

Отже, можна констатувати, що потреба – це відображення у людській свідомості незадоволення суб'єкта (людини, соціально-політичної групи) існуючим станом, що спонукає його до діяльності, спрямованої на усунення цього незадоволення. Потреба щось поліпшити виникає внаслідок незадоволення цим щось. Це стан суперечності між наявним і бажаним, між реально наявним і необхідним; це закладена в людині природою і суспільством програма життєдіяльності.

Потреби людини мають історичний характер. Із розвитком суспільства, і передусім матеріального виробництва, зростають і абсолютні, і відносні потреби. Це об'єктивний закон. Природа будь-якої потреби людини корениться у різноманітних зв'язках між людиною і середовищем, між людиною і світом, що трансформується у

систему людських потреб. Суть таких зв'язків полягає в тому, що для життя людини необхідні певні умови, і насамперед задоволення життєво важливих фізіологічних і біологічних потреб, забезпечення певними предметами, інформацією.

Потреби людей – це те, що зумовлює появу все нових потреб, а в кінцевому розумінні створюють розгорнуту систему відносин між людиною і природою, людиною і людиною, людиною і суспільством, людиною і політичною владою.

Важливою характеристикою зв'язку “людина – навколишнє середовище”, яка розвиває зміст людських потреб, є ставлення людини через іншу людину до суспільних цінностей, до суспільства, в якому живе людина. Виникають моральні, естетичні потреби, потреби в дружбі, любові, повазі, власній гідності. З'являються потреби в самореалізації, у прояві людиною своєї власної першооснови (саморозвитку), у стабільності її існування, внаслідок чого людині потрібна інформація про ставлення до неї інших людей, про можливості й шляхи досягнення мети, про взаємовідносини з іншими людьми. Отже, об'єктивний зв'язок людини і середовища виражається не тільки в необхідності, але й у відносинах, що формуються на основі практичної діяльності людини.

Для з'ясування природи потреби вагомою є проблема усвідомлення суб'єктом своїх потреб. Потреба задовольняється в діяльності. Але для того, щоб людина почала діяти, всі збудники дії повинні пройти через голову, бути усвідомленими. Усвідомлення відбувається на основі емоційного і раціонального рівнів свідомості людини, внаслідок чого до знання про потреби виробляється певне ціннісне ставлення. Без ціннісного ставлення до власної потреби цілеспрямована діяльність неможлива. Усвідомлення потреби відбувається поетапно. Перший етап – це рівень чуттєвого усвідомлення, рівень певних емоційних переживань. Тут потреба виявляє себе як внутрішньо детермінований потяг, що супроводжується певним емоційним переживанням. На рівні раціонального усвідомлення вона виступає як ясно усвідомлене бажання, задум, втілюється у чітко поставленій меті. Тут потреба набуває форми мотивів ідеального порядку. В процесі раціонального усвідомлення потреби відбувається синтез знання власної потреби із знанням явищ навколишнього світу, що можуть виступати засобом задоволення цієї потреби.

Розкриваючи механізм дії потреб на рівні особи, російський вчений А. Леонтьєв вказує, що потреба перетворюється у спонукальну силу вчинків і дій, коли вона набуває своєї предметності. Саме в процесі опредметнення відбувається їхнє духовне засвоєння, перетворення в суб'єктивні мотиви діяльності. Усвідомлена потреба (мотив) як внутрішньоспонукальна сила суб'єкта проявляється не автоматично, а передбачає вольове зусилля як намагання її реалізувати у практичних діях [9, с. 195].

Отже, потреба – це суперечність між соціальним суб'єктом (людиною, соціальною групою, суспільством у цілому) та об'єктивними умовами його життєдіяльності, яка розв'язується і відтворюється в процесі усвідомленої діяльності суб'єктивно-об'єктивної взаємодії. Потреба не просто відображає необхідність у тому чи тому предметі, вона завжди збагачена індивідуальними особливостями суб'єкта – носія тих чи тих потреб. Нерозвиненість суб'єктивного моменту в потребах особистості збіднює, спрощує як потреби, так і саму особистість.

Кожен суб'єкт є носієм багатьох потреб, що утворюють у своїй єдності рухливу систему. Коли відсутня можливість для цілкового задоволення всіх потреб, на свідомість покладається функція їхнього регулювання й обмеження. Здатність людини керувати своїми потребами, володіти власною природою є атрибутом її внутрішньої свободи. Людина, як свідомо істота, опиняється перед завданням вибору серед власних потреб. Вона має вирішити, якій із потреб віддати перевагу, яку з

них обмежити, а яку залишити без усякого задоволення. Із зростанням потреб сфера цієї свободи розширюється.

Отже, людина не зупиняється на досягнутому. У суспільстві діє відомий закон зростання потреб, який зумовлюється постійним розвитком матеріального виробництва, всіх сфер суспільного буття. Так, отримавши економічну владу у вигляді багатомільйонних та мільярдних капіталів, особа неминуче прагне до політичної влади. І це не випадково, бо саме політична влада приносить не тільки почуття “внутрішньої безпеки”, як зазначає К. Хорні у праці “Невротична особистість”, але й реальної безпеки, наприклад, у вигляді закону про депутатську недоторканість, що дуже важливо, враховуючи кримінальне походження багатьох капіталів.

Важливо також з'ясувати, під впливом яких факторів відбувається вибір людиною шляхів і засобів задоволення усвідомлених потреб. Це залежить від об'єктивного становища людини в системі суспільних відносин; від рівня знань, володіння інформацією; від ступеня оволодіння культурою, що передбачає знання, здібності, переконання, емоції, почуття, які відіграють важливу роль у формуванні засобів досягнення потреб.

Отже, сформувані, зберегти, розвинути свою індивідуальність, її усвідомити – означає бути володарем своїх потреб.

Виходячи з того, що діяльність – це форма розв'язання суперечності між людиною і зовнішнім середовищем, має цілеспрямований характер, виникає питання, як же реально відбувається втілення в меті відношення людини до своєї діяльності.

Візьмемо потребу в політичній діяльності. Вона виникає на вищому ступені розвитку особи і виступає як єдність багатьох потреб, об'єднаних намаганням ширшої участі в політичному житті. Діяльнісне задоволення політичних потреб веде до творення самого суб'єкта політики. Політичні потреби актуалізуються з виникненням нового політичного інтересу, нових політичних мотивів і орієнтацій. Чим більше розвинена різноманітна політична діяльність, тим більше розвинені політичні потреби суб'єктів політики.

Політична потреба в літературі визначається як намагання і здатність до участі у політичній діяльності, до виконання керівних функцій, до захисту поглядів і дій, корисних суспільству, в намаганні одержати інформацію про політичне життя; потреба у спілкуванні, престижності, соціальному статусі, в певних соціальних та матеріальних благах, доступ до яких відкриває політична діяльність. Звідси випливає поліваріантність діяльності особи щодо задоволення політичних потреб.

Цей спектр устремлень свідчить про те, що предмет потреби особи у політичній діяльності не локальний, а сукупний, включає всю актуальну для людини політичну дійсність. Зауважимо, що ступінь інтенсивності потреби особи у політичній діяльності залежить від рівня соціалізації особи, належності до тієї чи тієї соціальної групи, суспільно-політичної організації, політичної партії.

Користуючись таким підходом, можна зрозуміти першопричини тих чи тих явищ. Адже саме виникнення, пріоритетність певних потреб залежить від ієрархії цінностей кожної людини. Саме ціннісні пріоритети більшості осіб у суспільстві призводять до появи на політичній арені певних типів політичних лідерів, існування тих чи тих політичних режимів.

Потреба в політичній діяльності, як і будь-яка інша потреба, означає стан, який розвивається циклічно: становлення – напруга – зняття. Становлення потреби пов'язане з виявленням особою необхідного об'єкта діяльності. На етапі напруги відбувається повне усвідомлення суб'єктом своєї потреби, її актуалізація, вироблення мети діяльності, засобів її досягнення. Насамкінець, в міру задоволення потреби відбувається її зняття, зниження ступеня її нагальності для суб'єкта. Однак зняття потреби в самореалізації у політичній діяльності діалектичне. Як правило,

воно супроводжується піднесенням потреби або переведенням її на нову, якісно вищу діяльність або формуванням більш значимої мети попередньої діяльності.

Взаємозв'язок людської потреби з політичними відносинами проявляється в їхньому відтворенні як потреб людини, яка починала з потреби підтримання свого фізичного існування, пройшла низку послідовних етапів у виникненні й задоволенні потреби в певних політичних відносинах, які відтворюють її як політичну людину. Особливість політичної потреби полягає в тому, що її задоволення пов'язане з діяльністю для досягнення інших потреб.

У процесі вивчення питання про політичні потреби, потреби влади, її джерела, ми з'ясували, що активніше це питання досліджують у психології. Психологічні концепції ґрунтуються на біхевіористському підході та розкривають суб'єктивну мотивацію поведінки реальних індивідів, витоки потреби влади, що кореняться у свідомості й підсвідомості людей.

Американський вчений Г. Ласуел сформував головні аспекти теорії політичного психоаналізу, згідно з якою важливим фактором, що зумовлює ставлення індивіда до політики, є психологічний механізм особи, тобто місце, яке займає політика в її житті; риси характеру, що зумовлюють її ставлення до політики; як сама політика формує людину, які саме риси. Як стверджує вчений, воля до влади і володіння "політичною енергією" дають початкові імпульси для виникнення владних відносин. Психопатологічна особа, пояснює Г. Ласуел, будучи відкинутою з політичного поля, використовує можливість приходу в бізнес суспільно-політичні організації, навіть організовану злочинність – туди, де можна панувати над іншими. Їй байдуже, де утвердитись, лиш би мати владу над людьми [8, с. 47].

Прагнення до влади, яке, на думку австрійських психоаналітиків А. Адлера та К. Горні, є незаперечним злом, а водночас – і конструктивним фактором розвитку цивілізації і культури. В одній зі своїх праць А. Адлер зазначає, що "почуття неповноцінності", яке стимулює прагнення до його подолання і відповідно до влади, "не зло, а благо, основа, стимул задля розвитку людства..." [1, с. 34].

Не може він не погодитись із тим фактом, що люди, які наділені підвищеним честолобством і марнослів'ям, є водночас найкращими організаторами. Саме серед них суспільство знаходить необхідних йому керівників різних рівнів, починаючи від менеджерів і закінчуючи суспільними і державними лідерами. "Владолюбна роль, – зазначає А. Адлер у праці "Пізнати природу людини", – може бути певною мірою корисною, якщо вона не супроводжується надмірною агресією і ворожістю. Кожного разу, коли потрібен організатор, на сцені з'являється владолюбний індивід. Вони домагаються таких місць, на яких потрібні командири й управлінці. У важкі часи... такі характери виходять на авансцену і цілком зрозуміло чому: вони мають необхідну манеру триматися, відповідні соціальні установки; бажання, а також, як правило, і необхідну підготовку, щоб взяти на себе роль вождя... У спокійні часи такі індивіди очолюють малі групи як у діловій, так і в громадській сфері. Поки вони не порушують правил гри, ми не маємо проти них нічого. Однак ми не можемо погодитися з тією завищеною оцінкою, яку дає їм сьогодні суспільство" [1, с. 59].

Отже, існує різне з'ясування джерел потреби влади. Одні розглядають цю потребу як наслідок відчуття неповноцінності, інші як вроджений інстинкт. На нашу думку, потреба влади є складною комплекуючою потребою, яка формується з декількох простих, серед яких потреба власності й потреба пошани.

Потреба власності є освоєнням простору, поширенням свого Я, своєї особистості у навколишній світ. Така потреба повинна зайняти місце між причетністю і пошаною. Причетність – як потреба єдності з групою – обов'язково передбачає протилежну потребу – відокремлення від групи, якою виступає потреба власності. А потреба влади, наприклад, у теоретичній піраміді А. Маслоу займає верхнє поло-

ження, розміщуючись після самовираження. Однак можливі випадки, коли для окремих особистостей влада здатна зайняти місце самовираження. "Честолюбна людина" – саме так визначається особистість, якою оволоділа потреба влади, і самореалізація в цьому випадку зливається з переживанням реалізації влади.

Якщо людина не має інших просторів самореалізації або вони менш привабливі для неї, слабше виражена тенденція самореалізації в інших просторах, ніж у просторі влади, то виникає небезпека настільки сильного переживання потреби у владі, що з людьми, які оточують таку людину, інші відносини – співробітництво і партнерство – у міжособистісному спілкуванні не виявляються, вони практично зникають. Єдиним стилем міжособистісних відносин виявляється стиль керівництва – підпорядкування, тобто самовираження і самореалізація переходить винятково в потребу влади.

Отже, потреба влади виступає однією з важливих людських потреб і є головним елементом у психологічному аналізі особи політичного лідера. Ця потреба виступає домінуючою і, головне, визначає політичну поведінку лідера. Влади прагнуть індивіди, наділені різними психологічними якостями, і в кінцевому результаті такі індивіди надають феномену влади соціально деструктивну або соціально-перетворюючу властивість. Аналіз індивідуальної потреби у владі дає підстави визначити її можливе функціонування і тип політичного режиму.

Потреба у свободі породжує відношення до влади, як потяг до індивідуальної незалежності й самостійності, що формує тип нонконформіста. Ця влада стає виразником індивідуальної свободи, а отже, і утвердження ліберальних цінностей у межах усього суспільства.

Потреба в самоутвердженні формує відношення до влади як до можливості панування над іншими і як до джерела престижу, компенсації власної неповноцінності, що породжує тип диктатора, який не узгоджується із соціальними потребами громадян.

Гедоністичний потяг до влади (грецьке "hedone" – насолода) як до джерела матеріального благополуччя формує політичний тип конформіста – найнесприятливіший із позиції самої сутності влади: такі індивіди "роблять політику" в ім'я власного "Я" і тому здатні до непринципових компромісів.

Потреба в самовираженні й ставлення до влади як до гри – це вираз соціальної авантюристичності, яка є аномалією. Політична авантюра виступає різноманітним соціально-політичним феноменом: у ньому поєднуються особисте і соціально-значуще, авантюризм, здатний спекулювати як на ліберальних цінностях, так і на консервативних ідеалах, що робить його однаково небезпечним для будь-якого суспільства.

Потреба стати особистістю в її усвідомленому ставленні до влади як до функціонального служіння людям формує політичного функціонера демократичного типу.

Отже, потреба у владі може проявлятися по-різному. Це залежить насамперед від системи цінностей особи, її мети. Наприклад, в одного внутрішня потреба у владі може виявлятися в інтересі до всього того, що дає змогу здобути передусім владу над собою, над своїми пристрастями, емоціями, думками, всім тим, що дає змогу подолати внутрішній хаос у власному мікросмосі. Оволодіти владою над собою не просто, але якщо хтось навчився володіти собою, то це відкриває пряму дорогу до внутрішньої свободи. Адже без внутрішньої свободи немає свободи зовнішньої.

Діаметрально протилежним варіантом цьому є поява в людині так званого хворобливого бажання влади над іншими. В такому випадку вона обирає дещо відмінне від попереднього шлях у розвитку, а саме: віддалення від абсолютної повноти буття, шляхом звуження індивідуальних свобод.

Отже, потреби – це об'єктивно існуючі суперечності між соціальним суб'єктом й умовами його життєдіяльності, які розв'язуються і відтворюються в процесі усвідомлюваної діяльнісної суб'єктно-об'єктної взаємодії.

Формування і розвиток потреб – це об'єктивний суспільно-історичний процес, який реалізується через діяльність.

Взаємозв'язок людської потреби з політичними відносинами виявляється в їхньому відтворенні як потреб людини, яка починала з потреби підтримання свого фізичного існування, пройшла низку послідовних етапів у виникненні й задоволенні потреби в певних політичних відносинах, які відтворюють її як політичну людину. Особливість політичної потреби полягає в тому, що її задоволення пов'язане з діяльністю для досягнення інших потреб.

Потреби виконують важливі функції, зокрема виступають спонукальною силою політичної діяльності, стимулом політичного розвитку і фактором реалізації об'єктивних законів розвитку політичного буття.

Література:

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М.: Прогресс, 1995. – 260 с.
2. Античные философы (свидетельства, фрагменты, тексты). – К.: Б.в., 1955. – 538 с.
3. Вичев В. Мораль и социальная психика. – М.: Прогресс, 1978. – 210 с.
4. Гегель. Сочинения. – М., 1970. – Т.1. – 480 с.
5. Гегель. Сочинения. – М., 1970. – Т. 8. – 450 с.
6. Гоббс Т. Избранные произведения: В 2 т. – М., 1972. – Т.2 – 720 с.
7. Гольбах Г. Избранные произведения: В 2 т. – М., 1963. – Т.1. – 562 с.
8. Комоцкая В.Д., Тихомирова Е.Б. Гарольд Дуайт Лассуелл – классик американской политической науки // Социально-политические науки. – 1990. – № 11.
9. Леонтьев А.М. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1975. – 311 с.
10. Лурье С.Я. Демокрит. Тексты. – Л., 1970. – 781 с.

POLITICAL NEEDS AS A PRIMARY REASON OF POLITICAL ACTION

Anna Svita

*L'viv Ivan Franko National University, Universytets'ka Str., 1,
L'viv, 79000, Ukraine, k_polit@franko.lviv.ua*

The essence of needs in correlation to a category of activity is considered. A person pursues a certain goal that is aimed at satisfaction of her needs and interests. The attention is focused on the specificity and functions of political needs.

Key words: political needs, the aim of power, political activity, the aim of activity, subjective and objective interaction (correlation), a political man, a means of gaining aim.

УДК 329.001 (100)

РЕФЕРЕНДУМИ ЯК СТРАТЕГІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ**Юрій Шведа**

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна, shveda@ukr.net*

У статті аналізується референдум як політична інституція та стратегія політичних партій, їх різновиди та місце в системі сучасної представницької демократії.

Ключові слова: Референдум, обов'язкові (облігаторні) та факультативні референдуми, ратифікаційні та консультаційні референдуми, контрольовані та неконтрольовані референдуми, прогегемонічні та антигегемонічні референдуми, демократія участі.

Якщо джерелом влади в демократії є народ, то референдум (загальне голосування) та інші інститути безпосередньої демократії не можуть бути відірваними від демократичної системи. Безпосередня демократія забезпечує участь громадян в остаточному вирішенні конкретних проблем, а референдум прийнято вважати її головним елементом. У класичній інституції, що її становить референдум, кожен виборець отримує можливість проголосувати “за” чи “проти” стосовно певної суспільно значимої проблеми. Оскільки рішення під час референдуму приймає весь народ, то сам референдум вважається виявом народного суверенітету. У літературі референдум трактується як форма устрою, що забезпечує безпосереднє рішення виборців у формі голосування стосовно різних питань державного життя (держави чи певної території), які є предметом голосування, або ж як спосіб безпосереднього прийняття рішення дієздатними особами шляхом голосування важливих державних справ, які є предметом голосування. Референдуму притаманні такі характеристики: безпосередня участь громадян у представленні власної позиції, право лише на один голос кожного виборця та визнання волі більшості за основу у процесі прийняття правових актів. Загальними вимогами щодо проведення референдумів є чітка фіксація проблематики, з якої вони проводяться; на всезагальний референдум виносяться питання, які мають суттєвий національний характер. Право участі у референдумах мають громадяни країни, які можуть брати участь у парламентських виборах [1, с. 278–279].

Не завжди референдум пов'язує формальні осередки прийняття рішень, проте відповідальні політики не можуть злегковажити його результатами. Тому поряд із парламентською процедурою референдум є інструментом законодавчого процесу. Ця норма, однак, не означає, що вони можуть бути щоденною практикою прийняття політичних рішень. У більшості держав референдуми і т.зв. народні законодавчі ініціативи мають допоміжне значення, якщо взагалі застосовуються на загальнодержавному рівні. Загалом практика в цій частині є доволі різноманітною. Як пишуть шведські політологи Дж. Лане і С. Ерсон, “більшість політичних систем закладають основи безпосередньої демократії у своїх конституціях, але дуже мало з них застосовують референдум регулярно” [8, с. 217]. Проте у 80-х і 90-х рр. межі застосування референдуму в Європі значно розширюються, що схиляє до припущення про те, що ця форма безпосередньої демократії має майбутнє [15, с.246-247].

Референдум є не єдиною формою безпосередньої демократії. А. Лейпхарт звертає увагу на те, що безпосередня демократія означає не лише участь у формуванні права (через законодавчу ініціативу, а відтак й прийняття чи

відхилення законопроектів), але також і можливість прийняття персональних рішень (поза “обов’язковим” вибором парламентарів). З цієї точки зору до сфери безпосередньої демократії відносять:

- вибори глави виконавчої влади загальним голосуванням (США, V Республіка у Франції, Португалія, Фінляндія, Ісландія, Австрія, Ірландія);
- т. зв. “правибори”, які означають обмеження політичних партій стосовно виборців у номінації своїх кандидатів на публічні посади (США);
- інституції відкликання депутатів, діяльність яких не відповідає симпатіям груп виборців, що має місце в США та Швейцарії [11, с. 198–201].

На загал, проте, безпосередня демократія таки ототожнюється з референдумом та народною ініціативою.

Увагу насамперед привертає проблема правового забезпечення референдуму (чи регулюється він конституцією чи звичайними законами), предмета його регулювання, часу здійснення та обов’язку голосування. Розрізняють референдуми обов’язкові (облігаторні), які характеризуються тим, що їх рішення є обов’язковими для виконання, та факультативні, які означають, що їх результати не мають обов’язкового значення. Якщо ж мова йде про час їх проведення, то виділяють референдуми ратифікаційні, які проводяться після прийняття відповідного рішення парламентом (наприклад, затвердження в Іспанії Конституції 1978 р.), а також консультативні, які проводяться до прийняття відповідного рішення (наприклад, референдум в Ірландії 1992 р. стосовно ратифікації Маастріхтського трактату). Консультативний характер референдуму означає, що за його допомогою лише з’ясовується позиція громадян. Остаточне ж рішення питань, винесених на референдум, є прерогативою парламенту (або іншого органу), однак проведення референдуму є необхідною умовою прийняття такого рішення.

У науковій літературі референдум аналізується насамперед з двох точок зору. Першим з них є модифікація “класичного” парламентського порядку прийняття рішень. Це означає ускладнення механізму прийняття рішень і подовження самої процедури прийняття рішень. Одночасно підкреслюється пов’язане з цим послаблення позицій парламенту, вбачаючи в процедурі застосування референдумів посягання на суверенність парламенту та на його монополію на законодавчу владу. Цей підхід має особливо багато прихильників у Великобританії [15, с. 245]. Зауважимо, що референдум впливає також на позицію політичних партій, їх згуртованість, легітимність та силу, яку вони представляють на парламентській арені [12, с. 227]. Одночасно і референдум і, головне, його наслідки, аналізуються під кутом зору втрат та зисків політичних партій або (особливо у випадку Швейцарії) зміни значення консенсусного порядку прийняття партіями політичних рішень.

Слід зауважити, що, з політологічної точки зору, меншого значення набуває факт, чи референдум як інституція передбачується конституцією чи ні. Більш важливим є насправді те, як часто і в яких справах застосовується процедура голосування. Якщо йдеться про частоту проведення референдумів, можемо виділити чотири групи держав, у яких:

- референдум становить загальну практику прийняття політичних рішень. Одиноким прикладом тут є Швейцарія, у якій кількість голосувань після Другої світової війни перевищила 200;
- було застосовано після Другої світової війни кілька — або ж кільканадцять (більше 3), що свідчить про існування тенденції формування практики прийняття певних рішень шляхом загального волевиявлення і підтвердження “класичного” парламентського механізму. До цієї групи держав відносимо: Італію (19 референдумів до 1994 р.), Ірландію (15 до 1995 р.), Данію (14 до 1993 р.), IV та V

Республіки у Франції (12 до 1992 р.), Швецію (4 до 1994 р.). Сюди ж слід віднести й Іспанію (5) та Грецію (4), які стали демократичними державами з половини 70-х рр.;

- застосовується епізодично, і наразі ніщо не вказує на тенденцію до розширення застосування цієї практики в майбутньому. До таких держав, де референдум застосовувався лише один раз, слід віднести Бельгію, Великобританію та Фінляндію. Двічі референдум проводився в Австрії та Норвегії;

- не було застосовано на загальнонаціональному рівні жодного разу (США, ФРН, Португалія).

Кількість референдумів, що застосовувалися в західноєвропейських країнах після Другої світової війни до середини 90-х рр. (за винятком Швейцарії) [4, с. 216], вказана у наступній таблиці:

Держава	1945-1994 рр.	до 1970 р.	після 1970 р.
Австрія	2	0	2
Бельгія	1	1	0
Данія	14	8	6
Фінляндія	1	0	1
Греція	4	4	0
Іспанія	5	2	3
Голландія	0	0	0
Ірландія	15	3	12
Німеччина	0	0	0
Норвегія	2	0	2
Португалія	0	0	0
Швеція	4	2	2
Великобританія	1	0	1
Італія	19	1	18
Загалом	81	31	50

Аналіз частоти застосування референдуму дозволяє зробити висновок про те, що застосовується він поетапно. Після Другої світової війни більшість західноєвропейських референдумів відбулися в 70-х та 80-х роках. Як видно з таблиці, із 81 післявоєнного референдуму 50 відбулося після 1970 р., а з них: 33 після 1980 р. Цю тенденцію підтверджує приклад Іспанії, яка після падіння авторитарного правління на переломі 70-х та 80-х рр. (на відміну від Португалії) використала процедуру референдуму в процесі переходу до демократії. Єдиними винятками тут є Данія та Франція, де більшість післявоєнних референдумів відбулося перед 1970 р. Зрозуміло, що важко було б говорити про поширення нової політичної практики, а тим паче про заміну класичної форми парламентаризму, однак цілком зрозуміло, що дискусія з приводу застосування референдумів у політичному житті ввійшла в нову фазу. Стало це очевидним особливо після підписання Маастрихтської угоди, яка зумовила обов'язкове застосування референдумів в т.ч. і в тих державах, де раніше вони не проводилися (Фінляндія, Норвегія, Австрія, Голландія).

Багато авторів, що займаються проблематикою референдумів, зауважують, що не можна однозначно відповісти на запитання, чому в одних країнах вони часто використовуються, а в інших взагалі не застосовуються або застосовуються дуже рідко [11, с. 197]. Ускладнює це, без сумніву, прогнозування політичного розвитку.

По-перше, слід звернути увагу на відсутність кореляції частоти застосування референдумів з традицією їх застосування. Перед Другою світовою війною референдуми були рідкісною інституцією. Після 1900 р. у Західній Європі, не беручи до

уваги Швейцарію, організовано 19 референдумів, у тому числі в таких країнах, як: Німеччина (6 разів), Норвегія (4), Данія (3), Італія (2), Швеція, Австрія, Фінляндія, Ірландія (по 1). Після Другої світової війни держави, які найчастіше застосовували процедуру референдумів (Німеччина та Норвегія), припинили цю практику. В Ірландії, Данії, Італії і Швеції кількість референдумів після Другої світової війни зростає. В Австрії та Фінляндії збереглася вона на низькому рівні. Крім того, жодного разу не застосовано референдуму в Бельгії, Голландії, Великобританії та Франції. Перших три належать до числа держав, які трактують референдуми надалі як виняткову інституцію. Франція часів IV та V Республік належить до числа країн, що застосовують його найчастіше. У цій ситуації звернення до традицій, особливо передвоєнних, не може бути підставою для прогнозування майбутнього інституту референдуму загалом.

По-друге, частота застосування референдумів негативно корелювалася з рівнем задоволення громадян станом демократії у власних державах. Під кінець 80-х найбільше задоволення з функціонування механізмів демократії висловлювали мешканці Люксембургу (80%), ФРН (78%), Данії (69,1%), Голландії (63,7%), Португалії (63%) та Великобританії (61,35%) [6, с.9]. У цій групі держав, за винятком Данії, референдуми взагалі не застосовувалися (Люксембург, Німеччина, Португалія, Голландія) або проводилися лише один раз (Великобританія). Загалом найменш задоволеними власною демократією були мешканці Італії (30,7%), Іспанії (53%), Франції (55,6%), Ірландії (57,9%) та Бельгії (57,5%). За винятком Бельгії, інші держави належать до тих країн, у яких референдум застосовується найчастіше. Як видно, розширення можливостей безпосереднього прийняття рішень про важливі суспільні проблеми не може означати зростання прихильності до демократії чи задоволення з її поглиблення. Є це обставиною, яку недооцінюють прихильники демократії участі. Можна, однак, припустити, що в державах, де рівень соціального задоволення функціонуванням демократії є нижчим, правдоподібність розв'язання контрверсійних соціальних проблем шляхом проведення референдуму буде вищою.

По-третє, відповідаючи на запитання, чому в одній державі референдуми часто проводяться, а в інших рідко чи взагалі не проводяться, належить звернути увагу на те, що дане явище не корелюється з моделями демократії, в рамках яких відбуваються референдуми. Загалом, не прослідковується зв'язок між президентською та парламентською формою правління і частотою застосування референдумів. Зростає кількість держав, які застосовують більше чи менше референдуми, переважають парламентські демократії, але в їх числі знаходимо квазіпрезидентську V Республіку у Франції. Одночасно у групі держав, які не застосовують референдумів, знаходяться держави як з президентською формою правління (Фінляндія (до 1994 р.), Ісландія, Португалія, так і "чисто парламентська" Голландія. Референдум також не є виразом консенсусної чи мажоритарної моделі демократії. До держав, що найчастіше застосовують референдуми, належать: Швейцарія, яка найближче до консенсусної моделі демократії, та Нова Зеландія, яка є "найчистішим" прикладом вестмінстерської моделі демократії. Жодного разу не застосовувалась процедура загального голосування в "консенсусній" Голландії чи в "змішаних" США. Один лише раз відбувся референдум у "вестмінстерській" Великобританії. Очевидно, що референдуми застосовуються в обох моделях демократії і не є виразником жодної з них [11, с. 197].

Відмінність між вестмінстерською та консенсусною моделями демократії має значення, коли аналізуємо політичні наслідки референдуму. Логічно аналізуючи, дана інституція більш прихильна до першої моделі, оскільки полягає у прийнятті рішення із суперечливого питання більшою кількістю громадян. Таким чином,

підтверджується одна з рис вестмінстерської моделі, яка полягає у тому, що народ може ідентифікувати з арифметичною більшістю виборців. Більше того, рішення референдуму не залишає місця для дискусій та компромісів, які характеризують консенсуалізм. Для нього референдум є чинником дисфункціональним: послаблює він значення домовленостей між політичними партіями та групами інтересу і, як це підтверджує приклад Швейцарії, заперечує раніше досягнуті домовленості між групами еліти [2, с.483]. Старанно і всебічно підготовлений проект рішення може бути відхилений загальним голосуванням, що означає: зусилля, затрачені на здобуття компромісу, стають марними. Інакше у вестмінстерській моделі: загальне голосування є тут додатковою конфронтацією прихильників уряду з політичною опозицією.

Політичні наслідки референдуму насамперед залежать від того, у чиїх руках знаходиться фактична ініціатива його проведення. Виділяючи випадки, коли обов'язок підготовки питань до референдуму впливає з конституції (найчастіше стосовно принципів засад політичного ладу чи, як в Данії, зміни меж виборчого віку), вирізняємо референдуми контрольовані — такі, що ініціюються правлячими політичними інституціями (президентом, парламентом, урядом), і неконтрольовані — такі, що ініціюються парламентською меншістю [14, с. 6]. У першому випадку, загальне голосування є додатковим підтвердженням популярності правлячої команди чи її лідера і несе з собою ризик поразки, що може зумовити відставку глави держави (де Голль у 1969 р.), глави уряду (Франція — 2005 р.) чи уряду (Швеція — 1957 р., Норвегія — 1972 р.). Такий результат референдуму, який не може передбачити правляча політична сила, зумовлений тим фактом, що виборці, хоча й підтримали політичну програму даної партії, можуть мати іншу думку стосовно питання, винесеного на референдум [10, с. 249].

У другому випадку опозиція отримує можливість мобілізації суспільної підтримки на користь власних проектів розв'язання даної проблеми (ініціатива позитивна) або проти запропонованих ініціатив правлячих політичних сил (ініціатива негативна). Прикладом негативної ініціативи може бути референдум в Італії у 1974 р., ініційований радикально правим католицьким угрупованням з метою відміни закону, що дозволяв цивільне розірвання шлюбів. Зумовило це великі складнощі для правлячих християнських демократів, які змушені були вибирати між підтримкою ортодоксальних вимог ініціаторів референдуму і політичним прагматизмом. У цій ситуації зайняли вони позицію проти проведення референдуму.

Італійський приклад скеровує нашу увагу в сторону стратегії політичних партій, він трактується як чинник, що визначає частоту проведення референдумів. За винятком Франції, де ініціатива проведення референдуму може належати президенту, який є понад партіями, решта західноєвропейських демократій ініціаторами чи противниками проведення референдумів мають політичні партії. Від обрахованого ними балансу втрат чи здобутків, рівня зовнішніх конфліктів, можливості послаблення політичних конкурентів, перспектив консолідації громадської думки і т. п. залежить ставлення партій до його проведення. Референдум є інструментом, що слугує більшою мірою політичним партіям ніж самим виборцям, які у ході його проведення значною мірою керуються симпатіями до учасників політичного конфлікту.

Аналізуючи функції референдумів, Т. Бйорклунд підкреслює, що є вони інструментом у руках політичних меншин (опозиції), механізмом подолання внутріпартійних поділів та громовідводом для суспільних розбіжностей [3, с. 237]. На думку Дж. Детлефа і А. Сторсведа, референдум, окрім того, виконує функцію "легітимації політичного істеблішменту перед скептично налаштованим електоратом" [5, с.19–20]. Як бачимо, цитовані автори переоцінюють значення позитивних (з системної точки зору) наслідків референдуму. Належить, однак, на це явище поглянути й з протилежної точки зору. Референдум може бути також наслідком

нездатності політичної еліти розв'язати контраверсійні питання й перенести тягар відповідальності за його розв'язання на весь електорат [12, с. 230]. Це дозволяє політичним партіям не лише уникати політичної відповідальності, але також дає можливість приховати внутріпартійні суперечки. Результатом референдуму може бути також добре організована політична дестабілізація, спричинена партійними розколами, мобілізація противників прийняття рішення, організація громадських протестів. З цього випливає, що прийняття рішення про проведення референдуму пов'язане з певними ризиками. У багатьох випадках страх перед внутріпартійними політичними поділами зумовлює вороже ставлення партії до ідеї проведення референдуму. Прикладом тут може слугувати супротив британських консерваторів у 1975 р. проти ідеї проведення референдуму стосовно приналежності Великобританії до тодішнього Європейського Союзу та французьких правоцентристських партій стосовно референдуму 1988 р. щодо Нової Каледонії.

Політичним наслідком референдуму, ініційованого правлячими політичними силами, може стати зміцнення позиції партії (коаліції), яка здійснює владу або ж президента. Саме такий ефект мали перші чотири референдуми, проведені президентом Франції де Голлем. Зміцненням позиції правлячої партії і її лідера прем'єр-міністра Ф. Гонсалеса у референдумі 1986 р. щодо вступу Іспанії до блоку НАТО. Якщо ряди політичних противників не монолітні, виграний референдум може спричинити зростання підтримки партії, яка агітує за його проведення, а також залучення на свою сторону додаткових союзників. Мотиви підтримки референдуму можуть бути різними. Переживаючи трудний період, британська Лейбористська партія вирішила в 1975 р. відступитися від доктрини зверхництва парламенту й ініціювала референдум у справі приналежності Великої Британії до ЄЕС, уникаючи в такий спосіб прийняття рішення голосами своїх проєвропейських противників, консерваторів та лібералів, а також розколу в рядах власної партії.

Як вже згадувалось, запровадження референдуму тягне за собою певні ризики, особливо для провладних партій. Негативний результат загального голосування може означати падіння уряду, хоча не виникає це з положень діючого законодавства. Тому власне де Голль добровільно склав свої повноваження президента V Республіки у Франції після програного у 1969 р. референдуму у справі реорганізації Сенату. Так впав у Швеції уряд Т. Ерландера, не здобувши підтримки реформи освіти у 1957 р. За подібних обставин, у результаті неотримання підтримки норвезькими виборцями ідеї приєднання до ЄЕС, подав у відставку соціал-демократичний уряд (1972 р.). Навіть якщо не доходить до відставки, престиж правлячих партій у випадку програшу референдуму залишається поважно підірваним. Дж. Сміт, беручи до уваги результат референдуму для укладу політичних сил, розрізняє референдуми: прогегемонічні — тобто такі, які утримують чи зміцнюють позицію правлячих політичних сил, та антигегемонічні — тобто такі, які приводять до блокування рішення підтримуваного правлячими політичними силами або навіть до їх відставки.

Аналіз практики застосування референдумів дозволяє стверджувати, що, за винятком Швейцарії, голосування є одночасно і контрольованими, і прогегемонічними. Кожного разу референдум, однак, означає виникнення нових ліній політичних поділів, які проходять через партійну систему й існуючі в ній партії. При виникненні референдуму виникають політичні блоки партій в підтримку винесеного на розгляд питання і тих, що виступають проти нього. Варто також підкреслити, що становища, які приймають дані угруповання, є змінними і умовно ситуаційними. За винятком Італійської радикальної партії (PRI), яку називають "партією референдумів", яка відстоює цю форму прийняття рішень при контраверсійних питаннях, решта політичних партій представляють змінні позиції

щодо застосування референдумів. Відношення до цієї інституції (її застосування чи незастосування) може спричинити внутріпартійні конфлікти. Якщо навіть вони будуть подолані, то слід додати, що прийняття рішення про проведення загального голосування зумовлює принципову зміну політичних сил, їх розподіл на тих, що схильні відповісти “так”, та прихильників відповіді “ні” на конкретне питання, як це мало місце в скандинавських партіях під час проведення у 1994 році референдумів стосовно вступу в ЄЕС [5, с. 26].

Аналіз стратегії політичних партій відносно референдуму дозволяє зробити певні узагальнення. По-перше, якщо існує можливість розв’язання конкретного питання даною партією шляхом парламентських дебатів, то правдоподібно, що буде вона виступати проти загального голосування, хоча б з огляду на кошти. Сильним негативним стимулом голосування є також такі чинники, як можливість програти вибори, що показують соціологічні дослідження стану громадської думки, загроза виникнення внутріпартійних поділів чи вигоди, які можуть отримати від всезагального голосування політичні противники. І навпаки, стимулами, що зумовлюють підтримку референдуму, є слабкі шанси отримати підтримку відповідного рішення на парламентському рівні, сильні внутріпартійні протиріччя, перспектива отримання перемоги в загальному голосуванні, а також можливість виникнення конфлікту серед політичних сил, які виступають противниками проведення референдуму. Правдоподібною звернення до інституту референдуму можна визначити за її функціональністю чи дисфункціональністю для інтересів політичних партій, які стараються до отримання та зміцнення актуальної політичної позиції [12, с. 228].

Референдум стає сьогодні чимось більшим ніж лише виразом громадської думки. Передовсім потрібно визначити характер справ, які піддаються вирішенню загальним голосуванням. Окрім традиційних — зміни конституції, предметом референдуму стають питання сильної поляризації громадської думки і вияву значних емоцій. До цього типу проблем належать питання, які стосуються моральних проблем (припустимість розлучень — Італія 1974 р., Ірландія 1986 р. і 1995 р., допустимість абортів — Італія 1981 р., Ірландія — 1983 і 1994 р), приналежність до міжнародних організацій (Данія, Норвегія, Ірландія, Великобританія — приналежність до ЄЕС, Іспанія — до НАТО, Ірландія, Данія, Франція, Австрія, Швеція, Фінляндія — ратифікація Маастрихтського трактату) чи проблеми т.зв. “нової політики” (референдум у справі атомних електростанцій в Австрії і Швеції). У двох референдумах у 1991 і 1993 рр. італійці визначалися стосовно основних проблем політичної реформи, в тому числі й стосовно виборчої системи. Політичними наслідками обох цих голосувань була делегітимізація політичної системи І Республіки, а також несприйняття більшості діючих в її рамках політичних партій. Такого типу референдум приносить з собою часто поглиблення соціальних поділів і конфліктів, прикладом чого може бути хоча б розподіл ірландського суспільства стосовно розлучень та абортів чи скандинавських країн стосовно приналежності до Європейської спільноти. Належить також звернути увагу на те, що різниця між переможною більшістю та переможеною меншістю є часто досить незначною. Так, у 1994 р. за прийняття до Європейської спільноти голосувало 56,9% фінів, 52,3% шведів і 47,8% норвежців [5, с. 21]. В ірландському референдумі 1995 р. стосовно лібералізації закону про розлучення його прихильниками виявилось 50,3% виборців (у попередньому референдумі їх кількість становила 63,5%). Важко уявити, що існуючий конфлікт інтересів, закладений оцінкою наслідків прийняття до Європейської спільноти чи допустимості розлучень, був таки вирішений через референдум.

Як видно, поширення практики звернення до референдумів спричиняє численні політичні наслідки. Стосуються вони як виборців (можливість безпосереднього ви-

словлювання у спірних питаннях), так і самої політичної системи (модифікація механізмів прийняття рішень). Однак особливе значення має референдум для політичних партій. Ті, які при владі, отримують можливість додаткової легітимації своєї політики (наприклад, так сталося стосовно політичних реформ А. Соареша в Іспанії в 1976 р.) і прийняття додаткових умов щодо їх реалізації. Коли предметом референдуму є контраверсійні питання, які зумовлюють поділи в середині самої партії, вона має можливість перенести тягар прийняття рішення на плечі самих виборців [8, с. 220]. Коли правляча партія сама поділена навколо питання, що вноситься на референдум, може вона в такий спосіб змобілізувати власних членів до узгодженої діяльності. Якщо вона монолітна, то стоїть перед меншою небезпечкою програшу загального голосування. Меншими є ризики від проведення референдуму для опозиції, яка в такий спосіб може прийти й до влади. У кожному, однак, випадку політичні партії на практиці здійснюють підрахунок втрат та вигод, керуючись при цьому не абстрактним добром народу, а власними партійними інтересами.

Винятково іншу роль відіграють інститути безпосередньої демократії у Швейцарії - країні, яка визнається за "колиску" демократії участі і яка має там вікові традиції. Традиція ця пов'язана насамперед з існуючими тут соціополітичними поділами. У сучасній Швейцарії сформувався трирівневий механізм прийняття рішень, який охоплює:

- консультації перед прийняттям рішення в парламенті з групами інтересу,
- референдум, пов'язаний з народною ініціативою (позитивний чи негативний),
- діяльність політичних партій, які є виразниками інтересів виборців [7, с. 111–113].

Характерною рисою швейцарського консенсуалізму є відносна слабкість значення політичної репрезентації партіями. Пов'язано це з відсутністю можливості конкуренції за місця в уряді та забезпечення автоматичних місць в уряді найбільшим політичним партіям. Соціальне незадоволення виражається, таким чином, через інститути безпосередньої демократії, а не в парламентській діяльності політичних партій. Референдум є своєрідним механізмом політичного "шантажу" проти великої коаліції. Це означає, що значна частина соціальних конфліктів вирішується поза парламентською і урядовою ареною. У такій ситуації референдум служить в основному виборцям та малим партіям, не представленим на урядовій арені, однак здатним мобілізувати соціальну підтримку на користь тих чи інших спірних питань.

Значення інституту безпосередньої демократії в Швейцарії впливає не лише і не стільки з політичної традиції, скільки з труднощів формування стабільної парламентської коаліції, яка б була здатною подолати різноманітність й багатоманітність інтересів репрезентованих політичними партіями. Треба також пам'ятати, що швейцарське суспільство є дуже поділеним. Лінії соціального поділу розподілені через етнічні та релігійні відмінності, на що накладається також сильна автономія кантонів. Політичні партії є слабкими і репрезентують вузькі кола суспільства, легітимуються невисоким, як на європейські стандарти, рівнем виборчої підтримки. Як зазначає Ф. Лехнер, "гетерогенність інтересів та слабкість національних партій і груп інтересів ставить завдання формування стабільної політичної коаліції надзвичайно складним та ризикованим" [10, с. 29]. Становище партій, репрезентованих в Nationalrat в багатьох питаннях значно відрізняються поміж собою, що, у випадку непорозуміння, загрожує неприйняттям рішення. У цій ситуації істотного значення набирає демократія участі. На противагу іншим державам Західної Європи, референдум у Швейцарії не є інструментом, який слугує опозиції в боротьбі з урядом, а головно за інституцію, що втілює ідеї громадян.

У багатьох випадках референдум стає владою негативною, яка дозволяє блокувати ініціативи політичних партій, через що його значення, як інструмента “позитивної політичної партисіпації”, є мінімізоване. Деякі референдуми (особливо “екологічні”) скликаються лише для того, щоб протистояти урядовим ініціативам, наприклад, серія трьох голосувань у квітні 1990 р. зумовлена протистоянням будівництву автошляхів. Часто виявляється також конфлікт між інноваційністю політичних еліт і консерватизмом електорату, який, наприклад, від 1971 р. уможливив визнання виборчих прав жінок. Все це зумовлює обережність в оцінці референдуму “як найкращого виразу демократії”.

Аналіз практики використання інституції референдуму в сучасних демократіях приводить до твердження, що дана інституція користується зростанням інтересу і зі сторони виборців, і зі сторони політичних партій. Про популярність референдуму серед громадян говорить, між іншим, фреквенція в сучасних голосуваннях. На противагу виборчій фреквенції, має вона тенденцію до зростання і доводить, що громадська думка піддається мобілізаційним впливам. Наприклад, у референдумах, які стосуються політичної реформи, здійснена в Італії в 1993 р. фреквенція становила 77% і була на 14,5% вища ніж на попередньому референдумі, хоч і дещо нижча ніж у виборах 1992 р. [13, с. 612–613]. У серії референдумів, здійснених у 1994 р., у справі приналежності до Європейського Союзу фреквенція перевищила рівень участі в останніх виборах. Було це особливо очевидно у Норвегії, де проблема співпраці з Євросоюзом викликала найглибший конфлікт. У референдумі взяло участь 89% виборців, коли в останніх парламентських виборах в 1993 р. лише 75,9%. У Австрії в референдумі брали участь 82% (у виборах з 1994 р. – 78%), натомість у Фінляндії – 74% (у виборах з 1991 р. і 1995 р. – 72%). У Швеції рівень участі в загальному голосуванні був нижчим (83%) ніж у виборах до парламенту з 1994 р. (87%) [5, с. 30]. Загалом, для швейцарських референдумів характерним є досить низький рівень фреквенції, хоча окремі питання, наприклад, ліквідація армії, що було предметом голосування в 1989 р., привели до виборчих урн близько 70% виборців.

Більшість політичних партій негативно ставляться до референдуму. Очевидно, слід погодитися з тим, що референдуми мають майбутнє у сучасній представницькій демократії. Однак слід пам'ятати, що розширення процедури загального голосування не витісняє традиційних інститутів представницької демократії з політичного життя.

Література:

1. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: Інституційний вимір. – Львів, 2004.
2. Barry B. Review Article; Political Accommodation and Consociational Democracy // British Journal of Political Science, 1975, vol.5. – P. 480–485.
3. Bjorklund T. The Demand for Referendum. When does it arise and when does it succeed ? // Scandinavian Political Studies, 1982, vol.5 (3).
4. Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza / Pod. red. A. Antoszewskiego, R. Herbuta. - Wrocław: Wyd.Wr.U, 1997.
5. Detlef J., Storsved A. Legitimacy Through Referendum? The Nearly Successful Domino-Strategy of the EU Referendums in Austria, Finland, Sweden and Norway // West European Policy, 1995, vol.18 (4). – P.18–32.
6. Flickinger R.S., Studlar D.T. The Disappearing Voters? Exploring Declining Turnout in Western European Elections // Western European Politics, 1992, vol.15(2).

7. Kerr H. The Swiss Party System: Steadfast and Changing. – In: Party Systems in Denmark, Austria, Switzerland, the Netherlands and Belgium / Ed. by H.Daalder. – L.: Frances Pinter, 1987. – P.9–15.
8. Lane J., Ersson S. Politics and Society in Western Europe. – London, Sage, 1987.
9. Lehner F. Interest Intermediation, Institutional Structures and Public Policy.- In: Coping with the Economic Crisis: Alternative Responses to Economic Recession in Advanced Industrial Societies / Ed. by H.Keman, H.Paloheimo, P.Whiteley.- London: Sage, 1984.
10. Lehner F., Homann B. Consociational Decision-Making and Party Government in Switzerland. – In: Party Government: European and American Experiences / Ed. by R.Katz.- Berlin: Walter de Gruyter, 1987, vol.2.
11. Lijphart A. Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty One Democracies. – New Haven: Yale UP, 1984.
12. Morel L. Party Attitudes Towards Referendum in Western Europe // Western European Politics, 1994, vol.16 (3). – P.222–230.
13. Newell J., Bull M. The Italian Referendum of April 1993: Real Change at Least? // West European Politics, 1993, vol.16 (4). – P.610–615.
14. Smith G. The Functional Properties of the Referendum // European Journal of Political Research, 1976, vol. 4(1). – P.4–10.
15. Steiner J. Democracje europejskie.- Rzeszow: Wyd. WSP, 1993.

A REFERENDUM AS A POLITICAL INSTITUTION AND STRATEGY OF POLITICAL PARTIES IN MODERN REPRESENTATIVE DEMOCRACY

Yuriy Shveda

*L'viv Ivan Franko National University, Universytets'ka Str.,1,
L'viv, 79000, Ukraine shveda@ukr.net*

The article examines a referendum as a political Institution and as a strategy of political parties, its types and role in the modern representative democracy.

Key words: Referendum, obligatory and optional referendums, ratification and consultation referendums, controlled (inspected) and uncontrolled referendums, pro-hegemonic and anti-hegemonic referendums, participation democracy.

Психологічне здоров'я особи і суспільства

УДК 159.923.2

СОЦІАЛЬНО - ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТАЄМНИЦЬ ПОДРУЖНІХ ПАР

Галина Михальчишин

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна, filos@franko.lviv.ua*

Здійснено теоретичний аналіз психологічних особливостей виникнення, функціонування та впливу на стосунки в сім'ї особистісних та сімейних таємниць подружніх пар. Оцінено вплив соціальних, психологічних та інших чинників на приховування інформації в сімейних стосунках чоловіка та жінки. Проведено емпіричне психологічне дослідження подружніх пар з приводу створення таємниць у сім'ї і їхнього впливу на спілкування чоловіка та дружини, взаєморозуміння та злагоди в житті.

Ключові слова: сім'я, психологічний клімат, сприймання, спілкування, таємниця, конфлікт, подружня пара.

Сьогодні недостатньо вивчені соціально-психологічні чинники, що регулюють взаємини подружжя, визначають їхнє ставлення одне до одного, дітей та людей, які їх оточують. Як мала соціальна група, сім'я розв'язує значну кількість проблем, що стосуються осіб, які її складають, а також, що відносяться до суспільства загалом. Тому є актуальним здійснення психологічного аналізу сім'ї, умов і механізмів її функціонування в процесі виникнення і збереження таємниць між чоловіком та дружиною. Вивчення цього питання має важливе значення для виявлення умов взаєморозуміння, психологічної сумісності і взаємоповаги до індивідуальних особливостей подружжя в сім'ї.

Об'єкт дослідження: психологія міжособистісних стосунків подружжя;

Предмет дослідження: соціально-психологічні особливості таємниць у подружньому житті людей;

Мета дослідження: дослідити соціально-психологічні особливості таємниць як продукт міжособистісних стосунків подружніх пар.

Гіпотези дослідження:

1. Припускаємо, що у подружніх парах жінки є носіями більшої кількості таємниць ніж чоловіки.
2. Мабуть, найчастіше чоловіки і жінки приховують одне від одного подружні зради.
3. Припускаємо, що у подружжя з високим рівнем відкритості у міжособистісних стосунках є високий рівень емоційної лабільності та екстравертованості.

Завдання дослідження :

- зробити теоретичний аналіз та емпіричне дослідження ґендерних особливостей таємниць у подружжя;
- дослідити можливі взаємозв'язки між рівнем відкритості подружжя та індивідуальними особливостями жінок і чоловіків.

Психологія таємниць людини – така область, яка надзвичайно мало вивчена сьогодні і, на жаль, ми не знайшли в науковій літературі з психології сімейних стосунків (доступній нам для аналізу) інформації про вплив секретів на життя подружніх пар. Нами були проведені дослідження і є відомими опитування

російських психологів про особливості таємниць у дитячому віці [3, 4, 6]. Була також зроблена спроба визначити термін „таємниця”, здійснити класифікацію таємниць та проаналізувати їхній вплив на психологічне здоров'я особистості [5].

Людина як існуюча на землі істота є таємнича, вона до кінця ще не пізнана і має багато “білих плям”. Інколи особистість сама дивується своїм можливостям, бажанням, діям. Коли таємниче в природі особи стає для неї пізнаним, то переходить у стан відомого як життєвий ресурс. У нашому дослідженні мова йтиме про інше таємниче – про таємниці як такий продукт, до створення якого причетна сама особистість, про те, що є відомим для особи, але з певних причин і на певний час від інших людей приховується.

Життя без секретів не буває. Подружня пара теж може володіти певною кількістю індивідуальних та спільних таємниць. Захоплення володінням таємниці у подружжя може бути дуже інтригуючим, нести як „позитив”, так і певний „мінус” для спільного життя. Інколи ми спостерігаємо, як “сімейні втаємничення” демонструються оточуючим, робляться напоказ іншим, і дивуємося цій відкритості, або прослідковуємо цілком протилежне явище – таємниці немовби оточують сім'ю як павутиння, інформація практично про все життя приховується від оточення. Відбувається вибіркове спілкування подружжя: деяким людям довіряється таємниця (мрії, вчинки і т.д.), іншим – ні.

Секретний світ у дружини (чоловіка) нерідко стає непізнаним, чужим, „небаченим”, бо часом чоловік чи дружина не бажать або не вміють сприймати його, не вивчають, не цікавляться ним. Це є дуже важливим, бо подружжя сприяє збереженню психічного здоров'я суспільства.

Стабільна, добре функціонуюча сім'я дає змогу кожній особі, яка її складає, задовольняти такі потреби, як любов, емоційна близькість, розуміння, повага, визнання тощо. У такій ситуації кожне з подружжя має умови для самореалізації, самоствердження, збагачення й розвитку своєї особистості.

Проблеми між подружжям можуть виникнути в прагненні відстояти свою індивідуальність, в результаті зіткнення різних способів у задоволенні соціокультурних, інтелектуальних та естетичних потреб у сімейних парах, у розбіжності між ціннісними орієнтаціями чоловіка та дружини. Це може і привести до приховування інформації, до виникнення таємниць у сім'ї. Таємниці, в свою чергу, також можуть бути тим інструментом, що підтримає чи знищить подружні стосунки або якимось по-іншому впливатиме на них.

Отже, дуже важливе значення в житті сім'ї мають міжподружні стосунки, які за своїм змістом значно складніші, ніж може здаватися на перший погляд. Від їхнього психологічного наповнення істотно залежить, чи є шлюб щасливим або невдалим, чи благополучна сім'я, чи приховує подружжя інформацію одне від одного, чи є щирою, відвертою у спілкуванні.

Досягти згоди в подружньому житті непросто. Мабуть, найвідповідальнішим періодом в існуванні подружжя можна вважати початковий, коли молоді люди стикаються з першими - не любовними, не інтимними і приємними, а сімейно-побутовими проблемами. Насичений інколи дуже суперечливими переживаннями, цей момент подружнього життя і відображається на подальшій долі сім'ї. Кожний із партнерів не тільки відкриває світ іншого, але й сам знаходить у собі щось раніше не помічене. Період дуже тісно пов'язаний саме з таємницями.

Відкриті таємниці у молодих пар можуть бути різного психологічного забарвлення. Якщо знаходяться спільні конструктивні рішення у подружжя щодо їхньої подальшої долі, то можна сподіватися, що це будівництво щирих і добрих стосунків у сім'ї – взаєморозуміння. В іншому випадку інформація замовчуватиметься, збільшуватиметься кількість секретів, а фальш, лицемірство, нещирість можуть

брати в полон сімейні стосунки молодого подружжя, будуючи хиткі підвалини для їхнього подальшого життя. Інколи, як наслідок, спостерігатиметься така ситуація, що немовби продовж спільного сімейного життя подружні пари "ліплять снігову кулю" таємниць, яка все збільшується, розростається, намотує на себе нові непорозуміння, нещирість, брехню і т.п.

Існування таємниць у подружніх взаєминах можна аналізувати також незалежно від віку сім'ї, розглядаючи різні рівні стосунків: психофізіологічний, психологічний і соціокультурний. Психофізіологічний контакт виявляється у сексуальному контакті подружжя через різні еротичні ігри: флірт, обійми, дотики. Причиною незадоволення чоловіка чи дружини може бути і прояв сексуальної зацікавленості, що був до одруження і став таємницею. У налагодженні стосунків може зарадити відверта, довірливо щира розмова про погодження форм і способів еротичної та сексуальної поведінки, в якій обмірковуються побажання подружжя.

Соціокультурний рівень подружніх стосунків дозволяє погоджувати їхню спрямованість і мотивацію поведінки. Ознаками гармонії в цій сфері є високе взаєморозуміння, схвалення життєвої позиції партнера, висока пошана одне до одного і довіра, а дисгармонія тісно пов'язана з нездоровим приховуванням прагнень, бажань, поглядів, очікувань подружжя як членів суспільства.

Психологічний дисонанс у подружжя часто проявляється як відчуження, через напруження атмосфери конфліктів, коли критиці і неприйняттю піддаються індивідуальні особливості партнера. Психологічно несумісні партнери зазнають труднощів у розподілі ініціативи, влади, верховенства і для налагодження стосунків можуть залучати прийом терпіння і таємниць. Намагаються приховувати незадоволення темпераментом, рисами характеру, але такий спосіб може мати і свої плюси, і мінуси для адаптації чоловіка і дружини одне до одного.

Інколи, наприклад, дружина поводить себе як дитина – вередує, капризує, а чоловік, наприклад, подібно до своєї матері – навчає, вказує. Партнери, можливо, не усвідомлюють це, не хочуть це визнати, чи відверто, не приховуючи, поговорити одне з одним. Дуже важливим для гарних сімейних стосунків є встановлення не тільки відкритих і правдивих стосунків між подружжям, а й між їхньою емоційною та інтелектуальною сферами, щоб емоції не вирували з-за прихованої в таємницю думки. Тоді подружжя здатне використовувати гармонійно і свій інтелект, і свої емоції.

На жаль, у подружньому житті конфлікти є неминучими. Причин тому скільки завгодно. Спробуємо проаналізувати взаємини між чоловіком та дружиною через категорію спілкування і таємниць.

Спілкування подружжя, підкоряючись загальним закономірностям спілкування людей, має свої особливості. Перш за все вони обумовлені обов'язковим сумісним життям, окрім робочого та іншого часу. Подружжя практично позбавлене можливості припинити або зробити менш інтенсивними свої стосунки. Одноманітність і спільність довгочасного перебування може охолоджувати стосунки між подружжям. Але вартує чоловікові і дружині ненадовго розлучитися, як все стає на своє місце. Все, що здавалося раніше важливим, неприємним, сприймається абсолютно не так, а любов і пристрасть зростають під дією розлучення.

Відомо, що Лікурґ, легендарний законодавець Стародавньої Спарти, обмежив спілкування подружжя. Він звелів, щоб чоловіки жили окремо від дружин і могли зустрічатися з ними лише потайки, в затишних місцях. Це сприяло не тільки тому, що молоді спартанці не зніжувалися, не втрачали свого войовничого духу, але й труднощі зустрічі значно підсилювали прихильність подружжя одне до одного. Чимало людей користувалося цими установками Лікурґа і в наш час [2, с.89].

Явища „набридання” одне одному бувають не тільки у подружжя, але й в усіх людей, що постійно спілкуються. У них це важче помітити, бо як тільки настає період взаємного перенасичення одне одним, вони автоматично починають процес відпочинку одне від одного, це проходить непомітно і безболісно. Наслідком вищеприданого явища у подружньому житті можуть бути таємниці як маленькі оазиси відпочинку одне від одного (дружини від чоловіка і навпаки).

Не маючи можливості усамотнитися одне від одного, подружжя може використовувати для цього таємницю. Відбувається немовби заміна – не може хтось з подружжя усамотнитися від іншого (щоб привабити його більше до себе), то створює таємницю, ніби часточку свого „Я” віддаляє від коханої людини. Звичайно, що це все робиться з метою більше прихилити до себе іншу людину і зазвичай відбувається з задіянням і свідомих, і несвідомих процесів психіки.

Спостерігаючи утаємничений образ близької людини, у подружжя може виникати бажання розкрити цю таємницю, володіти нею. Це може знову зближувати людей, а при несприятливих умовах віддаляти одне від одного.

У спілкуванні подружжя є ще одна особливість. Вони мають можливість розглядати одне одного не як „чужих” чоловіка і жінку. Вони стали рідними і близькими, тому можуть дозволити собі у спілкуванні те, чого ніколи б не дозволили у взаємостосунках із сторонніми людьми – у словах, жестах, діях і т.д.

Спочатку все це може здаватися їм дуже милим. Подружжя все більш „розсекречується” одне для одного і не завжди, можливо, в необхідних межах. Тобто певна загадковість, таємничість між парами пропадає, а це може призводити до зменшення привабливості одне до одного. Створюється немовби ефект відомого, традиційного, усталеного в подружньому житті. Виходить так, що певний процент таємничості у подружжі зберігає їхній союз.

І ще одна обставина з'являється у взаємостосунках закоханих пар - ревності. Різні люди ревниві по-різному – від нуля до психопатичних розмірів. Є люди, які до шлюбу були надзвичайно ревнивими. Але майже у всіх „ступінь ревності” після шлюбу підвищується. У народі кажуть: ревнує – значить любить. Для багатьох людей ревності – один з приємних доказів любові, і сприймають вони їх, в певних дозах, – із задоволенням [1, с.49].

Почуття ревності залежить не тільки від того, наскільки сильна любов, але і від якостей, особливостей самої людини, у тому числі і від того, наскільки шанобливо ставляться вони до інших людей. Адже можна і при великій любові не демонструвати таких сильних ревностей, а можна і без особливої любові бурхливо їх проявляти. Як і інші почуття, ревності виявляються далеко не однаково у різних людей. На нашу думку, наявність у одного з партнерів таємниць може привести до ревностей іншого. З іншого боку, ревності можуть виникати саме у тієї людини, у якої є багато таємниць у сфері подружнього життя, тобто більш скрита людина буде схильна вважати іншу людину теж невідвертою.

Мабуть, дружина чи чоловік, знаючи партнера як дуже ревниву особу, будуть схильні мати більше таємниць від нього чи неї. Знову ж таки, накопичення секретів у подружжя може призвести до ревностей між ними. На міцність стосунків між чоловіком і дружиною позитивно будуть впливати таємниці-сюрпризи, наприклад, вечера при свічках, подарунок чи щось інше, підготовлене з любов'ю.

Вивчення стосунків у подружжя може бути тільки з урахуванням психологічних особливостей статі. Статева диференціація представляє одну з актуальних проблем у вивченні соціально-психологічних процесів і явищ різних прикладних областей соціальної психології. Відсутність у подружжя знань про соціально-психологічні особливості статі може бути однією з причин їхнього неблагополуччя.

У чоловіка чи дружини, як наслідок цього, можуть виникати таємниці. Згодом може навіть виявитися, що вони були даремні. Знання психологічних особливостей жінки чи чоловіка, їхньої статевої поведінки, ролі в сім'ї, дозволило б подружжю бути більш відкритим одне до одного, не приховувати інформацію, вчинки чи інші речі. Таємниці такого роду можуть вносити дискомфорт у подружнє життя, викликати агресію, підозри, невпевненість у поведінці та спричиняти різного роду негаразди.

Як мала група, сім'я може мати не тільки окремі персональні таємниці, але й сімейні чи спільні для всього подружжя секрети. Такого роду таємниці зближують людей, об'єднують їх між собою. Та коли хтось один з подружньої пари не може міцно „втримувати” довірену таємницю, це може сприйматися як зрада, невдячність, боягузтво і т.д. Накопичення великої кількості „загальноподружніх” таємниць може свідчити про тенденцію до неправдивості у стосунках з іншими людьми, про низький рівень адаптації пари до соціального середовища. У таких випадках дія секретів як захисних механізмів настільки сильна, що може ставати бар'єром для нормальних соціальних зв'язків з оточенням, наприклад, призводити до конфліктів з родичами подружжя.

Діти також викликають чимало таємниць між подружжям. Наприклад, приховування „нехороших” вчинків дітей одного з батьків перед іншим з метою уникнення покарання може стати причиною секретів у сім'ї.

На нашу думку, частина таємниць у подружньому житті може бути пов'язана з роботою. З ростом кар'єри вони можуть збільшуватися і в розмірах, і в кількості. Мабуть, це в основному залежить від того, що є найбільшою цінністю у людини – робота чи сім'я, як подружні пари можуть поєднувати кар'єрний ріст з сімейним благополуччям.

На сімейні стосунки впливають не тільки таємниці, що виникли під час подружнього життя, а й ті секрети, що були у чоловіка і дружини до знайомства чи одруження. Якщо людина до одруження мала свої таємниці, то після одруження вони можуть зберегтися (змінившись в обсязі, змісті й формі) або зникати у подружньому житті і мати або позитивний, або негативний вплив на сімейні стосунки. Все залежить від рівня довіри, взаєморозуміння між чоловіком і жінкою.

Все ж є дуже багато факторів, які по-різному впливають на обсяг сімейних таємниць, і цей вплив є дуже індивідуальним. Таємниці теж мають вплив на взаємини подружніх пар. Сподіваємося, що нижчеописане **емпіричне дослідження** частково доповнить теоретичні міркування про природу подружніх секретів.

У вибірку дослідження увійшли особи віком від 35 до 41 року. З них: 37 чоловіків та 37 жінок. Всі досліджувані мають сім'ї, які проживають у м. Львові. Наявність дітей у досліджуваних сім'ях була різною, але бездітних сімей не було. Тому вплив такої змінної, як „дитина в сім'ї”, був постійним і контрольованим психологом.

У нашому дослідженні була створена анкета для дослідження таємниць у подружньому житті. Також робилося тестування за методиками В. Ф. Ряховського „Загальний рівень спілкування”, „Оцінка самоконтролю в спілкуванні” М. Снайдера, „Виявлення типологічних особливостей особистості” за К. Юнгом, „Оцінка агресивності” за А. Ассінгером. Застосовувався Фрайбурзький особистісний опитувальник (FPI), потім результати дослідження піддавалися математичному аналізу.

Ми здійснили порівняльний аналіз отриманих даних з опитування подружніх пар на основі анкети, створеної нами, і виявили наступні результати.

1) На запитання: „Як Ви вважаєте, що таке таємниця?” – досліджувані жінки відповіли:

- дуже цікава прихована інформація – 54% осіб;

- щось дуже особисте, варте Вашої уваги – 39% осіб;
 - вказали свій варіант – 7% осіб;
- а чоловіки дали відповідь:
- дуже цікава прихована інформація – 39% досліджуваних;
 - щось дуже особисте, варте Вашої уваги – 43%;
 - інформація, яку можна розголошувати – 7%;
 - вказали свій варіант – 11%.

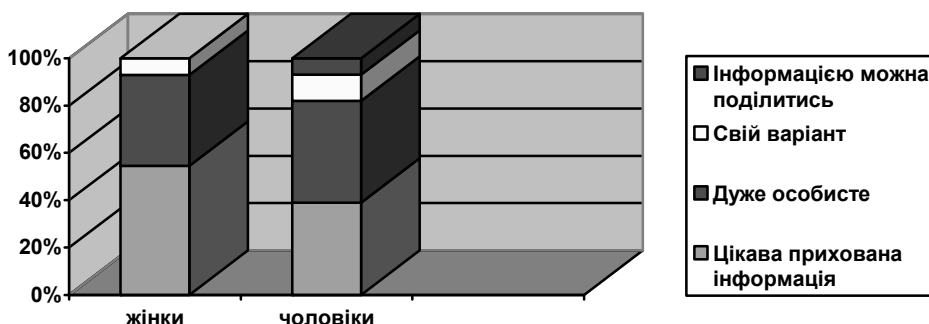

Рис.1. Результати відповіді на питання анкети №1

Отримані результати вказують, що таємниця для досліджуваних жінок є дуже привабливим (таємничим) явищем, а для чоловіків секрет щось більш особисте. Можливо, чоловіки більше ніж жінки люблять утаємничувати щось дуже особистісне. Жінки більш цікаві до чогось таємничого, до чужих секретів, вони активні до відкриття, розкриття секретів інших людей (в тому числі у своїх чоловіків). Мабуть, жінки більш схильні „утаємничувати“, приховувати щось не надто важливе, аби лишень у тому було багато цікавого (чи для них, чи для інших). Вони більше ніж чоловіки схильні у протилежної статі „вивідувати“ таємниці.

Досліджувані особи жіночої статі не обрали варіант відповіді „таємниця – це така інформація, яку можна розголошувати“. Вони вважають, що таємниці є для того, щоб їх не розголошувати, не відкривати іншим. Мабуть, чоловіки (7% від загальної кількості досліджуваних), які вибрали цей варіант відповіді, вважають, що будь-яка таємниця з часом стає відомою.

2) На питання „Чи є у Вашому подружньому житті таємниці?“ – ми отримали такі відповіді:

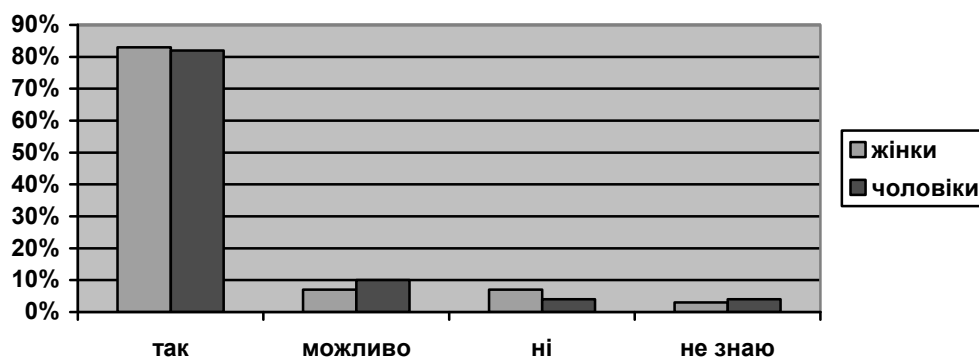

Рис.2. Результати відповіді на питання анкети №2

У сім'ї приблизно однакову кількість таємниць мають і жінки, і чоловіки. Очевидно, що можна до результатів „так” додати частину результатів від відповіді „можливо”.

У сім'ї, як і в будь-якій іншій групі, виникають таємниці. Вони можуть бути, як показують відповіді досліджуваних, однаково ймовірними і у жінок, і у чоловіків. У деяких сім'ях, подружніх парах можна навіть спостерігати такий ефект, явище. Як-що хтось один з подружньої пари починає втаємничувати значну кількість інформації, це автоматично призводить до того, що партнер відповідає аналогічним чином. Він вважає свою відкритість певною нагородою, взаємним вчинком на таку ж щирість коханої людини.

І чоловіки (10 %), і жінки (7%) вибрали варіант відповіді – „можливо”. Цей сумнів може бути як певне нерозуміння себе, як спосіб привертання уваги до своєї персони – досліджуваного. Для уточнення цієї позиції респондентів необхідно провести повторне опитування, бесіду. Невпевненість у даному варіанті може бути проявом втаємничення досліджуваними інформації за певних обставин психологічного опитування.

Незначна кількість і чоловіків, і жінок з досліджуваних сімей відповіли, що таємниць не мають. Можливо, саме в цей момент подружнього життя вони не мають секретів, адже ми досліджували сім'ї з досить значним „стажем” сумісного проживання. Саме такі пари, на нашу думку, варто піддати особливим психологічним дослідженням.

Співвідношення 7% відповідей „ні” у жінок та 4 % „ні” у чоловіків свідчить, що у деяких парах жінки більш схильні вважати свої подружні стосунки відкритими, щирими, відвертими, ніж є насправді. Можливо, що жінкам більше ніж чоловікам прихильно уявляти реальне життя ідеальним, кращим ніж є насправді. На нашу думку, це свого роду захисна реакція перед труднощами у сімейному житті, небажання чи страх вирішувати проблеми шлюбу.

3) На запитання „Якій людині Ви б довірили свій секрет?”– ми отримали наступні відповіді.

Жінки:

- 65% тільки дуже близькій людині;
- 15% знайомій людині;
- 9% зовсім чужій людині;
- 11% нікому не довірю.

Чоловіки:

- 68% тільки дуже близькій людині;
- 7% знайомій людині;
- 25% нікому не довірю.

І жінки, і чоловіки найбільше довіряють близьким. Жінки схильні відкрити таємниці і знайомим, і чужим, мабуть, щоб після відкриття секрету поділитися і інформацією, і переживаннями, зробити собі полегшення.

Чоловіки краще будуть тримати в собі секрет, ніж довірять його комусь іншому – чужому чи незнайомому. Можливо, таємниця для чоловіків є сильнішим захистом у проблемах поза сім'єю, у спілкуванні з іншими, ніж у подружніх стосунках.

4) На запитання „Вам довірили таємницю, що Ви надалі з нею вчините?” - респонденти - жінки відповіли :

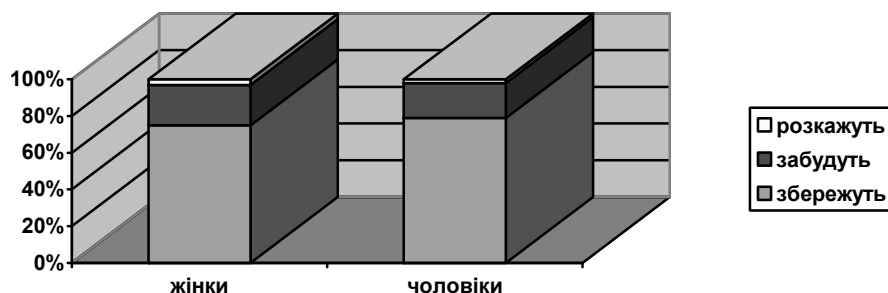

Рис.3. Результати відповіді на питання анкети №4

Серед опитаних чоловіків і жінок є значна кількість таких, що збережуть таємницю інших. Досліджуваним можна довірити на збереження секрет. Незначна частина респондентів може забути таємниці, „викинути їх з голови”. Дійсно, секрети для людини можуть бути предметом довгого внутрішнього обмірковування, переживання, тягарем хоча б лише тому, що таємниче, за своєю природою схильне приваблювати людей. Отже, небагато осіб можуть просто забути приховану від інших інформацію.

Значно мало подружніх пар схильні розголошувати таємниці. Причин тут може бути декілька. По-перше, подружжя живуть у шлюбі довго (така особливість нашої вибірки) і тому можуть стримано, розважливо підходити до проблеми розголошення секретів, особливо чужих. По-друге, така відповідь і поведінка сьогодні соціально не санкціонується. Досліджувані просто, аби не виглядати негативно, правдиво на запитання можуть не відповідати.

5) Відповідь на питання „Якою буде Ваша реакція, якщо Ви дізнались, що людина, якій Ви довірили свій секрет (чоловік, дружина), розповіла його іншим?” – була у жінок

- 22% образяться ;
- 76% більше ніколи не будуть їй довіряти;
- 2% сприйматимуть це байдуже,

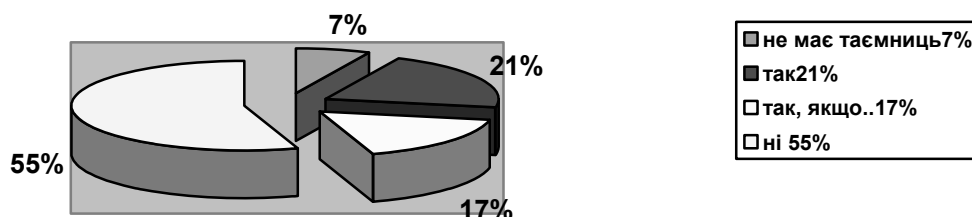
чоловіків

- 14% образяться;
- 76% більше ніколи не будуть їй довіряти;
- 10% сприйматимуть це байдуже.

Більшість респондентів (і жінок, і чоловіків приблизно порівну) схильна не довіряти людям, що розповіли довірену, утаємничену інформацію. На нашу думку, побудований людиною захист (прихована інформація, вчинок) у такому випадку ламається. Особа з відкритими таємницями стає уразливою, незахищеною перед людьми та життям. „Отримувачі” розголошеної таємниці можуть почувати себе збагаченими, сильними, звеличеними, а „розсекречені” особи збіднілими, спустошеними, приниженими. Той, хто не втримав інформацію, може бути переповнений і почуттям провини, і почуттям „виконаного обов’язку” як людина, що „розставила усі крапки над „і”.

6) На запитання „Чи легко Ви можете чужій людині розкрити якусь потаємну думку ?- досліджувані відповіли так:

жінки

чоловіки

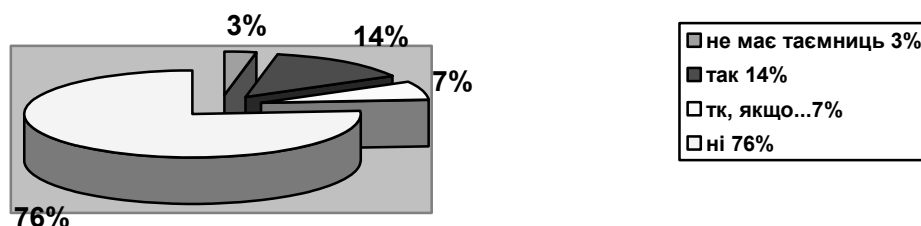

Рис.4, 5. Результати відповіді на питання анкети №6

Ми ще раз переконались, що чоловіки не схильні (їм не притаманно) звірятися чужим людям, розкривати свої таємниці. Жінки більше відкриті для незнайомих людей ніж особи чоловічої статі.

І за певних умов (людину більше не побачиш, тематика секретів), можливо, досить сприятливих для розсекречення таємниць, чоловіки менше ніж жінки розповідають, розкривають утаємнене. Можливо, чоловікам це менш важливо, не так необхідно, як жінкам, які люблять „відкрити душу іншим”. Можливо, для жінок це є своєрідною терапією.

7) На запитання „Чому, на Вашу думку, у людей є таємниці?” – досліджувані жінки відповіли так:

- 18% щоб бути загадовими,
- 29% просто так;
- 53% вказали свій варіант;

а чоловіки

- 18% щоб бути загадовими;
- 40% просто так;
- 42% вказали свій варіант.

І чоловіки, і жінки у подружньому житті бажають бути загадовими. Це, мабуть, може бути своєрідним способом для привабливання інших. Частина чоловіків все ж таки більш раціональні і до таємниць відносяться неемоційно, не дуже переймаючись таким явищем.

8) На запитання анкети „ Як Ви вважаєте, у кого в сім'ї більше секретів?” – респонденти жінки відповіли так :

- 9% у чоловіків;
- 28% у жінок;
- 36% порівну;

а чоловіки

- 27% не знаю;
- 14% у чоловіків;
- 76% у жінок;
- 2% порівну;
- 8% не знаю.

Досліджувані пари виявилися майже одностайними і вважають, що найбільше таємниць у сім'ї все-таки у осіб жіночої статі. Значна кількість чоловіків вбачає у своїх дружинах таємничих людей. Ця таємничість може і захоплювати чоловіків, як усе невідоме, і відштовхувати, як недовіра у сімейному житті.

Значна кількість опитаних жінок відповіла, що жінки і чоловіки мають порівну секретів, особливо у сімейному житті – кожен може зраджувати, приховувати зароблені гроші чи придбані речі. Більшість чоловіків, ніж жінок, вважає переважними носіями секретів осіб „сильної” статі. Можливо, ці респонденти переносили рівень заповнення таємницями свого життя на відповіді у цьому блоку запитань.

Втричі більше чоловіків ніж жінок не визначилися, у кого в сім'ї більше таємниць – чоловіка чи дружини. Незнання цього можна трактувати, можливо, як небажання знати. Можливо, цим можна також пояснити низький інтерес до таємниць, байдуже до них ставлення (40% чоловіків відповіли, що люди мають таємниці просто так, без будь-якої причини).

9) На запитання „На мою думку, у заміжніх жінок бувають такі таємниці ”- жінки відповіли:

- 65% на інтимні теми;
- 20% зрада;
- 10% душевний стан;
- 2% не досконала зовнішність;
- 1% робочі;
- 2% витрати;

а чоловіки

- 55% на інтимні теми;
- 35% фінанси;
- 7% минуле;
- 3% не знаю.

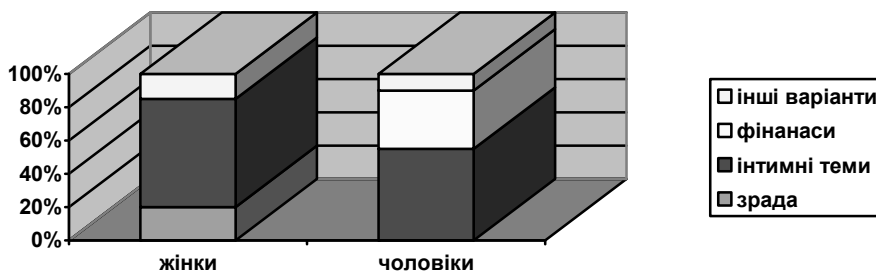

Рис.6. Результати відповіді на питання анкети №9

Більшість опитаних жінок вважає, що значна кількість таємниць є на інтимні теми і п'ята частина респондентів – секрети про зраду. Можливо, опитані жінки перенесли на ці відповіді власний, особистісний розподіл секретів. Тобто насправді такі речі жінки й приховують від чоловіків.

Досліджувані ж чоловічої статі вважають, що найбільше секретів у заміжніх жінок на теми інтимні та фінансові. Ситуація в сучасних сім'ях така, що значно частіше фінансовими операціями в сімейному бюджеті управляє жінка. Їй приходить економити, витратити гроші на власний розсуд, можливо, приховуючи частину витрат від партнера. Це можуть „розсекретити” чоловіки і вбачати частину таємниць у „слабкої” половини саме в тому.

Незначна кількість жінок вважає, що заміжні жінки мають таємниці щодо недосконалості власної зовнішності, фізичних особливостей. Вони, мабуть, дотримуються такої думки, що при одруженні жінки повинні також піклуватися про свою зовнішність, привабливість. Тому, на їхню думку, частина одружених жінок приховує певну фізичну недосконалість від чоловіків.

10) На запитання „На мою думку, в одружених чоловіків бувають такі таємниці” – досліджувані жінки відповіли:

- 45% інтимні теми;
- 35% бізнес, друзі;
- 15% фінанси;
- 5% негативні вчинки;

а чоловіки

- 73% інтимні теми;
- 12% бізнес, друзі;
- 12% фінанси;
- 3% негативні вчинки.

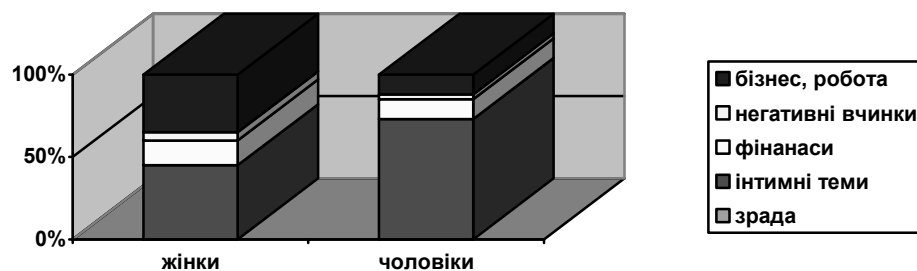

Рис.7. Результати відповіді на питання анкети №10

Одружені чоловіки... Нас зацікавило, які після цього зміни відбулися в таємничій сфері „сильної статі”. Наші респонденти (як і у відповідях на попереднє питання) на перше місце поставили інтимну тематику. На думку і жінок, і чоловіків найбільше секретів у заміжніх чоловіків у сфері інтиму. На другому місці секрети з області бізнесу, роботи, друзів та співпрацівників. Ми вважаємо, що оскільки чоловіки більше уваги приділяють праці ніж сім'ї, тому вони й частіше приховують від жінок інформацію про професійну сферу діяльності. Причиною тому можуть бути навіть „ревнощі” дружини до друзів, співпрацівників у бізнесі. Деякі чоловіки спеціально замовчують частину інформації про роботу, аби обмежити втручання дружин у цю сферу. Отже, знову спостерігаємо захисну функцію таємниць у сімейному житті подружжя.

11) На запитання №11 анкети „Подружні пари найчастіше приховують одне від одного”, – досліджувані жінки відповіли

- 75% зрада;
- 15% покупки;
- 5% гроші;

а чоловіки

- 5% своє минуле;
- 70% зрада, позашлюбні стосунки;
- 20% особисті невдачі;
- 10% своє минуле.

У попередніх відповідях на 9-те та 10-те запитання у наших респондентів чітко домінує у визначенні таємниць одружених чоловіків та жінок інтимна тема. Результати опитувань на запитання анкети №11 конкретизують, що саме в цій сфері найчастіше приховують одне від одного подружжя. Виявилося – зраду. 75% жінок і 70% чоловіків вважають, що саме зраду (стосунки з коханками, коханцями, секс поза шлюбними відносинами) подружні пари приховують від партнерів. Мабуть, це найболючіша тема для сімейних стосунків. Саме через неї розлучаються люди, терплять не тільки чоловік і дружина, але й їхні діти. Тому подружжя намагається утаємничити симпатії, інтимні зв'язки поза шлюбом від своїх дружин і чоловіків.

На думку респондентів (15% жінок і 20% чоловіків) вважають, що покупки і особисті невдачі когось із подружжя часто стають сімейними таємницями. Ці результати, мабуть, є знову ж таки наслідком розподілу обов'язків у подружніх стосунках: жінка керує в сім'ї і сім'єю, чоловік – на роботі. Тому у дружини секретами можуть бути покупки для себе і сім'ї, у чоловіка – невдачі на робочому місці.

Найменша кількість респондентів вважає, що подружжя приховує одне від одного своє минуле, свої, можливо, інтимні стосунки до одруження. Результати відповіді досліджуваних на це запитання також підтверджують захисну функцію таємниць – збереження спокою, благополуччя в сім'ї. Безперечно, що збережувані сім'єю подружні таємниці можуть бути важкою ношею на все їхнє життя, тобто можуть бути неспокійним, тривожним особистісним фактором.

12) На запитання: „Як змінюється кількість секретів (таємниць) у людей після одруження?”- досліджувані жінки відповіли:

- 60% зростає;
- 30% не змінюється;
- 10% зменшується;

Чоловіки

- 65% зростає;
- 30% не змінюється;
- 15% зменшується.

Опитані подружні пари вважають, що після одруження кількість таємниць у чоловіків і жінок зростає. Оскільки респонденти – люди, які прожили в шлюбі значну кількість років, то, мабуть, їхні відповіді – результат багаторічного досвіду подружнього життя.

Після одруження у подружжя з'являється більше обов'язків одне перед одним та збільшується сфера спілкування, контактів, міжособистісних стосунків, тому і кількість секретів збільшується - область для захисту зростає.

Результати досліджень за методикою В. Ряховського “Загальний рівень спілкування” виявили, що:

- у 20% досліджуваних подружніх пар переважає помірна замкнутість: і чоловік, і дружина люблять спілкуватись і в невідомій ситуації відчують себе досить впевнено. Але все ж з новими людьми сходяться з обережністю. В суперечках і дискусіях беруть участь неохоче;

- у 48% опитаних у подружжі перебувають люди нормального рівня комунікації. Охоче слухають цікавого співбесідника, достатньо терплячі у спілкуванні з іншими, відстоюють свої інтереси спокійно;

- у 14% досліджуваних подружніх пар – люди люблять спілкування (навіть деколи забагато). Усім цікавляться, люблять розмовляти, висловлюватися з різних питань, чим інколи дратують оточуючих. Охоче знайомляться з новими людьми. Люблять знаходитися в центрі уваги, нікому не відмовляють у проханнях навіть коли не завжди можуть їх виконати;

- у 18% опитаних сім'ях чоловік і дружина є з різними рівнями комунікації.

Отже, нашими досліджуваними були в основному сім'ї з середнім, нормальним рівнем комунікації – 48% та гармонійним розподілом цієї характеристики і в чоловіка, і у дружини; – 82% подружжя з однаковим рівнем спілкування.

З тесту на оцінку самоконтролю в спілкуванні за М. Снайдером виявилось, що подружжя, де чоловік та дружина мають низький комунікативний контроль, де поведінка стабільна, люди не змінюються залежно від ситуації, вони здатні до відвертого саморозкриття в спілкуванні. Таких досліджуваних пар виявилось 18%. 20% – сім'ї з середнім комунікативним контролем, люди щирі, але нестримані в своїх емоційних проявах. 36% – у подружжя високий комунікативний контроль. Люди легко входять у будь-яку роль, глибоко реагують на зміни ситуацій, добре відчують і навіть можуть передбачити враження, яке справлять на оточуючих.

Отже, 74% досліджуваних подружніх пар є такі, в яких однаковий рівень комунікативного контролю. Серед них більше подружжів з високим комунікативним контролем – можуть передбачати поведінку і реакції інших.

За методикою К. Юнга, що допомагає виявити типологічні особливості особистості, виявлено, що біля 74% досліджуваних пар - це особи з протилежними категоріями, наприклад, чоловік більше екстраверт, а дружина більше інтроверт або навпаки. Вони немовби доповнюють одне одного, а 26% подружніх пар – екстраверти і чоловік, і дружина. Сімей, де були б лише інтроверти, немає.

Отже, в основному досліджувані пари – це люди, які доповнюють одне одного за спрямованістю у спілкуванні, поєднуються екстраверти з інтровертами.

За методикою „Оцінка агресивності“ А. Асінгера ми визначали коректність у стосунках – чи легко людині у спілкуванні, яка в неї агресивність. Виявилось, що серед наших подружніх пар 30% такі, де і дружина, і чоловік – люди у міру агресивні, успішно крокують по життю, мають достатньо здорового честолюбства і самовпевненості. 10% опитаних подружніх пар об'єднали людей дуже миролюбних. 60% сімей виявились з різними рівнями агресивності і у чоловіків, і у жінок.

Ми піддали кореляційному аналізу результати, отримані за методикою FPI та за методикою В. Ф. Ряховського „Загальний рівень спілкування“ для тих сімей, які за тестом на самоконтроль у спілкуванні (М. Снайдера) отримали низький комунікативний контроль. Це ті сім'ї, де поведінка чоловіка і дружини стабільна, подружжя не змінюється залежно від ситуації, вони здатні до відвертого саморозкриття у спілкуванні. Таких досліджуваних пар виявилось 18% з усіх опитаних. Ми отримали кореляційну матрицю окремо для чоловіків і для жінок, припустивши, що саме ці сім'ї є такими, де між подружжям найменше таємниць.

Виявилось, що у чоловіків (подружжя, де рівень відвертого саморозкриття у спілкуванні є високим) значення за шкалою „відкритість“ тісно корелюють ($p \leq 0,05$) з:

1. маскулінністю $r = -0,44$;
2. загальним рівнем спілкування $r = 0,40$;
3. емоційною лабільністю $r = 0,45$;

Особи чоловічої статі з подружніх пар, де рівень відвертого саморозкриття у спілкуванні є високим, мають загальний високий рівень спілкування, тобто вони є тими людьми, які не тільки люблять спілкуватися, вони прагнуть до бесід, обговорення, висловлювання думок, поглядів. З ростом рівня відкритості рівень емоційної лабільності у чоловіків зростає. Збільшується стабільність, емоційна стійкість, ко-

ливання настрою не різкі, напруженість змінюється більше на оптимізм і радість. З ростом рівня відкритості зменшується рівень маскулінності, тобто чоловіки стають з вираженими фемінними рисами.

Отже, чоловіки, в яких високий рівень відкритості, з сімей, де рівень відвертого саморозкриття у спілкуванні є високим, можуть бути більш фемінними, з високим рівнем емоційної лабільності та комунікації.

У жінок виділяються такі тісні кореляційні зв'язки ($p \leq 0,05$):

1. роздратованістю $r = -0,44$;
2. реактивною агресивністю $r = 0,50$;
3. екстраверсією $r = 0,56$;
4. врівноваженістю $r = 0,47$.

Це може свідчити, що ті особи жіночої статі, які живуть в подружніх парах, де рівень відвертого саморозкриття у спілкуванні є високим, а також мають високий рівень відкритості, є менш роздратованими, спрямовані на „зовні” у комунікації. Вони і більш екстравертовані, і більш врівноважені у сімейних стосунках. У них, мабуть, існує високий рівень реактивної агресивності тому, що саме це вони використовують як захисний механізм щодо оберігання власної відкритості від інших.

Висновки та рекомендації.

З теоретичної частини нашої роботи можна зробити висновки:

- всебічне вивчення міжособистісних стосунків подружніх пар в сім'ї стає важливою потребою сьогодення для соціальної психології;
- проблема таємниць подружніх пар у психології сьогодні не вивчена, але вимагає толерантного дослідження, оскільки від цієї проблематики залежить психічне здоров'я, благополуччя подружжя, сім'ї, родини;
- таємниці між чоловіком і дружиною можуть і зближувати людей, і віддаляти одне від одного. Спостерігаючи утаємничений образ близької людини, у подружжя може виникати бажання розкрити цю таємницю, володіти нею;
- у подружньому житті можуть бути таємниці як маленькі оазиси відпочинку одне від одного (дружини від чоловіка і навпаки);
- на різних стадіях розвитку подружніх стосунків будуть наявними різні кількості таємниць. Залежно від схильності подружжя їх накопичувати, розкривати чи, навпаки, приховувати одне від одного будуть і формуватися ці стадії;
- певний процент таємничості у подружньому житті зберігає сімейний союз. Коли певна загадковість, таємничість між парами пропадає, це може призводити до зменшення привабливості одне до одного. Створюється немовби ефект відомого, традиційного, усталеного в подружньому житті;
- дружина чи чоловік, знаючи партнера як дуже ревниву особу, буде схильним мати більше таємниць від нього чи неї. Накопичення секретів у подружжя може призводити до ревностів між ними. На міцність стосунків між чоловіком і дружиною позитивно будуть впливати таємниці-сюрпризи;
- знання психологічних особливостей жінки чи чоловіка, їхньої статевої поведінки, ролі в сім'ї дозволило б подружжю бути більш відкритим одне до одного, не приховувати інформацію, вчинки чи інші речі;
- як мала група, сім'я може мати не тільки окремі, персональні таємниці, але й загальносімейні чи спільні для всього подружжя секрети;
- накопичення великої кількості „загальноподружніх” таємниць може свідчити про тенденцію до неправдивості у стосунках з іншими людьми, про низький рівень адаптації пари до соціального середовища. У таких випадках дія секретів як захисних механізмів настільки сильна, що може ставати бар'єром для нормальних соціальних зв'язків з оточенням, наприклад, призводити до конфліктів з родичами подружжя. Діти також викликають чимало таємниць між подружжям;

- якщо людина до одруження мала свої таємниці, то після одруження вони можуть зберегтися (змінившись в обсязі, змісті і формі) або зникнути у подружньому житті і мати чи позитивний, чи негативний вплив на сімейні стосунки. Все залежить від рівня довіри, взаєморозуміння між чоловіком і жінкою;

- частина таємниць у подружньому житті може бути пов'язана з роботою. З ростом кар'єри вони можуть збільшуватися і в розмірах, і в кількості. Мабуть, це в основному залежить від того, що є найбільшою цінністю у людини – робота чи сім'я, як подружні пари можуть поєднувати кар'єрний ріст з сімейним благополуччям.

З практичної частини наших досліджень можна зробити наступні висновки:

Гіпотези дослідження:

1. У подружніх парах жінки є носіями більшої кількості таємниць, ніж чоловіки – частково підтвердилась;

2. Найчастіше чоловіки і жінки приховують одне від одного подружні зради – підтвердилась;

3. У подружжя з високим рівнем відкритості у міжособистісних стосунках високий рівень емоційної лабільності та екстравертованості – частково підтвердилась.

На основі кореляційного аналізу чоловіки, в яких високий рівень відкритості, з сімей, де рівень відвертого саморозкриття у спілкуванні є високим, можуть бути більш фемінними, з високим рівнем емоційної лабільності та комунікації. А особи жіночої статі, які живуть в подружніх парах, де рівень відвертого саморозкриття у спілкуванні є високим, а також мають високий рівень відкритості, є менш роздратованими, спрямовані на „зовні” у комунікації. Вони і більш екстравертовані, і більш врівноважені у сімейних стосунках. У них, можливо, наявним є високий рівень реактивної агресивності тому, що саме це вони використовують як захисний механізм щодо оберігання власної відкритості від інших.

Отримані нами результати є характерними саме для нашої вибірки, оскільки досліджуваними були в основному сім'ї з середнім, нормальним рівнем комунікації та гармонійним розподілом цієї характеристики і у чоловіків, і у дружин. Також у досліджуваних переважає однаковий рівень комунікативного контролю. Серед них більше подружжів з високим комунікативним контролем, вони можуть передбачати поведінку і реакції інших. В основному досліджувані пари – це люди, які доповнюють одне одного за спрямованістю у спілкуванні, поєднуються екстраверти з інтровертами.

Поза поставленими гіпотезами ми виявили:

- що таємниця для досліджуваних жінок є дуже привабливим (таємничим) явищем, а для чоловіків секрет щось більш особисте;

- у сім'ї приблизно однакову кількість таємниць мають і жінки, і чоловіки;

- незначна кількість і чоловіків, і жінок з досліджуваних сімей відповіла, що таємниць не мають. У деяких опитаних дружини більш схильні вважати свої подружні стосунки відкритими, щирими, відвертими, ніж вони є насправді;

- і жінки, і чоловіки найбільше довіряють близьким. Жінки схильні відкрити таємниці і знайомим, і чужим, мабуть, щоб після відкриття секрету поділитися і інформацією, і переживаннями, зробити собі полегшення;

- чоловіки краще будуть тримати в собі секрет, ніж довірять його комусь іншому – чужому чи незнайомому;

- серед опитаних чоловіків і жінок є значна кількість таких, що збережуть таємницю інших. Значно мало подружніх пар схильні розголошувати сімейні таємниці;

- більшість респондентів (і жінок, і чоловіків приблизно порівну) схильна не довіряти людям, що розповіли довірену, утаємничену інформацію;

- чоловіки не схильні (їм не притаманно) звертатися чужим людям, розкривати свої таємниці. Жінки більш відкриті для незнайомих людей ніж особи чоловічої статі;
- і чоловіки, і жінки у подружньому житті бажають бути загадовими;
- досліджувані пари виявилися майже одноставними і вважають, що найбільше таємниць у сім'ї все-таки у осіб жіночої статі;
- досліджувані чоловічої статі вважають, що найбільше секретів у заміжніх жінок на теми інтимні та фінансові. На думку і жінок, і чоловіків, найбільше секретів у заміжніх чоловіків також у сфері інтиму;
- опитані подружні пари вважають, що після одруження кількість таємниць у чоловіків і жінок зростає;
- таємниці є захисним механізмом у житті подружніх пар.

Ми рекомендуємо психологам більше приділяти уваги у вивченні подружнього життя такої тематики, як відкритість у міжособистісних стосунках. Проводити тренінги, навчальні семінари з питань психології гендеру в сім'ї, подолання сімейних негараздів з врахуванням пропонованих результатів дослідження.

Література:

1. Зацепин В. Семья. Социально-психологические и этические проблемы: справочник. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 255 с.
2. Кравцова М. По секрету всему свету... <http://www.nanya.ru/podpiska>.
3. Михальчишин Г. Таємниці у дитячому віці: психологічний аспект //Духовні та соціально психологічні аспекти допомоги дітям із загальними порушеннями розвитку в системі інтеграційної освіти. – Львів: ЛВЦНТІ, 2005. – С. 88–92.
4. Михальчишин Г. Таємниці і психологічне здоров'я людини //Психологічне здоров'я: проблеми та перспективи досліджень. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С.34–38.
5. Осорина М. Секретный мир детей. – СПб, : Питер, 1999. – 185 с.
6. Эйдемиллер Э., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. – СПб.: Питер, 2001. – 656 с.

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF SECRETS OF THE MATRIMONIAL COUPLES

Halyna Mykhal'chyshyn

*L'viv Ivan Franko National University, Universytets'ka Str., 1,
L'viv, 79000, Ukraine*

A theoretical analysis of psychological peculiarities of rise, functioning and influence on the relations in a family of personal and family secrets of the matrimonial couples is carried out. An influence of social, psychological and other factors on the concealment of information in the family relations of a man and a woman is evaluated. Empiric psychological investigation of matrimonial couples concerning creation of secrets in the family and their influence on communication between a husband and a wife, mutual understanding and consent in life is carried out.

Keywords: family, psychological climate, perception, communication, secret, conflict, matrimonial couple.

УДК 152.32

ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ**Каріна Шамлян***Національний лісотехнічний університет України,
вул. Ген. Чупринки, 103, Львів, 79957, Україна*

Виділено два підходи у психологічних дослідженнях професійної ідентичності: особистісний та діяльнісний. У першому – професійну ідентичність розглядають як різновид соціально-рольової ідентичності, у другому — як складову професіоналізму. Визначено специфічні особливості професійної ідентичності у порівнянні з іншими видами соціально-рольової ідентичності особистості.

Ключові слова: професійна ідентичність, професіоналізм, особистісна ідентичність, соціальна ідентичність.

Професійна ідентичність людини тепер час зазнає чи не найбільше випробувань з боку суспільства і з усіх видів її соціально-рольової ідентичності. Докорінні зміни у нашій країні, руйнування усталених соціально-економічних структур, які призвели до зникнення великих професійних груп та глибокої життєвої кризи тих професіоналів, що втратили роботу, виникнення нових професійних відносин, хиткий і непередбачуваний стан на сучасному ринку праці, жорстко поставило питання про формування нових механізмів соціальної та професійної адаптації і самореалізації особистості. Водночас у сучасному демократичному суспільстві професійна ідентичність слугує одним із найважливіших показників особистісної зрілості, психічного благополуччя та соціальної успішності людини, тому вона повинна стати предметом наукового та практичного інтересу.

Аналіз публікацій і практичний психологічний досвід показує, що поняття „ідентичність” та різні її деривати (особистісна, соціальна, національна, етнічна, ґендерна, професійна ідентичність) міцно вкоренилися у вітчизняному науковому обігу, а також у практиці психологічного консультування, коучінгу та психотерапії, посунувши традиційні для вітчизняної психології поняття самосвідомості, Я-концепції, образу-Я, професійної самосвідомості та інші.

Серед останніх вітчизняних публікацій найбільш важливою є монографія П. Гнатенка і В. Павленка, в якій дається ґрунтовний філософський та психологічний аналіз проблеми ідентичності; стосовно професійної ідентичності – виділяється монографія російського дослідника Л. Шнейдера; питання професійної самосвідомості порушується також у цілій низці робіт російських психологів, виконаних у рамках психології праці і присвячених професійній реалізації особистості – Е. Клімова, Е. Борисової, Л. Мітіної, Ю. Поваренкова та інших.

Незважаючи на популярність і досить інтенсивне наукове вивчення проблеми ідентичності, бракує праць саме про професійну ідентичність. З тих, що є, більшість присвячена професійній ідентичності і професійному становленню психолога, педагога, а останнім часом – психотерапевта. Залишається нез'ясованим питання про внутрішні, індивідуально-особистісні механізми формування професійної ідентичності. Практично не розроблено прикладних аспектів та інструментарію вивчення, який відповідав би основним вимогам валідності та надійності, що унеможлиблює ґрунтовне емпіричне дослідження. Окрім того, немає чіткої дефініції поняття „ідентичність”, „ідентифікація”, „самоідентифікація”, „самосвідомість”, „Я-концепція”, що створює методологічну плутанину.

Завдання роботи:

1) проаналізувати різні методологічні підходи до проблеми професійної ідентичності;

2) визначити специфічні особливості професійної ідентичності у порівнянні з іншими видами соціально-рольової ідентичності, її співвідношення з особистісною ідентичністю.

У психологічному вивченні проблеми професійної ідентичності, на наш погляд, можна виділити дві незалежні лінії наукових досліджень, які останнім часом усе більше наближаються одна до одної. Першу можна умовно позначити як "особистісну": вона характерна для західної психологічної (насамперед, психоаналітичної) традиції, в якій професійна ідентичність, як правило, не є предметом спеціального наукового розгляду, а постає як один із видів соціальної або соціально-рольової ідентичності. Друга лінія – "діяльнісна" – є відображенням домінуючої у радянській психології діяльнісної парадигми психіки, де предметом вивчення є сама професійна діяльність особистості, її здібності до обраного фаху, а професійна самосвідомість розглядається як складова професіоналізму.

Для розуміння внутрішніх механізмів формування професійної ідентичності слід, перш за все, звернутися до досліджень послідовників психоаналізу – Е. Еріксона, Дж. Марсія та інших Его-психологів.

Значний вплив на формування поглядів щодо феномена ідентичності мала епігенетична концепція розвитку особистості Е. Еріксона. Формування ідентичності постає як "процес одночасного відображення і спостереження, що протікає на всіх рівнях психічної діяльності, за допомогою якого індивід оцінює себе з погляду того, як інші, на його думку, оцінюють його у порівнянні із собою. ...У той же час він оцінює судження про нього з погляду того, як він сприймає себе у порівнянні з ними й з типами, важливими для нього. На щастя, цей процес протікає здебільшого підсвідомо" [15, с. 32].

Ідентичність особистості – це інтегруюче начало, центральна якість, яка дає людині відчуття нерозривного зв'язку з оточуючим соціальним світом. Ідентичність суб'єктивно переживається як почуття внутрішньої тотожності та інтегрованості у часі та просторі, як образ себе, що приймається особистістю, з усім багатством стосунків із всім оточуючим соціальним світом.

Відмінність поглядів Е. Еріксона від інших послідовників З. Фрейда, що намагалися соціологізувати його вчення, виявляється у тлумаченні впливу біологічних факторів на формування ідентичності. Механізм такого впливу має опосередкований характер. Будь-які фізичні або фізіологічні особливості та новоутворення людини впливають на її соціальний досвід, розширюючи, обмежуючи або індивідуалізуючи його. І лише вторинно, через віддзеркалення у соціальних оцінках, і як детермінанта соціального досвіду тілесні якості знаходять своє місце у структурі ідентичності. На певних етапах і стадіях розвитку відбувається дозрівання взаємопов'язаних фізіологічних систем організму, які роблять індивіда особливо чутливим до певних соціальних впливів. Оточення реагує на нові можливості організму, що розвивається, і ставить до нього нові системи вимог, даючи одночасно засоби для вирішення нових завдань. При успішному їх розв'язанні формується особистісна цілісність або ідентичність, яка повинна перебудовуватися під впливом дозрівання нових фізіологічних структур і відповідно до нових вимог суспільства. Потім – нова криза і перехід до нової стадії розвитку.

Дуже плідною для створення методики емпіричного дослідження професійної ідентичності є, на наш погляд, статусна модель ідентичності Дж. Марсія [1], яка ґрунтується на припущенні, що феноменологічна ідентичність повинна виявлятися через паттерни "вирішення проблем". Вирішення кожної, навіть незначної життєвої, проблеми робить певний внесок у досягнення ідентичності. У процесі прийняття

важливих життєвих рішень розвивається структура ідентичності, підвищується усвідомлення своїх сильних і слабких якостей, цілеспрямованість й свідомість життя. Дж. Марсія виділяє чотири статуси ідентичності, залежно від комбінації двох факторів: наявності або відсутності кризи у житті, наявності або відсутності особистісно значущих цілей, цінностей і переконань.

Статус “досягнута ідентичність” характерний для людини, що пройшла період кризи та сформувала певну сукупність особистісно значущих цілей, цінностей і переконань. Статус “мораторій” притаманний людині, яка перебуває у стані кризи ідентичності й активно намагається розв'язати її, шукаючи різні варіанти. “Передчасна ідентичність” — людині, яка не переживає кризи, проте має певний набір цілей, цінностей, переконань, що формуються досить рано і не в результаті самостійного пошуку, а під впливом батьків та інших авторитетних осіб. Стан “дифузної ідентичності” мають люди без стійких цілей, цінностей й переконань, які не намагаються активно їх сформувати. Вони або ніколи не перебували у стані кризи ідентичності або були не здатними вирішити проблеми, що з'явилися.

Характерною особливістю позиції Его-психологів, які розвивали вчення Е. Еріксона (Дж. Марсія, А. Ватерман та інші) є те, що ідентичність особистості розглядалася у процесі її розвитку, виділялися стадії розвитку ідентичності як результат подолання кризи і підкреслювалася головна роль у формуванні її особистісної мотивації, процесу прийняття життєво важливих рішень у ситуації вибору.

На відміну від цього, в центрі уваги досліджень у рамках когнітивної психології перебуває структура ідентичності, співвідношення соціальних та особистісних її компонентів. У концепціях соціальної ідентичності Х. Теджфела і Дж. Тернера ([1], [4]), ідентичність розглянуто як когнітивну систему, що ототожнюється з Я-концепцією і містить дві підсистеми: 1) особистісну ідентичність, яка самовизначається у термінах фізичних, інтелектуальних і моральних якостей; 2) соціальну ідентичність, що складається з окремих ідентифікацій і визначається належністю людини до різних соціальних категорій: раси, національності, статі тощо. На думку Х. Теджфела, особистісна та соціальна ідентичності — це два полюси біполярного континууму. Вибір форми поведінки залежить від того, яка саме ідентичність актуалізується. Дж. Тернер вказав на тісну взаємозалежність між цими двома підсистемами, оскільки це не стільки різні форми ідентичності, скільки різні форми самокатегоризації: особистість категоризує себе в межах певного біполярного континууму “ближче” то до одного полюса (повністю визначається особистісною ідентичністю), то до другого (визначається соціальною). До механізмів становлення і розвитку ідентичності дослідник зараховував: соціальну категоризацію, соціальне порівняння (міжособистісне — міжгрупове); соціальну ідентифікацію (персоналізація, самовизначення, самоорганізація), міжгрупову дискримінацію. Наголошується на соціальній ідентичності як структурі вищого рівня порівняно з особистісною ідентичністю.

Для “діяльнісного” підходу характерна першочерговість проблеми формування професіоналізму, одним із провідних критеріїв якого є професійна ідентичність, поруч із професійною продуктивністю та зрілістю [11]. Проблема становлення професіоналу активно розроблялася в школі диференційної психофізіології, яка мала величезний вплив на розвиток психології праці та інші напрямки радянської психології. Проблема становлення професіоналізму як диференційно-психологічна включає професійну орієнтацію і відбір, професійне навчання та адаптацію до даної професії [5]. Інтенсифікація праці, формування індивідуального стилю діяльності залежно від типологічних особливостей нервової системи та здібностей, вивчення здібностей до тої чи іншої сфери діяльності — саме в цьому руслі було написано величезну кількість праць у період справжнього профорієнтаційного буму в Радянському Союзі у 70–80-ті роки XX сторіччя.

Можна припустити, що "діяльнісний" підхід у вивченні проблеми професійної ідентичності своїм корінням сягає до вчення засновника російської характерології О. Лазурського [8]. За основу своєї класифікації особистостей він взяв принцип активного пристосування особистості до оточуючого середовища та виділив два основні її виміри: поділ особистостей за психічним рівнем і поділ за психічним змістом. Пристосування людини до оточення визначається тим природженим запасом духовних і фізичних сил, який загалом становить ступінь обдарованості особистості. На кожному психічному рівні автор виділяє чисті типи залежно від обраної сфери діяльності та рівня розвитку відповідних здібностей.

Мало обдаровані індивідууми, які перебувають на нижчому психічному рівні, зазвичай цілком підпорядковуються впливам середовища, у найкращому випадку обмежуючись пасивним пристосуванням до його вимог. Особи, які є на середньому психічному рівні, мають достатньо здібностей пристосуватися до оточуючого середовища, знайти своє місце і застосувати середовище для своїх цілей. По-іншому складаються відношення на вищому психічному рівні. Люди талановиті, високообдаровані, мають набагато більше, ніж інші, здібностей для того, щоб пристосуватися до оточення, скористатися його вигодами і влаштувати собі зручне і матеріально забезпечене життя. У деяких випадках так воно і буває. Проте справа ускладнюється тим, що велика напруженість, інтенсивність духовного життя змушує людину не обмежуватися одним лише пристосуванням, а прагнути переробити, перетворити середовище відповідно до своїх переконань та ідеалів. Інакше кажучи, тут завжди є процес творчості, в якій би області вона не виявлялася – у духовній або матеріальній, у науці, мистецтві або практичному житті.

Ця класифікація співзвучна із оригінальною моделлю становлення професіонала сучасного дослідника А. Фонарьова [13]. Він виділяє три рівні професіоналізації – виконавець (квасіспеціаліст), спеціаліст і професіонал, яким відповідають три модули життєдіяльності – модуль володіння, модуль соціальних досягнень і модуль служіння.

У модулі володіння провідною є потреба володіти знаннями, техніками й уміннями. Суб'єктивно це переживається як нестача, необхідність, нужда. На цьому рівні перебувають люди, які тільки починають засвоювати професію, або ті, що не хочуть змін і розглядають діяльність як засіб задоволення інших своїх потреб.

При переході до модуля соціальних досягнень є два способи реалізації прагнення до переважання над іншими людьми: прагнення до соціального статусу або прагнення до досягнення власних професійних успіхів. Тут існує два шляхи перебування на даній стадії: застрягання і подальший регрес на першу стадію або перехід на наступну стадію професіоналізації.

У випадку модуля служіння, який знаменує останній етап становлення професіонала, він уперше постає як цілісний суб'єкт. Цей етап характеризується появою пікових переживань, які частішають. Таку діяльність по суті діяльністю назвати важко, оскільки реалізація задуму завжди перевищує мету, поставлену на початку. Головне в ній не виробництво якого-небудь корисного продукту, а розкриття світу унікальності, належності до інших людей, а через це і розвиток і себе, й Іншого.

За А. Фонарьовим, "професійна ідентичність характеризується відповідністю між індивідуальними та соціальними уявленнями про професію, її значимість для суб'єкта. Вона оцінюється на основі таких суб'єктивних показників: особистісної ідентичності (близькість уявлень про власні особистісні якості та якості, притаманні професіоналові), ціннісної ідентичності (близькість цінностей особистості й професіоналу), задоволеності працею (умовами її здійснення) і задоволеності професією" [13, с. 83]. В останні роки з'явилося чимало публікацій, присвячених професійній ідентичності психотерапевта і психолога-консультанта. І. Хамітова [14] у професій-

ній ідентичності психотерапевта виділяє зовнішні і внутрішні компоненти. Зовнішні аспекти ідентичності пов'язані з тим, як його сприймають і наскільки приймають як спеціаліста колеги і клієнти. До внутрішніх аспектів належать процеси самосприйняття і професійної самосвідомості. Автор виділяє такі стадії розвитку професійної ідентичності: збудженість і тривога очікування, залежність та ідентифікація, діяльність і триваюча залежність, насичення і прийняття самостійності, ідентичність і незалежність, спокій і колегіальність. Проводиться паралель між стадіями розвитку ідентичності професіонала і стадіями розвитку ідентичності особистості (починаючи від народження), прийняті у психоаналітичній традиції.

Російська дослідниця О. Волкова [3] зауважує, що поняття "професійна ідентичність" належить лише до категорії людей, для яких основою ідентифікації є професійна праця. Тоді професійну діяльність можна розглядати як складову смислу життя людини. Ідентичними можуть вважатися лише професіонали, які мають як стабілізуючу базу, так і потенціал, зданий перетворювати. З їхнім дефіцитом пов'язано більшість маргінальних проявів у професійній сфері. Оскільки у сучасному суспільстві різним видам професійної зайнятості відповідають різні стилі життя, то вибір подальшої кар'єри перетворюється у вибір способу життя в цілому.

У зв'язку з цим слід зупинитися на соціальних аспектах професійної ідентичності, які сьогодні активно розробляють вітчизняні соціологи і соціальні психологи. М. Марунець відзначає, що дослідження проблеми професійної ідентичності мають враховувати соціально-психологічні реалії, характерні для України початку ХХІ сторіччя. Розгляд професійної ідентичності має базуватися на уявленні про те, що повсякденна соціальна нестабільність закономірно формує суб'єкта, який порівняно легко змінює свої соціальні ролі та відповідні ідентичності. "Стосовно професійної ідентичності це приймається як відмова від традиційного прагнення людини віднайти та опанувати свою "справу всього життя", тобто професію, з якою пов'язується перспектива актуалізації особистості та самоствердження, досягнення бажаного матеріального і соціального статусу, культурного розвитку тощо" [9, с. 95].

На думку автора, для професійної ідентифікації, на відміну від етнічної, ґендерної, вікової, специфічним є довільний характер її здійснення та визначальна роль мотиваційної основи цього процесу.

Н. Коваліско зазначає, що трансформаційному суспільству властиве різке посилення індивідуалізації особистісних життєвих практик, ослаблення її залежності від належності до великих соціально-професійних груп. Професійна стратифікація аж ніяк не визначає ані рівня доходу людини, ні реального соціального статусу, ані матеріальної чи соціальної стабільності. Перехід від моделі соціальної безпеки до моделі соціальної конкуренції закріплюють механізми виживання. В цих умовах "соціальна ідентичність індивіда втрачає колишні властивості "зовнішніх" об'єктивних даних, що виступає у вигляді соціального походження, здобутої освіти, формальної професії тощо. Вона стає чимось набутим або заново підтвердженим (у результаті власних зусиль або щасливого збігу обставин) і найчастіше нічим не гарантованим надбанням, що потребує захисту. Ця ідентичність є, з іншого боку, показником міри, в якій пострадянська людина вирішує головну проблему – проблему адаптації до соціально-економічних умов "дикого капіталізму", де не існує жодних інституційних гарантій її матеріального становища і навіть гарантій простого виживання" [7, с. 98]. Насамперед ці слова стосуються професійної ідентичності.

Отже, проаналізувавши різні підходи, можна зробити такі висновки. Стрижнем розуміння феномена професійної ідентичності у всіх без винятку підходах постає ціннісно-смысловий аспект. Професійна ідентичність людини органічно пов'язана з її особистісною ідентичністю. У порівнянні з іншими видами соціально-рольової ідентичності, професійна вирізняється тим, що, по-перше, вона у найбільшій мірі за-

лежить від соціально-економічних трансформацій і тому зазнала дуже великих змін у пострадянської людини у бік мобільності, так що можна ввести поняття “мобільна професійна ідентичність”; по-друге, водночас зміна професійної ідентичності може мати довільний характер і залежати від бажання і зусиль самої людини; по-третє, професійна ідентичність стає актуальною тільки тоді, коли професійна реалізація стає для людини життєвою цінністю.

Література:

1. Антонова Н. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии // *Вопр. психол.* – 1996. – №1. – С. 131–143.
2. Борисова Е. Профессиональное самоопределение: Личностный аспект // *Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.* – М.: МГУ, 1995. – 44 с.
3. Волкова О. Маргинальность профессионала как нарушение его идентичности. – Саратовский государственный университет им. Н. Г. Чернышевского // <http://www.auditorium.ru/v/index.php>.
4. Зликов В. Проблема особистісної та професійної самоідентифікації в сучасній психології // *Соціальна психологія*, 2006. – № 5. – С. 128–136.
5. Ильин Е. Психология индивидуальных различий. – СПб.: Питер, 2004. – 701 с.
6. Климов Е. Психология профессионала. – Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1996. – 400 с.
7. Коваліско Н. Соціальна ідентичність як чинник соціальної стратифікації // *Соціальна психологія*, 2006. – № 4. – С. 94–106.
8. Лазурский А. Классификация личностей // *Психология индивидуальных различий. Тексты под ред Ю. Б. Гиппенрейтер.* – М.: МГУ, 1982. – С. 179–198.
9. Марунець М. Прикладні аспекти дослідження професійної ідентичності // *Соціальна психологія*, 2006. – № 3. – С. 90–97.
10. Митина Л. Психология профессионального развития учителя. Автореф. дис. ... доктор. филол. наук. – М.: МГУ, 1995. – 48 с.
11. Поваренков Ю. Психологическая концепция профессионального становления личности // *Звезды Ярославской психологии.* – Ярославль: Изд-во ЯрГУ, 2000. – С. 195–218.
12. Смирнов С. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 271 с.
13. Фонарев А. Развитие личности в процессе профессионализации // *Вопр. психол.*, 2004. – № 6. – С. 72–83.
14. Хамитова И. Развитие профессиональной идентичности консультанта // *Журнал практической психологии и психоанализа.* – 2000. – №1 // <http://psyjournal.ru/j3p/200001>.
15. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М.: Прогресс, 1996. – 334 с.

A PROFESSIONAL IDENTITY OF A PERSONALITY

Karina Shamlian

*National Forestry University of Ukraine,
Gen. Tshuprynka Str., 103, L'viv, 79057, Ukraine, nv@forest.lviv.ua*

Two approaches in psychological investigations of a professional identity: a personal and a functional one are determined. The professional identity is considered to be a variety of social role identity in the first case and as a constituent of professionalism – in the second one. Specific peculiarities of the professional identity in comparison with the other types of the social-role identity are determined.

Key words: professional identity, professionalism, personal identity, social identity.

УДК 159.947.5

ВНУТРІШНЯ МОТИВАЦІЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН**Оксана Захарко**

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна, oхanaza@gmail.com

*Розкрито зміст та особливості феномена внутрішньої (інтринсивної) мотивації. Наведено короткий опис історії становлення цього поняття. Ви-
світлено головні наукові підходи до розуміння сутності феномена внутрі-
шньої мотивації: теорію мотивації діяльністю Р. Вайта, теорію особистісної
причиновості Р. де Чармса, теорію інтринсивної мотивації Е. Дісі та
Р. Ріана, теорію "поток" М. Чіксентміхалі та теорію парателічної актив-
ності М. Аптера.*

*Ключові слова: мотивація, внутрішня (інтринсивна) мотивація, зовнішня
(екстринсивна) мотивація, самодетермінація.*

Прагнення зрозуміти поведінку людини спонукає до пошуку чинників, які зумовлюють її активність. Адже саме мотивація складає основу дій особистості, є підґрунтям її вчинків. Мотивація – багатогранний феномен. Люди характеризуються не лише різною вираженістю мотивації, але й різними видами мотиваційних чинників.

Спробуємо уявити собі дитину, що грається з лялькою, школяра, що збирає кольоровий конструктор, студента, що організовує університетський вечір та художника або композитора, які створюють свій новий шедевр. Чому ці люди здійснюють саме таку активність? Яка мета чи установка спонукає їх до діяльності? Звичайно, ми маємо надто мало інформації про цих людей та про особливості ситуації, щоб однозначно визначити мотиви їхніх вчинків. Але якщо додати, що всі люди захоплено та радісно здійснюють свою активність, відчуваючи внутрішній імпульс до діяльності та не сподіваючись на якусь винагороду ззовні, то можемо стверджувати, що вони перебувають у стані внутрішньої або інтринсивної мотивації.

Поняття "внутрішня мотивація" не нове у психології. Проте, незважаючи на величезну кількість іноземної літератури на цю тему, таке поняття ще недостатньо досліджено в українській психології, хоча в останні роки з'явилися нові праці, присвячені цій проблемі [1; 3; 4; 5].

Мета статті – розкрити феномен внутрішньої мотивації, визначити його природу, розглянути сучасні наукові підходи до розуміння цього концепту.

Для позначення феномена внутрішньої мотивації в українській та російській науковій літературі існує кілька термінів, що зумовлено особливостями перекладу та розуміння такого терміна: "процесуальна мотивація" (С. Занюк), "інтринсивна мотивація" (Г. Гекгаузен) та, власне, "внутрішня мотивація" (В. Климчук, Е. Сидоренко).

Внутрішня (процесуальна або інтринсивна) мотивація – це прагнення виконати певну діяльність заради самого процесу діяльності, відчуття задоволення та радості від цієї активності, а не для одержання винагороди чи внаслідок зовнішніх вимог [7].

Досліджуючи мотивацію поведінки людини, тривалий час більше уваги приділяли зовнішнім стимулам, які, задовольняючи певні потреби людини, викликали заплановану реакцію. Проте вже у 1890-их роках В. Джеймс, один із засновників емпіричної психології, стверджував, що важливу роль у спрямуванні уваги та діяльності відіграє інтерес. Пізніше С. Вудвортс зазначив, що, незважаючи на те, що поведінка людини є мотивованою ззовні, лише за умови внутрішнього потягу цей процес протікає вільно та ефективно [6; 8]. Як бачимо, вже у цих ранніх припущеннях

зароджується ідея про існування внутрішніх мотивів діяльності. У 50-і роки XX ст. хвиля експериментальних досліджень тварин призвела до переосмислення поведінкових теорій, які намагалися пояснити поведінку впливом зовнішніх підкріплень та простою схемою “стимул–реакція”. Було виявлено, що не будь-яку поведінку тварин можна пояснити наявністю фізіологічних потреб або так званих “первинних драйвів”. З'ясувалося, що, незважаючи на задоволення примітивних фізіологічних потреб, активність тварин не завжди припиняється. Тварини знаходили нову мотиваційну основу. Візуальне споглядання, обмацування, повзання та ходіння, увага та сприймання, мовлення та мислення, дослідження нових об'єктів та простору, маніпулятивна поведінка можуть підкріплювати самі себе та є стійкими до згасання. Такі нові типи поведінки не знижують та не ліквідують активацію організму, більше того, організм здатний здійснювати дослідницьку поведінку, гру або активність, що пов'язана з цікавістю, навіть у випадку відсутності зовнішнього підкріплення чи винагороди та незважаючи на необхідність подолання якихось перешкод на шляху до можливості здійснити цю діяльність. Наприклад, у дослідженнях Г. Ніссена щури перетинали наелектризовані дроти лише заради можливості дослідити нову територію. Мавпи Р. Батлера виконували завдання на розрізнення стимулів тільки заради винагороди виглянути у вікно і подивитися, що робиться за межами лабораторії. З'являються нові терміни для позначення таких мотиваційних драйвів: К. Монтгомері запропонував “дослідницький драйв”, Х. Харлоу – “маніпулятивний драйв”, А. Маєрс та Н. Мілер – “драйв нудьги”, В. Ісаак – “чутливий драйв”, Р. Баталер – “драйв візуального дослідження” [6; 8]. Проаналізувавши ці та десятки інших схожих експериментів, Р. Вайт засумнівався у доцільності виокремлення таких нових потягів. Щоб з'ясувати спонтанні види поведінки, він висунув теорію наявності внутрішньої потреби у компетентності, що виявляється у здатності ефективно взаємодіяти зі середовищем та може бути самостійним мотиваційним чинником. Р. Вайт стверджував, що невимушена поведінка не здійснювалася задля задоволення певної інструментальної потреби, а, швидше, заради позитивного досвіду, пов'язаного з відчуттям розвитку та збільшення власних здібностей. Всі типи поведінки мають спільну біологічно доцільну основу, оскільки є частиною процесу навчання ефективної взаємодії зі середовищем. Щоб з'ясувати цей феномен, дослідник запропонував поняття “мотивація діяльністю”. Головним мотивом при цьому є почуття ефективності, а результатом – зростання компетентності. Виконання певного завдання в ігровій та веселій формі деякою мірою можна порівняти із сексуальним задоволенням або ж із задоволенням від їжі, тоді як біологічно первинною метою є втамування голоду чи репродукція [6; 8; 10]. Власне, це було першою спробою виокремлення психологічних потреб, фізіологічна природа яких є менш зрозумілою, і які вимагають психологічного пояснення.

Пізніше у психологічній літературі з'явилися інші підходи до розгляду інтринсивно мотивованої поведінки, які значно розширили розуміння цього феномена.

Цікавою є теорія Р. де Чармса, який вбачає первинну мотивацію людини у прагненні відчувати себе джерелом змін у навколишньому світі, що зміцнює почуття власної компетентності. Прагнення відчувати особистісну причиновість є основою самоствердження. Бажання контролювати події власного життя є частиною будь-якого виду мотивації, а у випадку інтринсивної мотивації – провідним чинником поведінки. Р. де Чармс виділив два типи особистостей: “джерела” і “пішаки”. Відчуття внутрішнього локусу причиновості, здатності впливати на навколишнє середовище та здійснювати цілеспрямовану активність характерні для “людей-джерел”, які самі ініціюють поведінку і спостерігають зміни в середовищі як наслідки своєї активності. “Пішаки” відчують себе об'єктом дії деякої зовнішньої сили, інших людей та зовнішніх подій. Це супроводжується переконанням, що сили, які визначають зміни у

житті людини, перебувають поза межами її психологічного простору та не підвладні особистому впливу. Такі люди відчувають себе нездатними ефективно взаємодіяти із середовищем, формувати своє оточення, продукувати зміни, почуваються маріонетками в руках невідомих зовнішніх сил, які спрямовують їхнє життя в певному руслі. Наслідком цього є переживання своєї безпорадності та безпомічності.

Є люди, які схильні відчувати себе пішаком у більшості життєвих ситуацій, а є й такі, які постійно відчувають себе джерелом змін у навколишньому світі. Треба зазначити, що в житті однієї і тієї ж людини можуть траплятися випадки, коли вона відчувається джерелом, а за інших умов – пішаком. Важливим висновком цієї теорії є те, що людина, якій властиве сильне почуття самоствердження і яка відчуває свою компетентність у взаємодії із середовищем, є активнішою. Зовнішні вимоги до людини знижують почуття самоідентифікації, що зміщує акцент причиновості з внутрішнього на зовнішній, і змушує людину відчувати себе об'єктом дій сил середовища. Якщо людина здатна протистояти зовнішнім вимогам, з'являється почуття самостійності та задоволення від діяльності. Якщо ж зовнішні вимоги домінують, людина не може їм протистояти, змушена підкорятися, вона втрачає контроль над своїм життям та відчуває себе нікчемною забавкою, що супроводжується переживаннями неспокою, невпевненості в собі та страхом перед невизначеністю майбутнього [2; 4; 6].

Теорія джерела та пішака Р. де Чармса тісно пов'язана з теорією локусу контролю Дж. Ротера, який протиставляв внутрішній та зовнішній локуси контролю, залежно від того, де локалізуються причини вчинків людини. У Дж. Ротера локус контролю поширюється на всі життєві події, має характер особистісної риси, установки. Теорія Р. де Чармса пов'язана з виокремленням поняття внутрішньої мотивації, та визнанні особистісного локусу причинності як центрального елемента цієї мотивації [4].

На основі попередніх теорій, головними компонентами яких були відчуття своїх можливостей (компетентності) у Р. Вайта та самоствердження у Р. де Чармса, американські дослідники Е. Дісі та Р. Ріана розвинули своє бачення інтринсивної мотивації. Їхня теорія ґрунтується на твердженні, що здорова людина від народження є активною, цікавою, ігровою істотою з незвичною готовністю до навчання та дослідження. Така природна мотиваційна тенденція є визначальним елементом когнітивного, соціального та фізичного розвитку, оскільки коли людина діє згідно зі своїми внутрішніми інтересами, то вона розвиває свої знання та навички. Схильність виявляти інтерес до нового та творчо застосовувати свої навички не обмежується періодом дитинства, а впливає на виконання діяльності протягом усіх життєвих періодів людини. Оскільки люди є активними істотами з внутрішньою схильністю до психологічного зростання та саморозвитку, то вони намагаються здійснювати контроль над подіями свого життя та інтегрувати свій досвід у цілісний "я-образ". Така природна схильність людини не функціонує автоматично, а вимагає підживлення та підтримки з боку соціального оточення для ефективного функціонування [8].

Щоб визначити соціально-психологічні чинники інтринсивної мотивації, Е. Дісі та Р. Ріан запропонували теорію когнітивної оцінки. Вони виділили три базові психологічні потреби людини, які виявляються у внутрішньомотивованій діяльності: потреба у відчутті своїх можливостей та компетентності, потреба відчувати себе джерелом змін у навколишньому світі, а також потреба у підтриманні значимих міжособистісних стосунків. Виконуючи певну діяльність, людина постійно оцінює її параметри, зокрема, причини своїх дій, а саме, внутрішню чи зовнішню їхню локалізацію, ефективність виконання діяльності та вплив цієї діяльності на підтримання значимих міжособистісних відносин. Інтегруючи інформацію про всі параметри можна зробити висновок про локус мотивації. Внутрішньою мотивація є тоді, коли лю-

дина вважає, що вона сама є причиною своїх дій, відчуває себе компетентною і почувается включеною в систему значимих стосунків. Отже, оцінка людиною задоволення базових психологічних потреб у певній діяльності визначає виникнення внутрішньої мотивації до цієї діяльності [4; 7].

Слід зазначити, що інтринсивна мотивація є внутрішньою властивістю організму, притаманною кожній людині від народження та потенційно наявною протягом усього життя, але вона не завжди виявляється в діяльності. Внутрішня мотивація не може виникати під дією зовнішніх чинників, проте може стимулюватися певними умовами середовища.

Т. Малон і М. Лепер визначили внутрішню мотивацію як діяльність, яку людина здійснює без зовнішнього підкріплення. Інтринсивно мотивована активність – це така активність, в яку людина включається лише заради такої внутрішньої винагороди, як інтерес або задоволення, якими супроводжується активність. На підставі аналізу великої кількості досліджень мотивації Т. Малон і М. Лепер виділили параметри середовища, яке було б внутрішньо мотивованим, особистісні та міжособистісні чинники, які збільшують інтринсивну мотивацію. Особистісні чинники впливають навіть тоді, коли особа виконує діяльність сама. До них належать: прагнення виконати непересічне завдання, наявність елементу виклику, цікавість, наявність у середовищі новизни, об'єктів, які привертають увагу дитини, почуття особистісного контролю над ситуацією та застосування образів уяви, які стимулюють емоційні та мисленнєві процеси. Міжособистісні чинники впливають на внутрішню мотивацію лише тоді, коли під час виконання діяльності людина вступає у взаємодію з іншою людиною. До них дослідники зараховують наявність конкуренції, змагання, що дає змогу простежувати та порівнювати процес перебігу діяльності, кооперацію, що приносить відчуття задоволення від допомоги іншим та почуття спільності й, нарешті, схвалення та визнання іншими виконуваної діяльності [9].

М. Чікцентміхалі, вивчаючи особливості спонтанної діяльності різних людей, сформулював теорію потоку. Головною характеристикою інтринсивної мотивації, за М. Чікцентміхалі, є почуття радості від процесу активності та насолоди від діяльності. Цей стан описується за допомогою центрального поняття “потік”, що характеризується як повна зануреність у процес діяльності, цілковита самовіддача та розчинення у предметі діяльності. У такому стані людина відчуває радість від того, що вона робить, вона наче забуває про навколишній світ та власне “Я” і повністю розчиняється в актуальній діяльності. Задоволення від процесу та радість і насолода, що викликає захоплення діяльністю, а не певна зовнішня мета, лежить в основі такої активності. Діяльність, що переживається як відчуття потоку, тісно пов'язує таку активність із грою: дитина, що бавиться, повністю занурюється у внутрішній світ гри, вона захоплена дією і радісно переживає цей стан.

М. Чікцентміхалі досліджував людей, які описували досвід такого задоволення від процесу навчання чи роботи, та вивчав феноменологію їхніх відчуттів у процесі діяльності. Він визначив такі головні показники стану “потіку” – суб'єктивного переживання процесуальної мотивації:

- відчуття повної (фізичної та розумової) зануреності в діяльність;
- повна зосередженість уваги, думок та почуттів на справі;
- чітке усвідомлення мети діяльності;
- чітке усвідомлення того, наскільки вдало виконується завдання;
- відсутність тривоги з приводу можливої невдачі чи помилки;
- відчуття суб'єктивної зупинки часу;
- втрата звичного відчуття чіткого усвідомлення себе і свого оточення, розчинення у справі [4].

Досвід потоку та радість від цього переживання значною мірою сприяють виникненню мотивації до діяльності в майбутньому. Отже, переживання потоку можна вважати одним із різновидів внутрішньої мотивації. Такий досвід дає людині відчуття відкриття, нової реальності. Деякі з характеристик мотивації потоку описують термінами гри, задоволення, захопленні діяльністю. При цьому важко відокремити конкретні вчинки та їхнє усвідомлення, вони наче зливаються в одне ціле. Людина відчуває себе частиною діяльності, яку виконує. Важливою ознакою мотивації потоку є умова її виникнення, а саме, відповідність вимог ситуації наявним у суб'єкта вмінням та навичкам. Слід зазначити, що дії, які виконує суб'єкт, не автоматизовані й не завчені, вони здійснюються свідомо, мають оптимальний рівень складності [1; 2].

До теорій внутрішньої мотивації можна зарахувати вчення про парателічну активність М. Аптера. При виконанні певного завдання людина може знаходитися в телічному або парателічному стані мотивації. Якщо, виконуючи діяльність, людина передусім орієнтована на досягнення конкретної мети, то вона є телічно мотивованою. У випадку парателічної мотивації, людина зосереджена на процесі діяльності та на поточних відчуттях, які пов'язані з її виконанням. М. Аптер підкреслює, що важливе значення для виникнення того чи того виду мотивації має середовище, в якому людина виконує певну діяльність. Виявити спрямованість активності можна запропонувавши людині можливість обміняти процес виконання діяльності на досягнення мети в готовому вигляді: людина, яку цікавить лише досягнення конкретної мети, швидше за все, прийме цю пропозицію; у разі парателічної мотивації, незважаючи на досягнення певної мети, людина продовжує виконувати ту ж саму діяльність. Головними характеристиками телічного стану мотивації є наявність суттєвої, обов'язкової до виконання мети, спрямованість на досягнення конкретного результату, наявність плану її здійснення, орієнтація на майбутнє, прагнення швидше завершити діяльність. Теорія М. Аптера, хоча і є близькою до теорій внутрішньої мотивації, проте включає лише мотивацію процесу і не звертає уваги на безпосередні внутрішні джерела парателічної активності, такі, як почуття автономії та самоефективності, виокремлені іншими науковцями.

У контексті деяких теорій внутрішню мотивацію можна розглядати як особистісну рису, стійке утворення, що визначає стиль діяльності. Зокрема, незважаючи на те, що параметри телічності/парателічності є характеристикою стану мотивації, їх можна вважати індивідуальними властивостями, на підставі яких, залежно від переважання частоти виявів того чи того стану, осіб поділяють на теліків і парателіків [5]. У теорії особистісної орієнтації Д. Леонтьєва, внутрішня мотивація розглядається як один із типів спрямованості. Він виділяє три типи особистісної орієнтації: автономну, підконтрольну та безособову. Основою автономної орієнтації є переконання про зв'язок поведінки з результатами діяльності. В такому випадку джерелом вчинків людини є усвідомлення своїх почуттів та потреб. У разі підконтрольної орієнтації, як і в першому випадку, людина відчуває зв'язок своєї поведінки з результатом, проте джерелом активності є зовнішні вимоги. Отже, тут маємо справу із зовнішньою мотивацією, джерело якої міститься у навколишньому середовищі. Безособова орієнтація ґрунтується на переконанні про неможливість досягнення результату за допомогою цілеспрямованих та передбачених дій. Людина не бачить жодної закономірності між своєю поведінкою та тим, що відбувається навколо неї. З погляду теорії Д. Леонтьєва, внутрішню мотивацію можна розглядати як автономну орієнтацію особистості [4].

Характерним для сучасного етапу дослідження мотивації є виокремлення інтринсивної мотивації як важливої компоненти деяких видів людської активності. На сьогодні існує кілька концепцій, які намагаються виокремити особливості цього виду

мотивації та описати процесуально детерміновану діяльність людини. Більшість дослідників сходяться на думці, що інтринсивно мотивована поведінка здійснюється заради самої себе, спрямована на процес діяльності, виявляється як активність заради активності. Джерело такої поведінки знаходиться в межах виконуваної діяльності, а мотиви діяльності спрямовані на задоволення внутрішніх психологічних потреб, зокрема відчуття людиною своїх можливостей, самоствердження та підтримання значимих соціальних стосунків. Наслідками цього є, з одного боку, підвищення ефективності успішності виконання діяльності, а з іншого – зростання компетентності, саморозвиток та відчуття себе джерелом змін у навколишньому світі. Слід зазначити, що багато теорій внутрішньої мотивації, хоча і підкреслюють зумовленість інтринсивно мотивованої поведінки самою діяльністю та психологічними потребами, внутрішньо притаманними кожній людині, звертають увагу на роль середовища у цьому процесі. Фізичні та соціальні параметри навколишнього середовища можуть підкріплювати та стимулювати внутрішньо мотивовану поведінку, не будучи безпосередніми чинниками її виникнення.

Інтринсивно мотивована діяльність супроводжується переживаннями радості, інтелектуальної насолоди та задоволення від процесу. Отже, феномен внутрішньої мотивації включає в себе не тільки питання про спонукальні чинники поведінки, але й звертає увагу на якість виконуваної діяльності, на те, які переживання супроводжують людину в процесі здійснення завдання, а також, які наслідки цієї мотивації для подальшого становлення та саморозвитку особистості.

Література:

1. Войскунский А., Смыслова О. Роль мотивации "потока" в развитии компетентности хакера // *Вопр. психологии.* – 2003. – №4. – С. 35–43.
2. Занюк С. Психологія мотивації: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2002. – 304 с.
3. Климчук В. Експериментальне дослідження явища "мотиваційного зараження" // *Соціальна психологія.* – 2005. – №3 (11). – С. 59–71.
4. Климчук В. Тренінг внутрішньої мотивації. – СПб.: Речь, 2005. – 76 с.
5. Сидоренко Е. Мотиваційний тренінг. – СПб.: Речь, 2005. – 240 с.
6. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – СПб.: Питер, 2003. – 864 с.
7. Deci E., Ryan R. Intrinsic and Extrinsic Motivations: Classic Definitions and New Directions // *Contemporary Educational Psychology.* – 2000. – № 25. – P. 54–67.
8. Deci E., Ryan R. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. – New York – London: Plenum Press. – 1985. – 371 с.
9. Malone T., Lepper M. Making learning fun: A taxonomy of intrinsic motivations of learning // Snow R., Farr M. (Eds.). *Aptitude, learning, and instruction.* Vol. 3. – New York: Lawrence Erlbaum, 1987. – P. 223–253.
10. White R. Motivation Reconsidered: The Concept of Competence // *Psychological Review.* – 1959. – № 66. – P. 297–333.

INTRINSIC MOTIVATION AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

Oksana Zakharko

*Lviv Ivan Franko National University, Universytets'ka Str. 1,
Lviv, 79000, Ukraine, oxanaza@gmail.com*

The meaning and characteristics of the intrinsic motivation are described in the article. A short history of the development of this concept is presented. Main approaches to the conceptualization of this phenomenon are considered: R. White's effectance motivation theory, personal causation approach of

R. deCharms, intrinsic motivation theory of E. Deci and R. Ryan, M. Csikszentmihalyi's "flow" theory and M. Apter's theory of parathelic activity.

Key words: motivation, intrinsic motivation, extrinsic motivation, self-determination.

ЛЮДИНОВИМІРНІСТЬ НАУКИ І ТЕХНІКИ В ТЕХНОГЕННОМУ СУСПІЛЬСТВІ**Людмила Рижак**

Рецензія на підручник Е. Семенюка і В. Мельника
"Філософія сучасної науки і техніки". – Львів: Світ, 2006. – 152 с.

Двадцяте сторіччя можна без перебільшення вважати безпрецедентним у розвитку науки. Воно увійшло в історію як сторіччя трьох наукових революцій: квантової, комп'ютерної й біомолекулярної. Людство не лише здійснило прориви в науковому пізнанні, а й отримало потужний інтелектуальний інструментарій для його поглиблення. Істотно змінила наукову діяльність комп'ютерна революція. Інформаційно-мережеві технології багаторазово пришвидшили збір, обробку та поширення наукового знання. На основі інформаційно-технологічних новацій відбувається колосальний приріст наукового знання. Тому до 2020 року науковці передбачають такий сплеск наукової діяльності, якого ще не бачив світ.

Насправді, як зазначає відомий американський фізик-теоретик М. Кайку, кінець двадцятого сторіччя, яким завершилась перша фаза в історії науки, тільки відчинив двері до захопливих досягнень наступної фази. Двадцять перше сторіччя буде свідком ще далекосяжнішої наукової революції, коли від розгадування секретів Природи ми перейдемо до панування над нею [Кайку М. Візії: як наука змінить XXI сторіччя. – Львів: Літопис, 2004. – С. 26].

Розвиток науки й техніки, їхній вплив на всі сфери суспільного життя, а також ризики і небезпеки, які вони створюють, актуалізують філософську рефлексію перспектив науково-технологічного поступу та його соціально-антропологічних наслідків. Тим паче, що він супроводжується глобальними проблемами, які загрожують людству та загалом життю на Землі.

Безперечно, ми живемо у світі власноручно створених небезпек. Деякі з них справді катастрофічні, як-от глобальне потепління, розповсюдження ядерної зброї чи міжнародний тероризм. Така ситуація, вважає Е. Гіденс, "неминуче підживлюватиме релігійне відродження й різноманітні новітні філософії, що спрямовані проти наукового світогляду. Через екологічні ризики деякі мислителі у царині екології перетворилися на ворогів науки, ба навіть, раціонального мислення взагалі. Це не є надто розумною позицією. Ми й гадки не мали б про ці ризики без наукового аналізу" [Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. – К.: Аль-терпрес, 2004. – С. 30].

У контексті зазначених вище чинників підручник Е. Семенюка і В. Мельника є вельми актуальним. Осмислюючи науково-технічні здобутки людства, автори проблематизують їхню значущість, аби сформулювати критичне ставлення до них. До того ж філософська інтерпретація сучасної науки й техніки, слугує з'ясуванню гуманістичного виміру науково-технологічного поступу. Це дає змогу подолати такі світоглядні крайнощі, як технократичний оптимізм і технократичний песимізм. Отож, опанування філософсько-рефлексивним мисленням утверджує відповідальне ставлення до нарощування науково-технологічного потенціалу та його використання на благо людства.

Насамперед хочу зазначити, що підручник "Філософія сучасної науки і техніки", виданий Е. Семенюком і В. Мельником, – цілком очікуваний для наукової спільноти. Адже автори добре знані в інтелектуальних колах України своїми плідними дослі-

дженнями в царині філософських проблем розвитку науки й техніки, інформатизації суспільства та людиновимірності науково-технологічних новацій.

У підручнику аргументовано розкрито історію конституювання таких царин філософського знання, як “філософія науки” та “філософія техніки”. На думку авторів, саме реалії життя XX ст. спонукали до філософських роздумів щодо співвідношення науково-технічного та соціокультурного поступу людства, гуманізації шляхів розвитку науки й техніки. “Попри всі можливі негативні моменти розвитку науки і техніки... людина за самою своєю суттю ніколи не зможе відмовитися від цих видів діяльності – інакше вона перестала б бути людиною. І цей факт постійно стимулює дослідження процесів і механізмів пізнання світу, найрізноманітніших чинників наукової та інженерно-технічної творчості, ...соціальної ролі науки, техніки, практичного використання їх результатів” [с. 141]. Отож, цілком закономірно, що сьогодні філософія науки (епістемологія) та філософія техніки є самостійними ділянками філософського знання.

Автори зосередили свою увагу на розгляді трьох іпостасей науки: як специфічного виду пізнавальної діяльності, як соціального інституту та системи теоретично обґрунтованого та експериментально перевіреного знання. Взаємозв'язок цих трьох вимірів науки визначає органічну цілісність підручника.

У розумінні науки як системи знання та особливого виду діяльності добре зарекомендував себе парадигмальний підхід. Використовуючи його, автори досліджують тенденції розвитку науки в XX ст. як зміну парадигми: перехід від неklasичної до постнеklasичної. Поняття “парадигма” не лише характеризує зміну техніко-технологічних основ розвитку науки, а й її ціннісних засад. До того ж парадигма слугує конституюванню наукових спільнот і мобілізації їхнього творчого потенціалу.

Належний теоретичний рівень підручника презентує концептуально-поняттєвий виклад матеріалу. Кожен розділ автори розпочинають дефініціями понять, які є ключовими у вивченні тої чи тої теми. Незважаючи на це, підготовці підручника використано нову монографічну літературу не лише українських дослідників, а й російських та англомовних, що забезпечує поліфонію поглядів та підходів. Зокрема, представлено філософсько-методологічні дослідження В. Петрушенка, В. Рижка, В. Чуйка, А. Ракітова, В. Розіна, Г. Рузавіна, В. Стьопіна та інших.

Формування нових галузей наукового знання Е. Семенюк і В. Мельник досліджують крізь призму двох тенденцій: диференціації та інтеграції. Диференціація наукового знання має свою специфіку, пов'язану передовсім із різноманітністю пізнавальних об'єктів: природних, технічних, соціальних, культурних тощо. Підручник пропонує різні підходи до диференціації знання та його дисциплінарну поліфонію. Водночас, дисциплінарне розмаїття сучасної науки репрезентують найвідоміші науковці та наукові школи, які залишили значний науковий доробок.

Якщо до кінця XIX ст. домінували процеси диференціації, то в XX ст. помітно посилюється роль інтегративних тенденцій та процесів у науці. Такий висновок авторів опирається на історію розвитку як світової, так і української науки. Саме у XX ст. зароджуються такі інтегративно-синтетичні науки, як кібернетика, семіотика, загальна теорія систем тощо.

Концептуальною канвою праці багатьох науковців у сучасному високотехнологічному світі стає органічний синтез природничо-наукових і технічних досліджень. Зокрема, наголошують Е. Семенюк і В. Мельник, національною гордістю є досягнення київської школи мостобудування та електрозварювання, яку започаткував Є. Патон. Не менш відомими у світі є школи: офтальмолога В. Філатова, кібернетика В. Глушкова, хірурга М. Амосова, теоретиків космонавтики Ю. Кондратюка та М. Келдиша, конструкторів ракетно-космічної техніки С. Корольова та М. Янгеля, авіаконструкторів О. Антонова та А. Ляльки.

Заслуговує на увагу те, що автори не оминули вагомість чинників суб'єктивно-особистого характеру в диференціації та інтеграції знання. До них зараховують інтелектуальний потенціал науковців, їхні креативні здібності, якість національної системи освіти тощо.

Безперечно новизну підручника репрезентує розділ “Науково-інтегративні процеси сучасності”, в якому досліджено розвиток міждисциплінарних теоретичних інтеграторів. Їхня поява зумовлена формуванням комплексних проблем та напрямів досліджень. Зокрема, особливим різновидом комплексних проблем є глобальні проблеми людства. Їхнє розв'язання потребує не лише міждисциплінарного наукового підходу, а й філософсько-методологічного. Цілком слушно, що в підручнику викладено не лише загальнонаукову методологію, а й обґрунтовано тенденцію зростання інтегративної ролі філософського знання.

Особливістю запропонованого підручника є аналіз технічного та технологічного знання, а також їхньої специфіки. Ці види знання об'єднує *технікознавство*, яке має синтетичний характер, оскільки досліджує техніку та технологію, їхню взаємопов'язаність і взаємозумовленість. Автори подають етимологію термінів “техніка” і “технологія”, розкривають еволюцію їхнього змісту в контексті науково-технологічної революції. З'ясовуючи сутність техніки й технології, закономірності їхнього створення, функціонування та розвитку, Е. Семенюк і В. Мельник наголошують на їхньому соціоантропологічному походженні. Техніка і технологія як феномени штучного світу створені людиною, в суспільстві і для суспільства.

У нинішньому світі, вважає В. Мельник, технологія стала визначальним чинником не тільки новітніх форм соціальної організації суспільства, а й чинником кристалізації та вибору цілей соціального розвитку. Нові технології відкривають раніше небачені можливості соціального поступу. Автор наголошує на тому, що технологічні інновації мають стати не самоціллю, а сприяти створенню відповідних умов духовного вдосконалення людини та інституалізації людством ефективних соціальних форм своєї організації для досягнення людиновимірних цілей [Мельник В. Науково-технічні реалії в гуманістичному вимірі // Вісник. Соціогуманітарні проблеми людини. – Львів, 2005. – № 1. – С. 12].

Е. Семенюк і В. Мельник аргументовано доводять, що між технікознавством і гуманітарними науками існує іманентний зв'язок. “Звичайно, – пишуть автори, – техніка завжди має бути людиновимірною та людинопридатною, всебічно орієнтованою саме на людину – єдино можливого її творця та користувача. І це означає, що за самою суттю справи технічне знання має органічно включати в себе антропометричні, антропологічні компоненти. Однак мова не тільки про це. Загальний процес гуманізації науки в ХХ ст. детермінував методологічний феномен значно глибшого характеру – прогресуюче наповнення технікознавства гуманітарним змістом у найширшому розумінні” [с. 50].

Розвиток сучасної науки й техніки відбувається в нових реаліях, що постали завдяки комп'ютерній революції та інформатизації суспільства. Автори підручника ґрунтовно виклали суть інформатизації суспільства та її техніко-технологічні засади. Персональні комп'ютери, програмне забезпечення, бази знання та мережі колективного користування перетворилися на потужний інструментарій наукового пізнання. В його опануванні важлива роль належить комплексній дисципліні, яка виникла в 60-х роках ХХ ст. – інформатиці, становлення якої детально проаналізовано в підручнику.

Слід погодитись з Е. Семенюком і В. Мельником, що “сутність наукової творчості, зміст праці в науці, її “технологія” іманентно пов'язані з інформаційним простором, у якому живуть і працюють люди науки” [с. 127]. У науці взаємодіють різні виміри інформаційного простору від глобального до регіонального, національного та

локального. Тому цілком слушно, що автори акцентують увагу на необхідності формування інформаційної культури вченого та спеціаліста.

Комп'ютерно-мережева революція, глобалізація інформаційного та освітнього просторів зумовили віртуалізацію наукової діяльності. Завдяки такій всесвітній мережі, як Інтернет та розробці локальних мереж колективного користування інформацією, на наших очах формується глобальне віртуальне поле науки. Наукове знання втрачає свій персональний характер, воно функціонує за межами свідомості науковця як об'єктивоване. Кожен, хто має доступ до персонального комп'ютера, може використовувати його. Формується новий рівень наукових досліджень – віртуальний. Упродовж кількох сторіч, зазначає М. Кайку, наука розвивалася двома способами: експериментально і теоретично. Одні науковці проводили досліди із зовнішнім світом, тимчасом як інші намагалися написати математику й теорію, які б пояснювали дані, отримані експериментально. Однак тепер з'являється ще й третя форма науки, що ґрунтується на комп'ютерному моделюванні у віртуальній реальності й відкриває нові сфери для дослідження [Кайку М. Візії: як наука змінить XXI сторіччя. – Львів: Літопис, 2004. – С. 66].

Філософське осмислення феномена віртуалізації науки та її меж поки що лише означене в підручнику. Наразі можна побажати авторам при наступному перевиданні підручника розглянути можливість висвітлення цієї проблеми.

Надзвичайно актуальною для сьогодення є проблема *мови науки*, яку розглядають автори підручника. Безперечно, процеси диференціації та інтеграції, комп'ютеризації та віртуалізації наукового пізнання вимагають пильної уваги до поняттєвої презентації нових напрацювань у науці, зокрема розробки та запровадження загальнотехнічних понять. Вони конче потрібні для існування та розвитку єдиної мови техніки. Тезаурус технікознавства постійно поповнюється новими поняттями. Зокрема, в середині XX ст. увійшли в наукове використання поняття “автомат” та “автоматизація”, а в останні десятиріччя – “робот”, “робототехніка”, “роботизація”, “комп'ютер”, “комп'ютеризація” тощо.

Проте не менш важливою проблемою розвитку науки в Україні є розробка української термінології, повернення в науку того категоріального апарату, який був живосилом витіснений іншомовними термінами.

Не можу погодитись із твердженням: “не викликає заперечень положення про те, що *наука є особливою формою суспільної свідомості*”, адже суб'єктом свідомості може бути не лише окрема людина, особа, але й суспільство [с. 7]. На мій погляд, концепт “*наука як форма суспільної свідомості*” неадекватно репрезентує науку в сучасному інформаційному суспільстві. Воно знеособлює, а отже, й знецінює професійну діяльність науковців.

Наука, як покликання і професія, – результат персональної творчості. Внесок особи в науку є інтелектуальною власністю. Носіями наукового знання є наукові співтовариства, а не суспільство в цілому. Суспільство ж є користувачем наукового знання, але не безпосередньо, а опосередковано через техніку і технологію. Водночас, опанування наукою потребує освітніх зусиль від особи, що навчається. Натомість демократичне суспільство надає такі можливості кожному у формі рівного й справедливого доступу до знання та інформації.

Загалом, підручник приваблює, з одного боку, концептуально-теоретичним викладом матеріалу, чіткою категоріальною структурою знання, а з іншого, – лаконічністю та доступністю викладу складних проблем розвитку сучасної науки й техніки. Водночас, знання подане через персоналії науковців, їхній особистий внесок у ті чи ті ділянки технікознавства, природничого, соціогуманітарного та філософського знання, мотивує його рефлексивне освоєння.

Підручник "Філософія сучасної науки і техніки" автори пропонують не лише студентам та аспірантам, а й науково-технічній та владній еліті. Без розуміння того, що таке сучасна наука й техніка, який потужний інтегральний інтелект вони уособлюють і водночас містять небезпеку дегуманізації життя, неможливо розв'язати найнагальнішу проблему сьогодення – гідного життя Людини в XXI сторіччі.

**MANMEASURING OF SCIENCE AND ENGINEERING
IN A TECHNOLOGICAL SOCIETY**

Liudmyla Ryzhak

A review on a textbook of E. Semeniuk and V. Mel'nyk

"A Philosophy of Modern Science and Engineering". – L'viv: Svit, 2006. – 152 p.

Людмила Рижак,

кандидат філософських наук,

доцент філософського факультету,

Львівського національного університету імені Івана Франка

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ КРІЗЬ НАРАТИВИ ДОБИ РОМАНТИЗМУ

Марія Кашуба

Рецензія на книгу Михайла Скринника

“Наративні практики української ідентичності: доба Романтизму”.

– Львів: Каменяр, 2007. – 367 с.

Донедавна доба Романтизму в українській духовній культурі була цілковитим табу, незважаючи на те, що європейський Романтизм, особливо німецький, вивчали численні дослідники (М. Берковський, В. Грешних, О. Дмитрієв, В. Жирмунський, Р. Габітова, В. Пігулевський та ін.). Перекладені російською мовою головні праці мислителів німецького романтизму, зокрема його теоретиків А.-В. Шлегеля та Ф. Шлегеля, твори письменників-романтиків. Український романтизм як феномен літературного життя інтенсивно вивчають літературознавці – Т. Бовсунівська, В. Скуратівський, Д. Наливайко, О. Нахлік та ін. Досить глибоко висвітлена творчість Харківської школи романтиків, українська балада як провідний жанр цього напрямку, а також байка, пародія й іронія тощо. Проте доба Романтизму – це не тільки нові жанри й сюжети літератури, а й новий світогляд і філософія, ґрунтовне дослідження яких в Україні явно забарилось. Тільки в роки незалежності в підручниках з історії української філософії з'явилися перші спроби охарактеризувати світоглядні орієнтири мислителів XIX ст. як романтичні, представити творчість І. Котляревського, М. Костомарова, П. Куліша. М. Гоголя та інших у контексті філософії української національної ідеї. Започаткував таку лінію Д. Чижевський, дотримується її І. Огородник, В. Горський та інші автори підручників і досліджень із проблем націоналізму. Проте М. Попович схильний досі розглядати романтизм як чисто літературне явище, а романтичний світогляд, на його думку, можна знайти у будь-яку епоху [Попович М. Романтизм як стиль та ідеологія” // Філософська думка. – 2004. – №6]. Академік переконаний, що ідеологія європейського романтизму як літературного стилю спрямована на збереження традиційних інституцій та цінностей і тяжіє до консерватизму. Саме в цьому контексті нині у філософській літературі поступово набирає ваги поняття “культурницький націоналізм” (праці В. Лісового, О. Гриніва тощо), потрактований як обстоювання традицій культури, мови, пошуки власного історичного коріння, увага до усної народної творчості, етнографія, що особливо активно проявилось у XIX сторіччі.

М. Скринник, який у науковій літературі віддавна засвідчив свій інтерес до порушеної проблеми низкою статей, розглядає Романтизм насамперед як історично-культурну епоху в усій сукупності її визначальних змістових характеристик. У його монографії доба Романтизму – це філософія і світогляд, нова ментальна парадигма у порівнянні з епохою Просвітництва, нове розуміння сенсу життя людини і її соціокультурної цінності в контексті утвердження національної ідентичності.

Актуальність і злободенність такого дослідження зумовлене його назвою, адже нині проблема української ідентичності стоїть не менш гостро, ніж вона стояла у добу Романтизму. Вельми показовим і важливим для нашого часу є той факт, що, розкриваючи феномен українського Романтизму та його характерні риси на основі праць мислителів доби, М. Скринник стверджує, що національний метанаратив є носієм світоглядно-культурного коду українського життєсприйняття. Через моделі ставлення до світу, вкорінені в колективне несвідоме і виражені в смисло-образах, національне світорозуміння відтворює себе у міфах і піснях, легендах і обрядах, формує структури мови і впливає на буденний світ та суспільні відносини, виявля-

ється, по суті, потужним національним ідентифікатором. Саме цей феномен нині знехтуваний, йому в науковій літературі не приділено належної уваги. Наголошуючи на актуальності праці для доби Постмодерну, М. Скринник знаходить суттєву відмінність між проблемою ідентичності в епоху Романтизму і сучасністю: “Вона полягає в тому, що в добу Романтизму особистісна ідентичність укорінена в національну метаоповідь, а в сучасного пересічного індивіда особистісна ідентичність, зазвичай, зумовлена життєвими обставинами і під їхньою дією змінює свій зміст” [с. 5].

Книга М. Скринника складається з двох обширних розділів, де логічно послідовно читач має змогу осягнути філософсько-світоглядні, ідейні та етнолінгвістичні виміри ідентичності, сформовані в українському Романтизмі, а також прослідкувати сходження української еліти від малоросійської до української національної ідентичності протягом першої половини XIX сторіччя. Вельми важливо, що зацікавлений читач знайде у цій монографії відповіді на поставлені нашим сьогоденням запитання щодо необхідності збереження й захисту національної мови, вивчення усної народної творчості, знання історії, обрядів, звичаїв, міфів, символів і взагалі традицій національної культури: “Світ мови, становлячи стосовно індивіда окреме буття, постає духовною сутністю нації, тому романтики смислові конструкти національної мови інтерпретують як “дух народу”. Його зміст у термінах сучасної філософської мови можна передати як символічно-смислові інваріанти та матриці колективного несвідомого, що солідаризують народ у націю, зумовлюють життєвий вектор її ставлення до світу” [с.101].

Розвиваючи цю злободенну думку автора монографії, зауважимо, що дослідження мови як основи культурної традиції в умовах нинішньої соціокультурної реальності України набрало винятково важливого значення. Нині не досить закликати до вивчення рідної мови, чи до заснування україномовних шкіл, публікації українських книг та підручників. Дослідження М. Скринника переконує, що мова нині постає як феномен, що виходить далеко поза межі усвідомлюваного. Структурний підхід до мови дозволив суттєво переосмислити роль мови у структурі буття людини. Виявлено, що мова фіксує несвідомі структури, пов'язані з нею як знаковою системою, але вони лежать не у сфері безпосередніх значень мови, а у сфері її організації. Оскільки без мови жодна із сфер культури, як і культура в цілому, не можуть існувати, то структурний аналіз мови не тільки вмотивовує дослідження культур різних народів, чи епох, а й ставить низку актуальних філософських проблем.

У цьому контексті можна ствердити, що дослідження М. Скринника про наративні практики українського Романтизму як основу національної ідентичності заохочує перспективні наукові пошуки, вельми необхідні й плідні в ситуації сучасної України. Річ у тому, що відкриття несвідомих структур означає, зокрема, визнання того, що людина і її свідомість підкорені впливу незалежних від волі людей безособистісних начал, що полонять свідомість за посередністю мови. Мова ж завжди структурована, задана, організована в певний спосіб. Отже, свідомість виявляється цілком запрограмованою мовою тієї культури, до якої людина належить, стає своєрідною полонянкою мови. У цьому зв'язку з особливою гостротою постають питання про свободу людини, а також про принципову можливість порозуміння людей, що належать до культур з різною будовою мови. В сучасній Україні з цим пов'язана проблема російськомовного українця та його вимога другої державної мови.

Дослідження М. Скринника допомагає осмислити нинішню мовну ситуацію в Україні ще й в аспекті соціалізації індивіда. У монографії достатньо уваги приділено з'ясуванню смислового поля національної ідентичності, її міфо-символічним джерелам. Відомо, що у масовому суспільстві процес соціалізації індивіда неодмінно пов'язаний із “диктатурою” мови. Суспільство “входить” у людину через стандартизовану й схематичну мову масової комунікації. Із засвоєнням такої мови людина

мимоволі стає заручником розповсюджених у суспільстві думок, уявлень, символів, забобонів, засвоює готові варіанти оцінок тих чи тих суспільних явищ. Особливий трагізм полягає у тому, що масова мова “тотальна”, вона охоплює всі сфери життєдіяльності людини. Навіть свій протест проти наявних порядків людина змушена формулювати тією ж масовою мовою. Тиранію мови неможливо перемогти, адже саме мова залишається “місцем зустрічі” людини й суспільства. Це змушує кожного засвоювати мову масового й міжнародного спілкування, однак аж ніяк не заперечує того, що саме через мову людина отримує можливість стати не лише людиною, а й індивідуальністю та особистістю. Поряд із моральними правилами, традиціями, звичаями, правом тощо мова формує людські якості, які виокремлюють людський рід із природного середовища, а людину-індивіда вона формує як індивідуальність і особистість.

Розумінню цього сприяє дослідження М. Скринника, воно перестерігає кожного, що стосовно мови треба бути особливо обережним. Велика підступність мови полягає у її здатності повести думку на цілком небажаний для людини шлях. Автор монографії продемонстрував це на негативних прикладах “зросійщених” малоросів. Такий процес може відбуватися мимоволі, через природу й особливості вибраного варіанту мовного спілкування. Отже, людині залишається, хоча й не абсолютна, але достатня для збереження своєї ідентичності можливість якщо не остаточної перемоги над тиранією мови, то постійної боротьби з нею. У нашому суспільстві така боротьба особливо необхідна через політичні та соціокультурні обставини, а дослідження наративних практик доби Романтизму, проведене М. Скринником, допомагає кожному знайти додаткові аргументи й насагу, щоб зберегти можливість не лише мислити, а й висловлюватись рідною мовою.

Свідома того, що мої міркування лише наголошують на актуальності цього ґрунтовного дослідження філософського змісту творчості українських мислителів доби Романтизму. На мій погляд, автору монографії вдалося на рівні сучасного філософського мислення переконати читача у необхідності звернення до наративних практик минулого з метою утвердження національної культурної притомності та особистісної ідентичності.

NATIONAL IDENTITY IN TERMS OF ROMANTICISM AGE NARRATIVES

Mariya Kashuba

A review on a book of Mykhaylo Skrynnik "Narrative practices of the Ukrainian identity: the age of Romanticism". – L'viv: Kameniar, 2007. – 367 p.

Марія Кашуба,
доктор філософських наук,
професор